USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ

ABDULLAH ENVERÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 79

Bilim ve Felsefe Serisi : 33

Kitabın Adı : USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ TÜRKÎ RİSÂLESİ

Müellifi : Kilisli Hocazâde Abdullah Enverî (ö. 1887)

Hazırlayan : Prof. Dr. İbrahim Çapak (Bingöl Üniversitesi Rektörü)
Mesud Öğmen (Tarihçi-Arşiv Uzm.)
Abdullah Demir (Araştırmacı-Arşiv Uzm.)

Editör : Prof. Dr. İbrahim Çapak

Proje Editörü : Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı

Yayın Hazırlık : Yazma Eser Uzm. Yrd. Abdullah Öztop

Arşiv Kayıt : Ragıp Paşa Kütp., No. 2336 (İzzet Efendi Matbaası 1290/1874 baskısı)

Yapım : Levent Samyeli

Baskı : Mega Basım Matbaacılık Hizmetleri A.Ş.
Cihangir Mh. Güvercin Cd. No: 3/1, Baha İş Mrk. A Blok,
Kat: 2 Avcılar/İST. Tel: +90 (212) 412 1700 Setifika No: 12026

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2016

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Abdullah Enverî
Usûl-i Cedîde Zübdesi

1. Mantık, 2. İslâm Felsefesi, 3.Usûl-i Cedîde, 4. Kıyas, 5. Abdullah Enverî, 6. İbrahim Çapak

ISBN: 978-975-17-3877-6

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No:5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ

(İNCELEME - METİN)

ABDULLAH ENVERÎ
(ö. 1887)

Hazırlayan

İbrahim Çapak

Mesud Öğmen - Abdullah Demir

Editör

İbrahim Çapak

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Tarihte her büyük medeniyet, sosyal, kültürel ve bilimsel alanda kendi dünya görüşüne uygun, özgün terkipler ortaya koyarak hayatını sürdürmüştür. Yaşamın her alanında kendini belli eden ve medeniyetleri birbirinden farklı kılan bu sosyo-kültürel ve bilimsel faaliyetler, medeniyetler arası etkileşimleri canlandırarak insanlık tarihinin renkliliğini artırmıştır. Bu etkileşimler sonucu ortaya çıkan -gerek sözlü, gerek yazılı- eserler insanlığın hafızasını temsil etmektedir.

İnsanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde sözlü ve yazılı kültüre damgasını vurmuş olan İslâm medeniyeti, adeta insanlığın hafızasını yazıya geçirme görevini üstlenmiştir. Okumayı, yazmayı ve öğrenip öğretmeyi her bireyin birincil gayesi olarak gören İslam medeniyeti, kültürel ve bilimsel etkileşime daima açık olmuştur. Bunun tabii bir neticesi olarak hem bilimsel alanda hem de sosyal ve kültürel alanda İslam medeniyeti pek çok özgün sentezler yakalamayı başarabilmiştir.

Bu sentezin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkan pek çok devlet, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar İslam medeniyetinin birikimini tevarüs etmiş, yeni fethedilen bölgelere İslam dünya görüşünü yine özgün terkiplerle götürmüşlerdir. Sadece bilimsel alanda değil, hayata ve insana dokunan her alanda bu katkı gözlemlenmektedir. Mimariden sanata, edebiyattan bilime, felsefeden tıbba, pek çok çeşitli sahada İslam medeniyetinin ürünleri ortaya konmuştur.

Bu mirasın yazılı kayıtları hükmünde olan yazma eserlerimizin bilinçli şekilde korunması, çağın gerektirdiği şekilde insanların hizmetine sunulması ve gelecek nesillere sağlıklı şekilde aktarılmasını temin etmek, şüphesiz hayati önem arz etmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; bilim, sanat ve edebiyat alanındaki nadide eserleri ilmi usullere uygun olarak neşretmenin yanında, gerek katalog bilgilerinin güncellenmesi, gerek yazma eserlerin restore edilerek yeniden ilim dünyasına kazandırılması gibi kültürel açıdan oldukça mühim görevleri yerine getirmektedir. Bu kıymetli eserlerin gün yüzüne çıkartılması, ilim, hikmet ve irfanla yoğrulmuş olan kadim medeniyetimizi daha doğru şekilde anlamlandırmamızı ve gelecek nesillerin kendilerinden daha emin bir şekilde tarihlerine sahip çıkmalarını sağlayacaktır.

Kültür ve medeniyetimizin bu çok renkli ve özgün tarihini, yazma eserleri neşretmenin yanında, kataloglama ve restorasyon faaliyetleriyle de gün yüzüne çıkartarak ilim dünyasına sunmak, hem kültürel bilincimizi artıracak, hem de gelecek nesillerin dünya görüşlerini en sağlam şekilde inşa etmelerine katkı sağlayacaktır.

Binali Yıldırım
Başbakan

ÖNSÖZ

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, kültür ve medeniyet mirasımızın nadide eserlerini; çeviri, çeviri yazı ve tıpkıbasım şeklinde neşretmenin yanında, mevcut yazma eserleri ayrıntılı olarak kataloglamak ve hasarlı eserleri restorasyona tabi tutmak suretiyle ilim dünyasının istifadesine sunmaktadır. Ülke olarak kültürel kimlik ve bilincimizi daha doğru ve sağlam temeller üzerine inşa etmek yolunda bu eserlerin gün yüzüne çıkartılması şüphesiz yapılması gereken öncelikli işlerdendir.

Asya'dan Amerika'ya, Avrupa'dan, Afrika'ya hatta Avusturalya'ya kadar dünyanın tüm kıtalarındaki kütüphanelere yayılmış olan ecdadımızın bu nadide eserlerini daha iyi anlayıp kavramak, bizleri ve gelecek nesilleri hikmetin aydınlığına daha çok yaklaştıracaktır.

Nabi Avcı
Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4
SUNUŞ 6
ÖNSÖZ 8
GİRİŞ 13
Abdullah Enverî'nin Hayatı ve Eserleri 13
Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi 15
Abdullah Enverî ve Mantık 17
Klasik Mantık Konularına Bakışı 23
Eserin Çevirisine Dair Genel Bilgi 29

USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ

Usûl-i Cedîde Yöntemi Hakkında Değerlendirmeler 32
Mantık İlminin Önemine ve Meşruiyetine Dair Açıklamalar 35
Usûl-i Cedîde Yönteminin Faydaları 46
İlim Tahsil ve Tedrisinde Öğrenci ve Hocanın Üzerine Düşen Vazifeler 47
İlimlerin Hakikatlerine Az Vakitte ve Kolayca Erişmek İsteyenlere Tavsiyeler 55
Hamdele, Besmele ve Salvele ve Delilleri Hakkında 57
Tedris ve Tâlim Esnasında Hocanın Üzerine Düşen Görevler 66
Delîl 68
Kıyâs 70
Kıyâs Şekilleri 71
Şartlı Kıyâs 74
Bir İlmi Öğrenmeye Başlamadan Zihinde Hazır Olması Gereken Şeyler 77
Genel Olarak Mantığın Kısımları 83
Delâlet 86
Lafızların Taksimi 105

Arazlar ve Çeşitleri 119
Tedris ve Tâlim Sırasında Hocaya Düşen Görevlere Ara Değerlendirme 124
Târif 125
Kazâyâ 131
Kazâyânın Kısımları ve Çeşitleri 136
Tenâkuz 146
Kıyâs Şekilleri ve Darpları 165
Maddesi Açısından Kıyâsın Çeşitleri 171
Kıyâs Şekillerinin Ayrıntılı Açıklaması 177
Münâzara Disipliniyle İlgili Kısa Değerlendirmeler 179

DİZİN 187

ABDULLAH ENVERÎ VE USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ TÜRKÎ RİSÂLESİ

Abdullah Enverî'nin Hayatı ve Eserleri

Halep'e bağlı bir Kazâ olan Kilis'te 1825 tarihinde doğan Abdullah Enverî'nin (ö. 1887) tam adı kayıtlarda Abdullah b. Abdurrahman el-Kilîsî el-Halebî el-Hanefi şeklinde geçmektedir.[1] Enverî, eğitimini "sebeb-i vücûd-i na-mevcûdum üstâd-ı ekremim peder-i azîzim merhûm Abdurrahman Efendi"[2] dediği babası Abdurrahman Efendi'den tamamlamış ve 1845'te icazetname almıştır. Ayrıca Nakşibendî şeyhlerinden Mevlânâ Muhammed Can'ın halifesi Baytarzâde Hacı Abdullah Sermest Veli Efendi'den tasavvuf terbiyesi almıştır.[3] Günümüzde cami olarak hizmet veren Kesik Minare Medresesi'nin batıya bakan duvarının dış yüzeyinde yer alan kitabeden Abdullah Enverî'nin icazetini aldıktan sonra burada ders vermeye başladığı anlaşılmaktadır.[4] Ömrünü ilme adayan Enverî, 1887 yılında vefat etmiş ve cenazesi Kilis'te Musalla Mezarlığı'na, babasının yanına defnedilmiştir.

Abdullah Enverî, Mantık'la ilgili birçok önemli eserin yanı sıra âdâb-ı münâzara, kelâm, tefsir, nahiv ve kırâ'at-ı seb'a'ya dair eserler de yazmıştır. Mantık ve diğer ilimlere dair gerek matbu gerek el yazması halinde olsun eserlerinin bazıları günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşmayan eserlerinin bir sel felaketinde yok olduğu rivayet edilmektedir. Farklı kaynaklarda *Türkçe Mantık Zübdesi* (Usûl-i Cedîde Zübdesi), *Tasdîkât Hâşiyesi, Tasavvurât Hâşiyesi, Îsâgûcî Hâşiyesi, Molla Fenârî Hâşiyesi, Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi'l-Akyise, Tezhîbü'l-Mantık, Celâleddin-i Devvânî Hâşiyeşi, Şerh-i Akâ'idi Nesefî Hâşiyesi, Hayâlî Hâşiyesi, Hüseyniyye Hâşiyesi, Mîr Ebu'l-Feth Hâşiyesi, Molla*

---

1 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, s. 385, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, İstanbul 1951, I, 442. Bkz. Ramazan Gündüz, "Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme" (Y.L. Tezi, Fırat Ünv. Sos. Bil. Enst.), 2013, s. 15.

2 Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, İstanbul 1290, s. 15.

3 K. Kadri, *Kilis Tarihi*, (nşr. Osman Vehbi) İstanbul 1932, s. 185.

4 Bkz. Ramazan Gündüz, age., s. 15; Bursalı M. Tahir, age., s. 385.

Câmî Hâşiyesi, Zübde, Kâdî Beyzâvî Tefsiri Hâşiyesi[1] olmak üzere toplam 15 eserinden söz edilmektedir. Enverî'nin mantıkla ilgili olan bazı eserleri hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır:

Abdullah Enverî'nin mantık alanında Arapça kaleme aldığı en önemli eserlerinden biri olan, Matbaa-i Âmire'de 1859 yılında yayımlanan *Tasdîkât Hâşiyesi* 470 sayfadan oluşmaktadır. Enverî, bu eserini 1856 yılında Sultan Abdülmecid Hân'a takdim etmiş ve eser saltanat makamı tarafından beş bin kuruş ödüle layık görülmüştür. Eserin ilk baskısı padişah iradesiyle 1859, ikinci baskısı ise 1876 tarihinde yapılmıştır.[2]

Abdullah Enverî'nin mantık üzerine telif ettiği bir diğer eser, 1859 yılında Halep Vilayeti vasıtasıyla padişaha arz ettiği ve sayesinde ömür boyu yüz elli kuruş maaşa bağlanmakla taltif edildiği *Tasavvurât Hâşiyesi'*dir. Arapça olan bu eser, 301 sayfa olup, sonunda 13 sayfalık bir ek bulunmaktadır. Eser Urfalı Hacı Halil Efendi vasıtasıyla 1872 senesinde basılmıştır. Enverî, medreselerde en çok okutulan *Îsâgûcî'*ye dair eserler de kaleme almıştır. Bunlardan biri 41 sahifeden ibaret olan ve 1870 tarihinde basılan *Îsâgûcî Hâşiyesi*, diğeri ise Fenârî'nin *Şerh-i Îsâgûcî* adlı eserine yazılmış, 96 sayfa olan ve 1870 tarihinde basılmış olan *Molla Fenârî Hâşiyesi'*dir.[3]

Enverî'nin mantığın kıyas bölümünü ele aldığı, Milli Kütüphane'de Yz. A. 4074 numarada kayıtlı olan ve Osmanlıca kaleme alınmış olan *Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi'l-Akyise* adlı eseri ise 53 varaktan oluşmaktadır. Eserde münâzara kurallarının yer aldığı kısa bir "*âdâb"* kısmı da bulunmaktadır. [4] Ayrıca Enverî'nin münâzara ilmine dair 1872'de basılmış olan *Hüseyniyye Hâşiyesi* de bulunmaktadır.[5]

---

1 Abdullah Enverî'nin tefsirciliğinden bahseden Ömer Nasuhi Bilmen onun hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Hocazâde Abdullah Enverî ma'rûf bir âlimdir, Abdullah Enverî âlim, fazıl bir zâttır, İlm-i Kırâ'at'ta, Mantık'ta bir üstâd idi, Kadî Beyzâvî Tefsiri'ne hâşiyesi vardır." Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul 1974, II, 255.

2 Bkz. B.O.A, İ.DH. nr. 348/23000; B.O.A, İ.DH. nr.348/23000; Bursalı M. Tahir, age., s.386; Ramazan Gündüz, age., s. 18.

3 Bkz. Bursalı M. Tahir, age., s. 386; Halil İmamoğlugil, Kilisli Abdullah Enverî'nin Kıyas Anlayışı, (Yayınlanmamış Y.L.Tezi) Ankara 1999, s. 9.

4 Halil İmamoğlugil, age., s. 9.

5 Abdullah Enverî'nin eserleri için bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, s. 385, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, İstanbul 1951, I, 442. Ramazan Gündüz, "Kilisli Abdullah En-

Abdullah Enverî, son devir Osmanlı ilim dünyasında yazmış olduğu telif eserlerle ve mantık disiplini alanında ortaya koyduğu "usûl-i cedîd" anlayışıyla ön plana çıkmıştır. Enverî'nin yazdığı eserlerin çoğu hâşiye niteliğinde olsa da gerek üslup gerekse meselelere bakış tarzı açısından mantık ilmine önemli katkılar sağlayacak niteliktedir.

Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi

Abdullah Enverî'nin *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi* adlı eserine değinmeden önce onun ele aldığı "usûl-i cedîd" ifadesi üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır. Hemen şunu ifade edelim ki Enverî, eserlerinde "usûl-i cedîd" kavramını kullanmaya çok özen göstermektedir. Nitekim *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi'*nde olduğu gibi bazı eserlerinin isminde bu ifadeye yer vermektedir. Enverî, *Îsâgûcî Hâşiyesi* ve *Fenarî Hâşiyesi*'ni, usûl-i cedîd üzere yazdığını belirtirken Tasdîkât Hâşiyesi'ne *Hâşiye-i Cedîde ale't-Tasdîkât,* Tasavvurât Hâşiyesi'ne de *Tasavvurât Hâşiye-i Cedîdesi* adlarını vermiştir.

Abdullah Enverî, eserlerinde usûl-i cedîd ifadesini dikkatli ve bilinçli bir şekilde kullanmaktadır. Ona göre mantık ancak bu yeni metot sayesinde isteklilerine öğretilebilir. Enverî, bu yeni metot sebebiyle İstanbul'da bulunan ulema tarafından eserlerinin takdir edilip bastırılması için gayret gösterildiğini ve taşrada bulunan ulemanın da eserlerine şiddetle rağbet ederek hâşiyelerinin itibarının artmasına vesile olduğunu ifade etmektedir. Ona göre usûl-i cedîdin anlaşılması için kendisinin bütün eserlerinin tetkik edilmesi gereklidir. Nitekim konu ile ilgili şöyle demektedir:

"Bu usûl ki kemâl-i âşinâ olmadıkça ve havâşileri bi-tamâmihî öğrenmedikçe tahkîkine vasıl olunmaz ve tahsilinde zevk ve fâide çok görmez. Bu da ortadadır."[1]

---

verî'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme" (Y.L. Tezi, Fırat Ünv. Sos. Bil. Enst.), 2013, s. 15; Halil İmamoğlugil, age., s. 9; B.O.A, İ.DH. nr. 348/23000; B.O.A, İ.DH. nr.348/23000; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Dımaşk 1954, VI, 71.

1 Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, İstanbul 1290, s. 77.

Usûl-i Cedîde Zübdesi'nin bazı yerlerinde usûl-i cedîd kavramından "kavâid-i muhteri'a ve kavâid-i nâfı'a"[1] diye bahseden Abdullah Enverî, bu yeni kavramların gerek söz konusu eserinden gerek hâşiyelerinden layıkıyla öğrenildikten sonra unutulmasının mümkün olmayacağını, bu kaideleri öğrenenlerin zihinlerinin her şeyden haberdar olacağını ve tahsil hayatlarının kolaylaşacağını ifade etmektedir.[2] O, kendisinin kullandığı bu yeni metodun açık ve kesinliğini: "Bizim zikrettiğimiz kavâid-i cedîdeler kezâlik kesindir. Şâyet kabûl etmeyen kimse bir mâddede muhalefetini izhâr etsin." ve "Cümlesi bedîhîye dayanıp müsellem-i küll olmuştur." ifadeleri ile ortaya koymaktadır.[3] Enverî, mantığın ilmen ve amelen öğreniminde bu yeni usulün çok etkili olduğunu, bu metodu bilen bir kimseden beş on gün gibi kısa bir zamanda mantığın öğrenilebileceğini ifade etmektedir.[4] Ona göre mantık âlimlerinin çoğunluğu kıyasın dört şeklinden akla en yatkın olanının birinci şekil olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak Enverî, kendi metodu kullanıldığında kıyasın dört şeklinin de açık olacağını "Bizim usûle âşinâ olan kimseye hepsi âsândır."[5] ifadesi ile dile getirmektedir.

Abdullah Enverî'nin Türkçe olarak yazmış olduğu iki eserinden biri olan *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi* 23 Zilhicce 1290 yani miladi olarak 11 Şubat 1874 yılında İstanbul'da İzzet Efendi Matbaası'nda basılmıştır. Toplam 135 sayfa olan eser, Enverî'nin "yeni metot" (usûl-i cedîd) üzerine yazmış olduğu hâşiyelerinin özeti niteliğindedir. İki bölüm halinde kaleme alınan *Usûl-i Cedîde Zübdesi*'nin birinci bölümünde ana hatlarıyla mantık, ilmî ve amelî mantık, mantık-iman ilişkisi, bilginin mahiyeti ve önemi, bilgi ve iman ilişkisi gibi konular ele alınırken ikinci bölümde, klasik mantığın tasavvur, beş tümel, tasdik, kıyas gibi temel konuları incelenmektedir. Abdullah Enverî, bu esere başlarken mantığın her konusuyla ilgili hâşiyeler yazdığını, bu ilmi öğrenmek için talebeye her türlü yolun gizli kalmadan beyan olunduğunu, fakat bazı talebeler Arapça ibarelerden hakkıyla istifade edemedikleri

1 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 17.
2 Enverî, age., s. 64.
3 Enverî, age., s. 17.
4 Enverî, age., s. 44.
5 Enverî, age., s. 7.

için Türkçe ibareyle az vakitte çok fayda sağlayıp ilmin hakikatini anlasınlar diye usûl-i cedîdenin özünü kapsayan, birçok kaide ve faydayı içeren bir risâle tertip ettiğini belirttikten sonra "Bu usûl her bir ibarenin usûlü ise de usûl-i mantık olması hasebiyle mantıkdan bir nüshanın üzerine olması münasiptir." ifadesiyle eserin bir mantık usulü olduğuna dikkat çekmektedir. Yine eserin girişinde Abdullah Enverî, "Mantığın girişi *Îsâgûcî Risâlesi* olup bu risâle ise talebeler için küçük bir şey ise de ne derecede faydalı olduğu kendisinden ve *Fenârî Hâşiye*'sinden ve ehlinden müzakere edildiğinde ortaya çıkacağı kesin olduğundan, zikredilen risâlelerin takrîri mâhiyetindedir." ifadesi ile eserin bir özet mahiyetinde olduğunu zikretmektedir.[1]

Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi'nin fihristinin bulunmaması, eserde ağır bir dil kullanılması, konuların bir tasnife tâbi tutulmayıp insicamsız bir şekilde ele alınması, konular arasındaki irtibatların kopukluğu, cümlelerin oldukça uzun olması ve bazı matbaa hatalarının bulunması anlaşılmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Ancak yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda dil, üslup ve içerik bakımından özgünlük taşımaktadır. Enverî, eserinde mantık konularını sistemli bir şekilde aktarmak yerine işlevlerine ve günlük hayatla ilişkilerine dikkat çekmektedir. Ayrıca kendince önemli bulduğu kıyas gibi konulara ayrıntılı bir şekilde yer vermekte ve diğer konularla bağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bazı kavramlar üretmekte veya mantıkta kullanılan bazı kavramları farklı şekilde isimlendirmektedir. "Şekil" ifadesinin yerine "tarik" ifadesini kullanması buna bir örnek teşkil etmektedir.

Abdullah Enverî ve Mantık

Abdullah Enverî, mantığın formundan çok mahiyetine dikkat çekmektedir. Enverî "Ma'lûm ki her bir şeyin faydası ilmindedir, vücûdunda değildir." ifadesi ile bir şeyin formundan daha çok mahiyetinin önemli olduğuna dikkat çekmektedir. O, bu görüşünü, bir yerde büyük bir hazine olsa; ancak bunun hazine olduğunun farkında olunmasa o hazinenin kimseye bir faydasının olmayacağını "Eğer birisi o hazineyi keşfederse o kişi ehl-i ma'rifet

1 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 15

sayılır." görüşüyle pekiştirmektedir.[1] Enverî'ye göre ibarede gerekli bilgilerin varlığına rağmen o ibaredeki ilmi tetkik edecek kabiliyet olmadığında bunun bir faydası olmaz. Bu tetkiki ilim talibine yaptıracak olan ve ibarede mevcut kıyasları ve sonuçları ortaya çıkararak, kişiyi ilim ve marifet sahibi yapacak yegâne ilim de mantıktır.[2] Bu nedenle mantık ilmini öğrenmek zorunluluk arz etmektedir.

Mehmet Ali Aynî, *"Türk Mantıkçıları"* adlı makalesinde Abdullah Enverî'nin mantık ilmindeki yerine şu ifadelerle dikkat çekmektedir: "Bu son müelliflerin hepsine fâik olan nice hâşiyeler müellifi Kilisli Hocazade Abdullah Enverî Efendi'dir. Ömrünü mantık tedrîsâtına sarf ve 1303'de vefât etmiş olan bu üstad mantığın Arapça lisâna mahsus olmadığını ispata çalışmış ve kitaplarında bin yıllık örnekler yerine yeni misaller îrâd etmiştir."[3] *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Abdullah Enverî'nin biyografisine dair ayrıntılı bilgi veren Bursalı Mehmet Tahir ise Enverî'yi "yeni hâşiyeler müellifi" olarak anarak, onun mantık ilmine getirdiği yeniliği "Sırf nazariyâttan ibaret kalan, hiçbir tatbîkat göremeyen nazariyât-ı mantıkiyyeyi tatbîkâta tevfik ederek; o zamana kadar mantık yalnız Arapçaya, Arapça kitaplara münhasır ve mahsûs olması gibi hâsıl olan fikr-i zaifi esâsından çürüterek tedris esnasında yapılan kıyâsın çoğunu Türkçe ibare ile mütenevvi' mevzûlardan tertîb ve tatbîke muvaffak olmuştur."[4] ifadeleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Bursalı, ifadelerinin devamında "Ve bu veçhile kavaid-i mantıkiyyeyi tatbîk için medâriste yapılan 'el-Âlemü hâdisün li-ennehû müteğayyirun', 'in-kâneti'ş-şemsü tâliaten fe'n-nehâru mevcûdün' gibi mahdûd misâl ve mevzûya münhasır kalan ve âdetâ aksâm-ı kıyâsa ait bunlar haricinde mevzû ve misâl bulunamayacağına dair hâsıl olan zehâb-ı nâkısı Fâtiha-i Şerîf ile mantığın delâlet bahsinin her birinden mütenevvi' on bin kıyâs yapılabileceğini, binaenaleyh hangi lisan olursa olsun hiçbir sözün, hiçbir ibarenin mantık hâricinde kalamayacağına dair serd eylediği berâhin-i mantıkiyye ile tashîh ve isbât

1 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 3.
2 Abdullah Enverî, age., s. 4.
3 Mehmet Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", *DİFM*, İstanbul 1928, s. 61.
4 Bursalı M. Tahir, age., s. 385.

eyledi."[1] diyerek Abdullah Enverî'nin mantık alanında o güne kadar tekrarlanmış mantık örneklerine getirmiş olduğu yeniliğe ve Türkçe misallerle de mantık kaidelerinin izah edilebileceğine dikkat çekmektedir.

Mantık ilminin tedrisatının gayet kolay olduğunu ifade eden Enverî'ye göre yapılması gereken şey ehil olan bir hocadan bir müddet mantığın kaidelerinin tahsil edilmesidir. O, bu durumu şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "İlm-i mantık ameliyesinin öğrenimi gayet kolaydır, her ne kadar kendisi elzem ve faydası çok, zahiren karışık ve zor gibi görünse de o kadar kolaydır ki bir mübtedi (ilkokul öğrencisi) çalışıp ehlinden müzakere etse bir senede bu mesleğe aşina olur."[2] Eğitimde metoda önem veren Abdullah Enverî, herkesin anlayacağı tarzda bir eğitim verildiğinde öğrencinin daha kolay öğrenebileceğini, müzakere esnasında her talebenin aklına uygun deliller ve tarifler getirmek gerektiğini, aksi halde talebenin nitelikli bir şekilde yetişmesinin söz konusu olamayacağını ifade etmektedir.[3] Abdullah Enverî, "kellimü'n-nâse alâ kadri ukûlihim (İnsanlara akılları ölçüsünde konuşunuz)" kaidesine dikkat çekerek, herkese aynı bilgilerin aynı şekilde aktarılmasının ya da öğretilmesinin aynı sonucu veremeyeceğini zikretmektedir. Ona göre öğretici, öğrencinin kabiliyetini ve seviyesini göz önünde bulundurarak bilgi vermelidir. Nitekim Enverî, konu ile ilgili "Birine sevk ettiğin delîl diğerine tefhîm edemezse ona yeniden delîl getir." diyerek, hocanın farklı bir delil getirerek talebeye ilm-i yakîn hâsıl oluncaya kadar uğraşması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ona göre öğrenci hasta olup tedavi amaçlı bir doktorun yanına giden biri gibidir. Hoca öğrenciyi tedavi olan biri gibi görmeli ve onu yetiştirmek için her türlü çabayı göstermeli, öğrencisi ise derse devam etmelidir.[4]

Enverî, mantığın eğitimde ne denli önemli olduğunu "Zira bu meslek ile müzakere olunmadıkça tahkîk-i ibare olunmaz." ifadesi ile dile getirmektedir. Mantığın bütün ilimler için vazgeçilmez olduğuna dikkat çeken Enverî'ye göre nihayetinde bütün ilimlerde ibarelerden sonuçlara varılır. Bu ise

1 Bursalı M. Tahir, age., s. 386.
2 Abdullah Enverî, age., s. 15.
3 Enverî, age., s. 16.
4 Enverî, age., s. 32.

kıyasla mümkündür. Kıyasın kurallarını da mantık vermektedir. Bunun için bir ilmin öğrenilmesinin gerekli şartı mantığın öğrenilmesine ve tatbikatının usulüne uygun şekilde yapılmasıdır. Mantık, ilim için lazım olduğuna göre melzûm olan ilmin tahsilinden önce öğrenilmesi gerekir; zira lazım melzûm üzerine mukaddemdir. Enverî, ilminde otorite olmuş âlimlerin bilgilerini mantığa güvenerek ve ona dayanarak icra ettiklerini belirterek talebelere de eğer ilmin hakikatine ulaşmak istiyorlarsa ehlinden mantığı öğrenip tatbik etmelerini tavsiye etmektedir.[1]

Abdullah Enverî *Usul-i Cedîde Zübdesi*'nde mantığa dair önemli bilgilere yer vermektedir. Enverî, "Hangi lisanda olursa olsun ifade ve izah tarif ile delilden müteşekkildir, müfredat da kaziyyeleri icra için bilinmelidir." diyerek, her ifade ve açıklamanın tanım ve delile dayandığını, delile ulaşmak için önermelere, önermelere ulaşmak için ise kavramlara ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ona göre "tarif", "delil", "müfredat" ve "kaziyye" gibi kavramlar ve bunların kaideleri mantıkla ilgilidir ve mantık bunları açıklar. O, mantığın gayesini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "Zîra mantığın hâli ve vasfı bilinmeyene ulaşmaktır. Bir tarafı bilinmeyen kavramlar olan müfredâta ulaşmayı beyan eder, bir tarafı da bilinmeyen hükümler olan önermelere ulaşmayı beyan eder. İlm-i mantığın hizmeti ve gayesi budur."[2]

Abdullah Enverî, mantığın lazım, diğer ilimlerin ise melzûm olduğu, lazım bilinmeden melzûmun bilinemeyeceği kanaatindedir. O, bu görüşünü şu ifadelerle ortaya koymaya çalışmaktadır: "İlmin muhafaza edilmesi o ilmin meselelerini muhafaza etmekle olur; bu meselelerin muhafaza edilmesi de o ilmin her bir konusunu güçlük çekmeden bilebilmektir. Bu şekilde ilme vakıf olabilmek kıyas tertibini icra edebilmekledir. Öyle olunca ilmi muhafaza etmenin yolu kıyasın tertibini yapabilmekten geçmektedir. Bu nedenle ilmin gerektirdiği şey ve onu ifade edebilme kabiliyeti için mantığın ilmini ve icrasını iyi bilmek gerekir."[3] Enverî, mantığın lüzumunun aklî ve naklî delillerle sabit olduğunu ve İslâmî ilimlerin her bir dalından birçok âlimin

1 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 21-22.
2 Abdullah Enverî, age., s. 41.
3 Enverî, age., s. 21.

hem ifadelerinde buna uyduklarını, hem de telif ettikleri eserlerini mantık metotlarına uygun olarak meydana getirdiklerini beyan ederek şu ifadelere yer vermektedir: "Mantığın her bir ilim için ilk önce lazım olan şey olduğu müşahede edilmektedir. Çok açık aklî delillerle ve değerli âlimler tarafından açık bir şekilde naklolunduğu için mantık her bir ilimden önce öğrenilecek ilim oldu. Ve nice evliyadan, Seyyid-i Şerîf ve Mevlânâ Câmî gibi zevatlar mantığın bahis ve icrasına önem vermekte, mantığa rağbet edilmesini tavsiye etmekte, eserlerinde mantığın icradaki hünerleri görünmektedir. Diğer hadis âlimleri ve müfessirler gibi birçok ilim ehlinin eserlerinde, mantığın tatbiki konusundaki hassasiyetler güneş gibi gözükmekte ve ehli indinde mantığın fevkalâde kolay olduğu görülmektedir."[1]

İslâm âlimlerinin dinen lüzûmlu olan her bir şeyin ve önemli olan dileklerinin îzâh ve beyânını mantık ile yaptıklarını, asırlarında mantığı müzâkere edip kavradıklarını ifade eden Enverî, ilim tahsil edenlere şu tavsiyede bulunmaktadır: "Ey din kardeşim ve ilim talebesi, eğer ilimlerin hakikatini öğrenip maksadınıza kısa zamanda kolaylıkla ulaşmak istiyorsanız, ehlini bulup mantığın ilmini ve icrasını bu yeni faydalı metotla kâmilen öğrendikten sonra bizim hâşiyelerimizi de tetkik edip hakiki bir âlimden ilim tahsil ederek ilim ve feyizden istifade ile Nebi Aleyhisselam'ın kalbinden onların vasıtasıyla ilim öğrenmeye çalışın."[2] Enverî'ye göre "mantık ilminin ilmen ve amelen her bir konusu gerektiği şekilde öğrenilmezse hiçbir ilim öğrenilemez. Ve öğrenilse dahi taklit olur tahkîk olamaz. Zîra mantık olmadıkça bir ilmin tahkîki mümkün olamaz."[3] Mantık meseleleri bilinmeden diğer ilimlerin bilinmesinin mümkün olmadığını ifade eden Enverî "Mantığın beyân edeceği meseleler bilinmeden aslâ bir ilme başlamak ve o ilmi zabtetmek mümkün değildir."[4] demektedir. Mantığın önemi ve gerekliliği üzerinde duran Enverî, mantık öğrenmenin çok kolay olduğunu "Mantığın tatbikini ilmiyle beraber öğrenmek bu ilme aşina olan bir kimseden beş on gün mütalaa etmekle ve bizim haşiyelerimizi de müzakere etmekle mümkün olabilir."[5] ifadeleri ile ortaya koymaktadır.

1 Enverî, age., s. 21.
2 Enverî, age., s. 22.
3 Enverî, age., s. 4-5.
4 Enverî, age., s. 41.
5 Enverî, age., s. 45.

Abdullah Enverî, mantığa yapılan eleştirilere de yer vermektedir. Ona göre mantığa yapılan eleştireler mantığın kendisiyle alakalı değil, mantığı aktaranların inançları ile alakalıdır. Enverî, mantığın eğitimine dair metotlara eleştiriler getirmekte, kendi zamanında yapılan mantık eğitiminin boşa vakit harcamadan başka bir işe yaramadığını ileri sürmektedir. Ona göre bu durum mantık eğitimini ehlinden öğrenmemekten kaynaklanmaktadır. Enverî, fıkıh kitaplarında mantık eleştirisinin sebebinin bu kitapların yazarlarının mantık bilmediklerinden kaynaklandığına da dikkat çekmektedir.[1] Mantığın aynı zamanda bir âlet oluşuna dikkat çeken Enverî, âletin kendisinin yanlış olmadığını, kullananların yanlış kullanmalarından dolayı olumsuzlukların meydana gelebileceğini ifade etmektedir. O, mantığın âyet ve hadislerde de kullanılabileceğine şu ifadelerle dikkat çekmektedir: "Açıktır ki, âyetler ve hadislerdeki bir hükmü isbât mantık ile ve mâddesi ve şekli de düzgün kıyaslar iledir."[2]

Abdullah Enverî, akâid sahibi âlimlerin mantık eğitimi konusunda "Mantığın ilminin ve icrasının iyi mantık bilen bir kişi tarafından yirmi saat öğretilmesi vaktin imamına vaciptir, terkiyle günahkâr olur." ifadesini naklettiklerine dikkat çekerek mantık eğitiminin siyasi otoritenin de bir görevi olduğunu ileri sürmektedir.[3] Enverî, mantığın gerekliliğini itikat ilmiyle ilişkilendirerek, ulemanın "Mantık akâidden cüzdür." demelerini akâid meselelerinin delilsiz ve ispatsız olmayacağına, bunun ise mantık ile gerçekleşebileceğine bağlamaktadır. Abdullah Enverî, "Müslüman için mantık ilminin akâid ilmi kadar gerekli olduğunu ve her bir ilmin mukaddimesi ve esasının, özellikle akâid gibi çok ehemmiyetli olan ilmin bir bölümünün mantık ilmi olduğunu âlimler ortaya koymaktadırlar. Ve gerçekte mantıksız konuşmaya başlamanın mümkün olmadığı, lûzumu naklî ve aklî delil ile sabit olmuştur" ifadeleriyle mantık ilminin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ona göre "bir kimse mantık ilmini mükemmel bir şekilde ilmen ve amelen tahsîl ettikten sonra her bir ilmin hakikatine nufûz edip, Müslüman itikadına lâzım olan her bir itikâdî meseleye tasdîk ve iman tahsil eder."[4]

---

1 Bkz. Enverî, age., s.10.
2 Enverî, age., s. 9.
3 Enverî, age., s. 2.
4 Enverî, age., s. 6.

İman ve mantık ilişkisi üzerinde duran Enverî, aslolanın taklîdî değil, tahkîkî iman olduğunu ifade etmektedir. Tahkîkî iman ise yakînî öncüllerden oluşan delil ile elde edilir. Konu ile ilgili "İtikâdî meseleler gibi tahkîk îcâp eden yerlerde öncülleri yakîniyâttan getirip, muhatabı ikna edici olmak lâzımdır."[1] ifadelerine yer veren Enverî'ye göre itikadî meseleleri ispat etmek için mantık kurallarını icra ederek yakîniyyâttan oluşan burhanı kullanmak gerekir.[2] Enverî, kâmil imana ulaşmanın yolunun mantıktan geçtiğine dikkat çekmektedir. Ona göre "önermeler dahî bilinmekle en değerli istek olan dinî meselelere ve dünyevi hedeflere götüren kıyâs tertip edilebilir. Bu vesileyle hedeflere ulaşılır ve tam bir tasdîk ile kâmil iman ortaya çıkmış olur." Bu bağlamda mantığın temel konuları olan beş tümel, tarif (kavl-i şârih), önermeler ve kıyasa dikkate çeken Enverî'ye göre tarifsiz müfret (kavram), müfretsiz kaziyye, kaziyyesiz kıyas olmaz.[3]

Klasik Mantık Konularına Bakışı

Mantığı "tasavvur" ve "tasdîk" şeklinde ikiye ayıran Abdullah Enverî, tasavvur ve tasdîki "tasavvur dedikleri bütün cüz'î lafızları ta'rifle bilmek ve tasdîk dedikleri bütün önermeleri delîliyle bilmektir" şeklinde özetlemektedir. Ona göre tasavvur gerektiği şekilde bilindiğinde, kavramların bilgisine; tasdîk de bilindiğinde önermelerin ilmine ulaşılır. Kavram hükümden önce, beş tümel de tasavvurdan önce bilinmelidir. Mâddi taraf hazır olmadıkça sûret üzerine gelip küll meydana gelmez. Enverî, mantığın konularını tasavvur ve tasdîk bağlamında ele almaktadır. Ona göre; tasavvurun ve tasdîkin başlangıcı ve maksadı mantığın konularını oluşturur. Tasavvurun başlangıcı "beş küllî", maksadı ise "tarif"; tasdîkin başlangıcı "önerme", maksadı ise "kıyastır."[4]

*Delâlet*in önemine dikkat çeken Enverî, "Delâlet bahsi öğrenciye layıkıyla öğretilip her türlü şekline vakıf olmakla zihni iyice açılıp çok şeyden haberdar olur ve bu ilmi öğrenme yolu kolaylaşır. Tâ ki delâletin hedefi olan hidayeti

1 Enverî, age., s. 125.
2 Enverî, age., s. 127.
3 Enverî, age., s. 85.
4 Enverî, age., s. 46.

bulur." demektedir. Delâletin üç şekli olan mutabakat, tazammûn ve iltizâm üzerinde duran Enverî, tazammunî ile iltizâmî delâletin mecazî delâlet olduğunu belirterek, bu iki delâleti de mutabikî delâlete dahil etmektedir.[1]

Enverî, delâleti izah ettikten sonra lafzın iki kısmı olarak bilinen *"müfret"* ve *"müellef"* üzerinde durmaktadır. Ona göre ne kadar uzun olursa olsun bir lafız zikrolunduğu vakitte eğer o lafzın tümünden bir manâ anlaşılırsa o lafız müfrettir. Müellef ise eğer her lafızdan ayrı manâ anlaşılıyorsa o lafız mürekkebdir. Tekil ve tümel kavramları ele alan Enverî, bu kavramlarla ile ilgili şu ifadeye yer vermektedir: "Bir kelime söylendiğinde onun tekil mi tümel mi olduğunun bilinmesinde o kelimenin mânası nazar-ı itibara alınıp, eğer akıl o kelimenin mânasının birden çok ferde delâletini kabul ediyorsa tümel, etmiyorsa tekil olur." Enverî, "Allah" kavramını da ele alarak bazı âlimlerin birçok sıfatı kuşatmasından dolayı bu ifadeyi tümel olarak kabul ettiğini, ancak "Allah" ifadesinin tekil olduğunu zikretmektedir. Yine Enverî'ye göre "Zeyd" lafzı iki kişi arasında bilinen bir kişi olarak zikredilirse tekil, mutlak olarak zikredilirse tümel olur.[2]

Zatî ve *arazî* ifadeleri tanımlayan Enverî, zâtîyi üçe, arazîyi ise ikiye ayırmakta ve bunların beş tümel olduğunu aktarmaktadır. Ona göre "mâ" ile sorulan sorunun cevabı cins ile tür (nev'), "eyyü" ile sorulan sorunun cevabı ise ayırım (fasl) ile hassa olur.[3] *Beş tümeli*; matlûb-i mechûl-i tasavvurî, müfredâtın melzûm-i muzihi, ta'rifâtın mebâdîsi ve eczâyi mâddiyyesi gibi isimlerle isimlendiren Enverî, bunların her birisinin tanımlarına yer vererek örneklerle açıklamaktadır.[4] Beş tümelden sonra tarif üzerinde duran Enverî, tarif ile kavl-i şârihi eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Beş tümele göre tanım çeşitleri olarak kabul edilen hadd-i tâmm, hadd-i nâkıs, resm-i tâmm ve resm-i nâkıs üzerinde kısaca durmaktadır.[5]

---

1 Enverî, age., s. 65.
2 Bkz. Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 66-69.
3 Bkz. *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 69-73
4 Enverî, age., s. 73-79.
5 Bkz. Enverî, age., s. 47, 80-82.

Abdullah Enverî, tasavvuru olduğu gibi bırakmaktatasdîki de iki kısma ayırmaktadır. Bunlardan biri kazayatın mûsil-i ba'îdi olan "önermeler", diğeri ise mûsil karîbi olan "kıyas"tır.[1] Önermeyi "Kendisi için doğrudur veya yanlıştır denmesi uygun olan sözdür." şeklinde tanımlayan Enverî, önermenin lüzumunu anlatırken "Önerme bilindiğinde en son hedef olan dinî meselelere ve dünyevi arzulara ulaştıran kıyâs kurulmakla bunlar uzak hedef (mûsil-i ba'îd) ve kıyasın kendisi yakın olarak hedefe ulaştıran ve netîce alınıp tam bir tasdîk, îmân ve tahkik hâsıl olunur."[2] diyerek önermenin gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Abdullah Enverî, önermeleri temelde yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye ayırmakta bunları da alt bölümlere ayırmaktadır. Enverî'ye göre "eğer önermedeki bağ vuku bulması hasebiyle olursa yüklemli önerme, tahakkuk hasebiyle olursa davalar şartiyye olur. İki müfret arasında yüklemli veya şartlı önerme kurmak mümkün olur. Ammâ önermeler arasındaki ilişki tahakkuk ve doğruluk hasebiyle olursa şartiyye ile tabir olunur."[3] Enverî, önerme çeşitlerini konu ile yüklem arasındaki "nisbet-i hamli", "nisbet-i lüzûm", "nisbet-i inât" olarak isimlendirdiği nisbet çeşitlerine göre ele almaktadır. Ona göre "nisbet-i hamil demek yüklemin konunun fertlerine bağlanması olumlu yâ olumsuzdur (selbî). Nisbet-i lüzûm demek tâlî mukaddemden ayrılmaz ve ayrılması imkânsız; nisbet-i inât demek iki tarafın hükmü bir fertte toplanması imkânsızdır; inat lüzûmun zıddıdır."[4] Enverî, önerme çeşitlerinin yanı sıra önermenin çelişikliği ve döndürmesi üzerinde de durmaktadır.

*Kıyas*ı, "Kendisinin bilinmesi başka bir şeyin bilinmesini gerektiren şeydir." veya "Kıyas, içinde orta terim olan iki öncüle derler." şeklinde tanımlayan Enverî, kıyası iktirânî (heyet-i iktirânî) ve istisnâî (heyet-i istisnâî) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.[5] İktirânî kıyasın dört şeklinin olduğunu ifade eden Enverî, bu şekillerin her birinin kurallarına yer vermektedir. Enverî, İbn Sina ve İbn Rüşd'de olduğu gibi dördüncü şeklin işlevsizliğini ve insan tabiatına

1 Enverî, age., s.46.
2 Bkz. Enverî, age., s. 85.
3 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 12.
4 Enverî, age., s. 88
5 Enverî, age., s. 34.

uzak olmasını kabul etmez. O, kıyasın dördüncü şeklini işlevsiz ve insan tabiatına aykırı bulanları eleştirmekte ve doğru bir tabiat üzere olanlara göre böyle bir durumun söz konusu olamayacağını ileri sürerek "İbarede dördüncü şekilden kıyas az olur." diyen mantıkçıların görüşlerine katılmadığını ifade etmektedir. Enverî'ye göre ehlinden hakkıyla mantık öğrenen kişi, birinci şekilden kıyas kurabileceği gibi kolaylıkla dördüncü şekilden de kıyas kurabilir. Çünkü bir şeyin zorluğu onun tarifini ve şartını iyi bilmemekten meydana gelmektedir.[1]

İstisnâi kıyası tanımlayıp, özellikleri üzerinde duran Enverî'ye göre istisnâi kıyas, iki yüklemli önermeden değil, bir yüklemli ile bir şartlı önermeden veya nadiren de olsa iki şartlı önermeden meydana gelir.[2] *Bileşik kıyası* "Eğer netice çıkmayıp çıkan netice bir öncül olarak farz olunup o öncüle zikri açık veya gizli bir öncül daha eklenip netice çıkıncaya kadar bu işleme devam edilirse bu tür kıyaslar bileşik kıyaslardır."[3] şeklinde tanımlayan Abdullah Enverî, bileşik kıyasları "mevsûlü'n netâic" ve "mefsûlü'n netaic" şeklinde ikiye ayırmaktadır. Ona göre bileşik kıyasların arasında bulunan neticeler eğer telaffuz edilirse "mevsûlü'n netâic", telaffuz edilmezse yani kısaltmak için neticeler zikredilmemiş ise "mefsûlü'n netâic" olarak isimlendirilir.[4] Kıyas-ı müstakîm, hulfî kıyas ve kıyas-ı musâvât üzerinde duran Enverî, bunların her birini tanımlayarak[5] beş sanattan sadece burhan üzerinde durmaktadır. Burhanın kesin bilgi ifade ettiğine dikkat çeken Enverî, burhanı oluşturan yakînî öncülleri evveliyat, müşâhedât, mücerrebât kıyaslarıyla beraber bulunan önermeler (kazâyâ kıyâsâtühâ me'ahâ) mütevatirât ve hadsiyyât olarak sıralamakta ve her biri hakkında kısaca bilgi vermektedir.[6]

Bu vesile ile kitabın basımı için bizi teşvik eden ve hazırlık aşamasında her türlü kolaylığı sağlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı Sayın

1 Bkz. Enverî, age., s. 120
2 Enverî, age., s. 35-39, 114
3 Enverî, age., s. 52.
4 Enveri, *el-Akyise*, s.34, *Usûl-i Cedîde*, s. 52-57.
5 Enverî, *Usûl-i Cedîde*, s. 59-64
6 Enverî, age., s. 124-126.

Prof. Dr. Muhittin Macit'e, Çeviri ve Yayım Dairesi Başkanı Sayın Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, eserin ortaya çıkmasında çok dikkatli ve özverili bir çalışma ortaya koyan Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Uzmanları Sayın Mesud Öğmen ve Sayın Abdullah Demir'e teşekkür eder, eserin hayırlara vesile olmasını dilerim.

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

Eserin Çevirisine Dair Genel Bilgi

Eserin orijinali 135 sahifeden ibaret olup birinci sahifeden itibaren sayfa numaraları verilmiştir. Çevirisinde de aynı şekilde aslına sadık kalınarak sayfa numaraları orijinaline göre "[1], [2]" şeklinde verilmiştir. Eserde 101. sayfaya kadar her sayfada uzun uzun ayrı bir metin halinde ve konuların birbirini takip ettiği derkenar mevcuttur. Tarafımızdan aslına sadık kalınarak sayfa numaralarının başına "dipnot" numaraları verilerek derkenarlar aynen latinize edilmiştir.

Müellifin her sayfanın kenarında kaleme aldığı derkenarların, herhangi bir kelime, paragraf veya özellikle işaretlenmiş veya açıklamaya muhtaç bir kısım için olmadığı ancak eseri tamamlayıcı bilgiler mahiyetinde ve birbirinin devamı şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bu nedenle belirtilen notların sadece o sayfayı açıklama özelliği taşımadığı, eserin bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Eserin, Hicri olarak 23 Zilhicce 1290, Miladi olarak 11 Şubat 1874 tarihinde basıldığı bilgisi eserin sonunda yer almaktadır.

Eserin çevirisinde riayet ettiğimiz ilkeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Arapça ve Farsça kelimelerde geçen ayn harfleri (') şeklinde ve hemzeler (') şeklinde belirtilmiştir.

2- Eser isimlerinin tümü italik olarak yazılmıştır.

3-Türkçe fiillerde gerindium eklerinde son hece "up", "üp" yerine "ıp", "ip" tercih edilmiştir. (**edüp, alup, verüp** yerine **edip, alıp, verip gibi**)

4-Eserde; "Kendüye" kelimesi "kendine", "kendu" kelimesi "kendi", "kendunun" kelimesi "kendinin", "deyu" kelimesi "diye", "deyup" kelimesi "deyip", "ani" kelimesi "onu", "âna" kelimesi de "ona" şeklinde yazılmıştır. "Eğerçi" kelimesi de "eğer ki" şeklinde yazılmıştır.

5-Mânanın tamamlanması için parantez içerisindeki bazı tamamlayıcı kelimeler tarafımızdan köşeli parantez [ ] içinde yazılmıştır.

6- Metin çerçevesinin dışında yer alan ve müellife ait olan hâşiye ve derkenarlar, anlam akışı ve okuma kolaylığı göz önünde bulundurularak sayfa sonlarından değil, cümle sonlarından kesilmiştir.

7- Metinde geçen Arapça ibâreler olduğu gibi translitere edilmiş olup,

Türkçe anlamları dipnotta verilmiştir. Bu dipnotların sonuna (Çev.) notu eklenmiştir. Diğer hususlarla ilgili gereken açıklamalar ise yine dipnotta verilmiş olup, bunların sonuna (Ed.) notu konulmuştur.

8- Sonunda (Ed.) ve (Çev.) notu bulunmayan dipnotlar, Usûl-i Cedîde metninin kenarındaki hâşiyelerdir. Bu hâşiyelerin içinde geçen Arapça ibârelerin akabinde köşeli parantez içerisinde Türkçe anlamları verilmiştir.

[2][1]

Kilisli Hocazâde Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesidir

Bismillâhirrahmânirrahim

Allah Te'âlâ'ya hamd-ı bî-hadd ve fahru'l-enâm sallallahu te'âlâ 'aleyhi ve sellem ve cemî'-i enbiyâ aleyhimi's-salâtü ve's-selâm hazerâtına salât u selâm ve âl ve ashâblarına dahî salât u selâmdan sonra mü'mine ve lâ-siyyemâ ehl-i ilme vâcib olan ulu'l-emre itâ'at ve du'â ve umûr-ı hükûmetinde bulunup takviye-i dîne sâ'î olan vükelâ ve vüzerâ ve bendegân-ı sadâkat-nişân hazret-i şehinşâhîye dahî du'â ve muhabbet etmek olmakla fî zamânınâ mecma'u'l-bahreyn kerâmet ve kerem mazhar-ı şerî'at şi'âr-ı ümem bâsitu bisâtu'l-emni ve'l-emân, es-Sultân ibnü's-Sultân es-Sultân Abdülazîz Han -eyyedehüllahu te'âlâ medâr-ı devletehu mâ-dâme'l-melevân- veliyy-i ni'met-i âlemiyân olan şehinşâh-ı cihân-penâh pâdişahımız efendimiz hazretlerinin zamân-ı ma'delet-nişân ve mes'adet iktirânlarında cemî'-i enâm lütf ve ihsânıyla istirâhat-ı tâmm bulmuş olmakla abd-i âcîzlerine şevk-i cedîd gelip mukaddemâ te'lîfine muvaffak olduğum havâşi-i matbû'a ve usûl-i cedîde-i merğûbe zübdesi olarak mütevessilen bi-rûhâniyyeti'r-Resûl aleyhi's-selâm ve mensûb-ı ihzârânem olan nisbet-i nakşiyye-i şerîfeden bi'l-istimdâd tanzîm olunub ile'l-ebed âsâr-ı hasene-i hazret-i şehriyârî ve nâm-ı nâmî-yi şehinşâhîlerinin bekâsına bu dahî vesîle olmak için hâk-i pây-i âlî-yi hümâyûnlarına takdîm olunmuştur. Hemân Hazret-i Rabb-i müste'ân velîyy-i ni'met-i âlemiyân olan pâdişâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretlerinin vücûd-ı âlem-sûd **[3]**[2] hümâyûnların ekdâr-ı kevnîden me'mûn ve ömr-i ikbâl ve şevket-vefr ve iclâl ve menkabet rûz-ı efrûzların hulûd ve devâma makrûn buyursun. Âmin.

---

1 "Ve mantığın ilmîsini ve amelîsini ve icrâsını lâyıkıyla bilen bir zâtı be-her yirmi sâ'at mikdârı mahalle vaz' etmek vaktin imâmına vâcibdir, terkiyle âsim olur" diye Celâl-i Akâ'id sâhibi fukahâdan nakl etmiştir. Tâ ki muhâlîf gelip akâ'id-i avâma halel getirmeye ve îcâb eylediği vakitte kendine mürâca'at oluna. Hâlbuki mü'ellif-i merhûmun buyurduğu gibi şimdi lâyıkıyla icrâ eden nâdirdir.

2 Vakte nisbetle şimdi bu usûl hârik-i âde gibidir ve merhûmun "ve ilallâhi'l-müştekâ [şikâyetim Allah'adır]" deyip "müntamis oldu" dediği ilim bu usûldur. Lâkin imâmımız efendimiz bu hâle muttali' olmadığından 'indallah ma'zûrdur. Ammâ muttali' olan zevât-ı kirâm sâ'î-bi'l-hayr [iyilik peşinde koşan] olmasıyla me'cûr olurlar. Hattâ *Şerh-i Müslim*'den naklen ulemâ ittifâk etmişler ki ba'de'n-nebî 'aleyhi's-selâm zuhûr eden bid'at beş nev' olub binâ-yı mescid ve te'lîf-i kütüb-i akâ'id gibilerin bid'at-ı mübâhadan ve istidlâli ve keyfiyyet-i tertîbi bid'at-ı vâcibeden add etmişlerdir ve ma'rifet-i akâ'id farz-ı kifâye ve ma'rifet-i istidlâl ve amel-i mantık farz-ı ayn diye yine mü'ellif-i merhûm tasrîh eyledi.

Eğer nîm nigâh-ı cihân-penâh-ı tâcdârilerine mazhar ve şâyân buyurulursa zerre nâcîz iken hemtâb-ı âfitâb ziyâ kester olarak nâ'il-i metâlib olunacağı ve müddet-i medîdeden beri mektûm [olan] usûl-i hasenenin zuhûra gelip nef'-i âmm olunacağı bedîhî ve âşikârdır. Ve minallahi't-tevfîk ve hüve'l-müste'ân.

Ma'lûm ola ki bu usûl-i cedîdenin neşr u izhârı ve hafâ kalmayıb her bir fünûndan lâ-ekal birer nüshanın üzerine tahşiye olunarak meslek-i tedrîs ve tahkîk ve terbiye-i tâlibîn ne gûne olacağı zâhir olması eşedd-i lüzûmundan olmakla şimdiye kadar mevhibe-i hak olarak haylicesi zuhûra gelip fakat ba'zı tâlibîn Arabiyyü'l-ibârede lâyıkıyla müstefîd olamaz diye ibtidâ-yı emirden bununla âgâh ve haberdâr olub az vakitte çok fâ'ide görsün ve hakîkat-i ilm ve meslek ne olduğuna kesb-i ıttılâ'ına tenbîh olsun için bu defa Türkiyyü'l-ibâre olarak usûl-i cedîdenin zübdesini câmi' ve usûl-i kesîre ve fevâ'id-i azîmeyi şâmil ve her bir ulûm ve ibâreye esâs ve dahli ve tahkîkine i'âne-i küllîsi olan bir risâle tertîb olunub ve bu usûl her ne kadar her bir ibârenin usûlü ise de usûl-i mantık olduğu hasebiyle mantıktan bir nüshanın üzerine olması münâsib olub mantıkın ibtidâ bed'i Îsâgûcî risâlesi olub bu risâle ise beyne't-talebe küçük bir şey ise de ne derece müfîd ve nâfi' olduğu kendinin ve [Molla] Fenârî'nin hâşiyelerinden[1] müstebân ve ehlinden müzâkere vaktinde nümâyân olacağı meczûm olmakla risâle-i mezbûrenin takrîri gibi bir şey olarak esâs tutulub o zemînde beyân olunmuştur.

[*Usûl-i Cedîde* Yöntemi Hakkında Değerlendirmeler]

Îmdî bu muhtasar risâlenin ibâresinde bu kadar fevâid-i kesîre ve hakîkat-i ilm göründükten sonra sâ'ir ibârâtın cümlesini buna kıyâs edib ol derece havâşi-i âcizînin ne olduğunu fehm ile bak ki ibârât nasıl kenz-i cevâhir imiş. Ve ma'lûm ki her bir şeyin nef'i ilmindedir; vücûdunda değildir. Meselâ; bir

1 Molla Fenârî (ö. 834/1431), Osmanlı ilim geleneğinin kurucu isimlerinden birisidir. Mantık alanında *Îsâgûcî*'ye yazdığı şerh asırlarca medreselerde okutulmuş, *el-Fevâidü'l-Fenâriyye* olarak anılagelen bu şerh üzerine pek çok hâşiye yazılmıştır. Müellif Abdullah Enverî eserini kaleme alırken Molla Fenârî'nin şerhinden ve bu şerhin hâşiyelerinden yararlandığını söylemektedir. Fenârî'nin *Îsâgûcî* şerhi üzerine yazılan hâşiyeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bingöl, Abdülkuddüs, "Îsâgûcî", *DİA*, XXII, 488.

mahalde müddet-i tavîleden beri kâ'im olsun. O mahalde kenz olsa ilmin lâhıkı olmadıkça zerre fâ'ide vermez. Hâlbuki mevcûddur. Bir ehli **[4]**[1] gelip meydana çıkarsa ehl-i ma'rifet denilir. Me'a-hâzâ ki muzhirdir, mûcid değildir. Bundan zâhir oldu ki her fâ'ide ilmdedir ve her bir hatar 'adem-i ilmdedir.

Baksana ki benî-âdem mükerrem oldu ve her birinde olan emânetler ne derece latîf ve mevcûddur. Hâlbuki bilib ri'ayet eden makbûl, bilmeyen menfûr olub vücûdunun nef'i olmadı. Kezâlik her bir ibâre cevâhirle memlûdur, lâkin hüner ve intifâ' bilmektedir. Tepeleyip geçmekte bir fâ'ide görülmez. Belki tazyî'-i evkât edib nihâyetinde zararını görür ve ibâre bi-aynihâ akyise ve netîceleri hâzır ise de bilinmediği halde tâlibe ve nâzıra vücûdunun asla fâ'idesi olmaz.

Baksana ki ibârede bulunan ekser-i akyise yakînî olduğundan müsbet olub ve akyise-i fıkhiyye ba'zı indinde muzhir ve mukaddimâtı zannîdir. Ne türlü oldukları fark ve temyîz olmadıkça okunmuş olmaz. Meğer ki bu usûlden haberdâr olub ibâreyi temyîz ederek nakd edib ibârenin merâmını ve maksûdunu meydâna ihrâc ile tâlibe ta'lîm ede. Ol tâlib az vakitte muhakkik olur. Onun için ibârede tertîb-i akyise vaktinde ibâreyi tağyîr etmeyip bi-hâlihâ tertîb etmek lâzımdır. Zîrâ ekser-i ibârede sûret me'a'l-mâdde mestûr ve bi-ayniha kıyâstır. Şu kadar ki ba'zı ibârede mücerred mâdde zikr olunur. Hey'ete kıyâs münâsibince sen tertîb edersen hey'ete ma'lûmun olduğu için, nitekim ba'zı müretteb mezkûr olanı hey'et-i uhrâ ile tertîb eylediğin gibi ibârât mevâdd-ı akyise ile müheyyâdır. Ma'rifet, sûret-i akyiseyi bi-kemâlihâ te'allümdür.

Ba'zı ibârede ve tekellümde delîl me'a'd-da'vâ bir kaziyye olarak zikr olunur. Meselâ, ***"takdîmuhu li-kevnihi eşref"***[2] kavli gibi emsâli çoktur. Ke-en-

1 Bir 'âlim-i muhakkik ve tabîb-i hâzık kendi nefislerin veya gayr-ı kendileri neşri ve vâkiü'l-hâli beyân etmek sevâb-ı 'azîm ve tahdîs-i ni'mettir. Her ne kadar bu sırada söz söylenip i'lân olunsa o kadar müsâb olunur. Niyet hâlis olduk tan sonra tâlibîni ve sâhib-i emrâzı irşâd için hutbede beyân olunur. Nitekim 'âlim-i müfsidi ve tabîb-i gayr-ı hâzıkı nâsa işâ'a sevâb olduğu gibi hakîkat-i hâllerine ıttılâ'dan sonra. Zîrâ vikâye-i edyân ve ebdân-ı müslimîn a'zam-ı a'mâldendir. Havâşi-i 'âcîzanede mestûr olan tahkîk, ibârâtın ba'zısı olub ekserîsi işâretle ve ihâle ile ma'lûm olduğu için terk olunmuştur.

2 Onun öncelenmesinin sebebi, değerli (şerefli) olmasından dolayıdır. (Çev.)

nehu: ***"hüve mukaddemün li-ennehu eşrefu ve'l-eşrefu mukaddemün"***[1] gibi bu misillu takrîr olunur. Küllîsi zâhirdir, usûlü [ve] kavâ'idi bilindikten sonra. Zîrâ bir kimse bir san'atı te'allümden sonra hemân ihtiyâcı mâddeye olur. Bir yerde mâdde hazır olub tertîb edemediği halde sûretini bilmiş olur. Diğer bahâne olmaz. Meselâ, bir kimse "sâ'at yapmak bilirim" dese her bir eczâsı hâzır olub yapamadığı vakitte kendinin cehline haml olunur. Bu da zâhirdir.

Mâdem ki mevâdd ibârâttır, tertîb edemediği vakitte sûretini lâyıkıyla bilmediğinden olmuş olur. Sûretinin sehletü'l-husûlü ve hakîkatine **[5]**[2] ıttılâ' ancak esâsını ve mukaddimesini ve cemî'-i muktezeyâtını bi-kemâlihâ mufassalen bilmek ile olur. Birine ıttılâ' hâsıl olmasa maksûd hâsıl olmayıb fâ'ide görülmez ve görülse dahi noksân olur. Zîrâ küllün ve küllînin nakzında eczânın ve cüz'iyyâtın birinin intifâsıyla ekserîsinin intifâsının farkı yoktur. Bir şeyin esâsı ve mâ-yetevakkafu aleyhi[3] ol şeye lâzım olmakta eczâ menzilinde, belki daha elzemdir. Onun için o şeyden evvel huzûru lâzım olur ve intifâsıyla müntefî olur. Ammâ eczâ o şeyin husûlu vaktinde hâzır olur. Her ne kadar 'ademiyle ma'dûm olursa da bu ecilden ekser-i metâlibe te'emmül olunmaz ve olunsa dahî noksân olur. Sebeb budur ki esâsı ve mukaddimesi zabt olunmayıb belki esâsı ne olduğunu bilmediğindendir. Esâsı ve mukaddimeyi kemâl-i zabt ile hangi matlûba şurû' olunsa âsân olarak kemâl-i matlûb hâsıl olub çok fâ'ide ve semere zuhûr eder, çok ilmden âsâr görünmediği hemân abes ile uğraşıp hadd-i zâtında illet-i gâ'iyyesiz, çocuk gibi bidâyetini ve nihâyetini mülâhaza etmeyerek ve bî-esâs işe şurû'dandır.

Metâlib içinden matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ ve sa'âdet-i dareyne bâdî ilm-i şerîftir. Zîrâ ilm-i şerîf sıfâtullahtır ve mu'an'anen Resûl-i ekrem salallahu te'âlâ aleyhi ve sellem hazretlerinin kalb-i şerîfînden kulûb-ı ulemâya ifâza olunub

---

1 O öncelenir;
Zira o en değerli olandır;
En değerli olan ise öncelenir. (Çev.)

2 Hîn-i müzâkerede olan takrîrâta nazar edvendir ve her ne kadar havâşi-i 'âcîzanede ve bu takrîrde şüphe ve i'tirâz hâtıra gelirse lâ-büdd birinin bir mahallinde mufassalan mezkûrdur. Cemî'i mezkûr olan kavâ'id-i bedîhî ve mutarriddir. Tehallüfünün bulunmadığı delîl-i mukni'dir. Bundan sonra zekî [ve] müsta'id olan sâ'ir ibârede dahî *mehmâ-emken* [el verdiğince] bu usûlu icrâ edib gün be-gün kemâl-i resh bulur. Her ibâreyi hemân *es-sûretu bi's-sûreti* [tamı tamına] ta'lîm ve ta'allüm edib tahkîk etmeyerek mücerred hikâye ve nakil gibi bir şey olub cemî'sinde mukallid gibi fâ'idesiz kalır.

3 Mâ-yetevakkafu aleyh: Üzerine dayanılan şey. (Ed.)

hayât-ı ebediyyeye mü'eddîdir. Her ne kadar vücûd gibi ilm [de] küllî-yi müşekkek ise de. Zîrâ zıddı olan cehl ile Cenâb-ı Hakk'a kurbiyyet olmaz. İlimsiz kendi hâlini ve nefsini bilmez, nerde kaldı ki tahsîl-i ma'rifetullah ede! Onun için: «ما جعل الله وليا جاهلا قطّ»[1] buyuruldu. Her hâlde ulûm-ı zâhireyi tahsîl lâzımdır ki hattâ lübbü olan ulûm-ı bâtınaya vâsıl oluna. Zîrâ ilm-i zâhirin hakîkati ve dakîki ilm-i bâtındır. Bilâ-tahkîk ikisi de hâsıl olmaz, her ne kadar zâhiren hâsıl gibi görünüyorsa da. Ammâ bi't-tahkîk ve't-tedkîk ilm-i zâhir ile bâtın dahî zuhûr eder. Hemân nisbet sâhibi bir âlim-i muhakkik bulup kendinden ilm-i zâhir ahz olunsa onunla bâtın dahî zuhûr edib aleyhi's-selâma nisbet-i kâmilesi olmakla vâris-i nebî olan âlim-i zü'l-cenâheyn olur.

Bilâ-ilm, kemâl-i îmâna nâ'il olunmaz ve tahsîl-i ulûm esâssız ve mukaddimesiz olmaz. Esâs ve mukaddimesi bi-kemâlihi bilindiğiyle kendisi âsân olarak zuhûr eder ve hangi **[6]**[2] ulûm olsa münkeşif olur. Velev görmediği ilm dahî olursa da mâdem ki mâ-yetevakkafu aleyhini bir âlim-i sâhib-i nisbetten ahz edib icâzetnâme ile kalbi kalb-i üstâda rabt olundu. Ve her bir ulûmun mukaddimesi ve esâsı ve belki akâ'id gibi ba'zı elzem ilmin cüz'ü ilm-i mantık diye ilmen -rahimehumullah- tasrîh etmeleriyle ve nefsü'l-emrde mantıksız nutka tasaddî olunmamakla lüzûmu delîl-i naklî ve aklî ile sâbit ve müberhen olmuştur.

[Mantık İlminin Önemine ve Meşruiyetine Dair Açıklamalar]

Bir kimse ilm-i mantıkı bi-kemâlihi ilmen ve amelen tahsîl ve te'allüm eyledikten sonra her bir ulûmun hakîkatine ıttılâ' kesb edib i'tikâd-ı müslime lâzım olan her bir mesâ'il-i i'tikâdiyyeye tasdîk ve îmân tahsîl eder. Onun için *Hayâlî* sâhibi[3], "mantık, kelâmdan cüz'dür" diye hükm edib ***"ve 'alâ mâ***

1 Allah câhilleri veli kılmaz. (Çev.)

2 Nasıl ki bir kimse "Lâ ilâhe illallah Muhammedu'r-resûlullah" ve salavât-ı şerîfe ve sâir ezkâr ve mesâil-i mu'tekadun fîhâyı mücerred söyleyip nakil ve hikâye gibi bilâ-tefekkür kendine bir neş'e ve bir eser hâsıl olmayarak ke-ennehu bilâ-iltizâm söylenen kazâyâ gibi fâ'idesi o kadar olmaz ve söylememiş gibi olur. Her ne söz söylerse ağzından çıkanı kulağı işitip ve aklını başına cem' ile kelâmını kalbinde me'haz olan kelâm-ı nefsîsine muvâzin ve insânî ve melâ'ike ve cinden mümeyyiz nutk-ı zâhirî ve hakîkî ile tekellüm edib o kelâmın makâmını anlayarak ve o makâmda olarak gâfil olmayıp âgâhlık söyleyip ve söylediği vakitte âhar kelâm ile bu kelâm beyninde fark ola. Cüz'î [ve] küllî müte'essir olub muktezâsı üzere amel ve gün be-gün âgâhlığı ziyâde olmak lâzımdır. Sâ'ir a'mâl-i dünyâ [da] öyle.

3 Şemseddin Ahmed el-Hayâlî (ö. 875/1470) Fâtih Sultan Mehmed devri Osmanlı âlimlerinden olup, özellikle Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâid* ve *Şerhu'l-Makâsıd* adlı eserlerine yazdığı hâşiyeler Osmanlı entelektüel geleneği içerisinde çokça okunmuş ve okutulmuştur. Eserlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Bebek, Adil, "Hayâlî", *DİA*, XVII, 4-5.

hüve'l-muhtâr"[1] deyu kayıtladı. Ve *Mir'ât* sâhibi[2], "mantık kelâmdan cüz' olmakta sır budur" diye İlm-i mantığın mesâ'ilinin te'allümu vâcib olduğuna îmâ eyledi. Vâkı'â akâ'idden mantık cüz' demeleri "mesâ'il-i Akâ'id bilâ-delîl velâ-isbât zâhir olmaz, keyfiyyet-i isbât, mantık ile olur" demek ise de, lâkin böyle olmak mukaddime olmak ile dahî olur, sâ'ir ulûma mukaddime olduğu gibi. Zîrâ sâ'ir ulûmun dahî hakîkati olan mesâ'ilini te'allüm delîl ile olur. Hattâ *Akâ'id*'de ***"inne'n-nazara fî ma'rifetillahi Te'âlâ vâcibun"***[3] diye nazarı fikr ve istidlâl ile tefsîr etmiştir. Ve kâinâtta mevcûd olanlara bakıp istidlâl ederek kemâl-i tevhîde vâsıl olmak cümleye farz-ı ayndır.

Ve Câmî merhûm *Velediyye* nâm risâlesinde[4], "insanın hayvânâttan imtiyâzı tahsil-i mechûlât iledir. Ve tahsîl-i mechûlât ancak mantığa âşinâlık ile olur. Mantığı bi-kemâlihi bilmeyen adama insan denilmez, muktezâsı tahakkuk etmediği için" diye ilm-i mantığın elzem olduğuna tasrîh eyledi. Câmî ise zü'l-cenâheyn kibâr-ı ulemâ ve evliyâdan olduğu müsellemdir. Ve *Şerh-i Akâ'id*'in[5] âhirinde *"tasdîku'l-kâhin…"* kavlinin şerhinde ilm-i gaybı üçe hasr edib biri enbiyânın ve biri evliyânın ve biri emâre ile istidlâl edib ilm-i gayba Te'âlâ hazretlerinin irşâdıdır diye bâkî ilm-i gaybı ve tasdîki küfr dedi, istidlâl ilm-i gayba dahî vesile olurmuş. Baksana ki mukallid istidlâli terk edeceği için mu'azzeb olur dediler. Ve ilm-i hikmetin ba'zı ta'rîfinde olan ***"bi-kadri't-tâkati'l-beşeriyye"***[6] kavlinde muhaşşî Lârî, "tâkatten murâd [7][7]

1 "Ki tercih edilen görüş de budur" (Çev.)

2 Müellifin "*Mir'ât* sâhibi" olarak işaret ettiği kişi Molla Hüsrev (ö. 885/1480)'dir. Molla Hüsrev, fıkıh usûlü disipliniyle alakalı önce *Mirkâtü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl* adlı bir eser kaleme almış, daha sonra *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtü'l-Vusûl* adıyla bu eseri şerhetmiştir. Her iki eser de Osmanlı medreselerinde yoğun şekilde okutulmuştur. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Koca, Ferhat, "Mir'âtü'l-Usûl", *DİA*, XXX, 148.

3 "Marifetullah üzerine düşünmek vâciptir." (Ed.)

4 Müellifin Câmî diye kastettiği kişi Abdurrahmân el-Câmî (ö. 898/1492) olmakla beraber, kaynaklarda kendisine ait *Velediyye* adlı bir eser bulunmamaktadır. Literatürde, Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) ve Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732)'ye ait, birincisi mantık, ikincisi münâzara disipliniyle alakalı *Velediyye* adlı iki eser bulunmaktadır. (Ed.)

5 Sâdeddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâid* adlı eseri, Osmanlı medreselerinde yoğun şekilde okutulmuş ve üzerine çok sayıda hâşiyeler yazılmış Kelâm disiplinine dair önemli bir klasiktir. (Ed.)

6 "İnsan gücünün yettiği kadar." (Çev.)

7 Meselâ namaz kıldığı vakitte kalbi fark etmeyip ke'l-evvel efkâr-ı dünyâ ile meşgûl olub huzûr-ı hak ve neş'e-i namâz ve mi'râc-ı rûhtan lâ-ekal bazen âgâh olmasa ibâdetinde lezzet ve semere görmez. Cümlesi hemân âgâhlık ile olub her ne söylerse makâmında ve müte'essir olarak ve gün be-gün âsârının müşâhedesi tezâyüd etmektir. Baksana ki du'ânın kabûlünde dahî sıdk-ı niyyet ve hulûs-i i'tikâd ve huzûr-ı kalb şart

şekl-i evvelden kıyâs tertîbine iktidârdır, bundan ednâsı belâdettir"[1] dedi. Eşkâl-i bâkiyeden tertîb a'lây-ı akıldan oldu. Hâlbuki bizim usûle âşinâ olan kimseye cümlesi âsândır.

Eşkâl ve turuk-ı istisnâ'îce fark yoktur, müşâhede olunur. Ve kibâr-ı muhaddisînden İbn Hacer el-Askalânî[2] merhûm usûl-i hadîs *Nuhbe*[3] nâm risâlesinde şöyle buyurur ki: "Kalbde hâsıl olan ilm ikidir: Biri zarûrîdir ki avâm ve havâssa vâki' olur, âlime hâs değildir. Havâss ile olan mubsirâta ve mesmû'âta ilm gibi îmân bu kısımdan değildir. Her ne kadar ona vesile olursa da mukaddimâtına dahli olmak hasebiyle. Ve birisi ilm-i nazarîdir ki delîl ile hâsıl olan ilmdir. Îmân ve mesâ'il-i i'tikâdiyyeyi tasdîk bu kısımdandır. Bu ilm 'avâma hâsıl olmaz. Ancak ehliyeten nazar sâhibi olan âlime hâsıl olur, gayrısına olmaz. Ya'nî delîlin her bir şurûtunu ve erkânını bi-kemâlihi bilib ve öylece sıhhatle sevk ederek matlûbunu isbâta ehliyeti olan zâta hâsıl olur. Zîrâ nazar, tertîb-i umûr-ı ma'lûmedir. mechûle te'eddî içindir. Ve tertîb-i umûr-ı ma'lûme kıyâstır" ve misâl olarak kıyâs dahî zikr eyledi, intehâ.

Ve Hayâlî Siyalkûtî'sinde[4] "îmân, tertîb-i mukaddimât ile hâsıl olur" diye tasrîh eyledi. Hayâlî'de dahî böyledir. Îmân her ne kadar vehbî ve lutf ise de esbâbının husûlü ancak tertîb-i akyise ile olur. Bundan hisse almak lâzımdır ki merhûm ehliyeten nazar ta'bîr etti. Ehliyeten kemâl-i ilm ve meleke sâhibine ta'bîr olunur. Örf-i nâsda dahî böyledir. İnsâf ve kalb-i sâf ile dikkat olunsa bu kelâmda çok te'emmül ve hisse vardır. Aslâ tekâsül ve 'inâd makâmı değildir. Zîrâ îmân nazara münhasır olduğu gibi nazar da sahîh olmadıkça mûsil olamaz, hatâ olur. Keyfiyyet-i sıhhatini ve fesâdını ve şerâ'itini ve erkânını mübeyyin İlm-i mantıktır.

---

oldu. Nitekim hadîs-i şerîfte: «ادعوا الله وأنتم موقنون بالإجابة، واعلموا أنّ الله لا يستجيب دعاء من قلب غافل لاه أي مشغول بما سواه» [Allah'a duanızın kabul olacağından emin olarak dua ediniz. Biliniz ki Allah, kalbi kendisinden başkasıyla olub gâfil olanların duasını kabul etmez. (Tirmîzî, 3429)] vârid olmuştur. Hayyız-ı nefyde vâki' olan du'â lafzı âmm olmakla hiç bir du'ânın isticâbe olunmayacağı zâhir ve mansûstur.

1 Abdullah Enverî'nin alıntıladığı söz ibare, Muslihiddin el-Lârî'nin (ö. 979/1572), Kâdî Mîr Meybüdî (ö. 909/1503-1504)'nin yazdığı *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme* adlı eseri üzerine yazdığı hâşiyede geçmektedir. Bkz. Lârî, *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Efendi Matbaası 1886, s. 6. (Ed.)

2 İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ünlü hadis bilgini ve hafızı. (Ed.)

3 Müellifin zikrettiği *Nuhbe* adlı eser, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) hadis usûlü disiplinine dair *Mukaddime* adlı kitabına İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) yazdığı muhtasardır. (Ed.)

4 Müellif Enverî, Siyâlkûtî'nin (ö. 1067/1657) Hayâlî'nin (ö. 875/1470) *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'id*'ine yazdığı hâşiyedeki bir ibâresine atıf yapmaktadır. (Ed.)

A'ceb-i acâ'ibdendir ki îmân tasdîk ola ve tasdîk, tasdîk-i mantıkî ve mîzânî diye kütüb-i kelâmda tasrîh oluna, yâhûd tasdîk-i usûlî ki mantıkta mündericdir, me'a-hâzâ ta'n oluna, gâyet-i gafletten nâşîdir. Vâkı'â îmân-ı icmâlî kâfî olub hemân ***"cemî'u mâ câ'e bihi'n-nebiyyü 'aleyhi's-selâm"ı***[1] tasdîk ettim deyip delîl ile yakîn etse kâfîdir ve bu îmân-ı icmâlîsinin derecesi tafsîlî derecesinden **[8]** [2] munhat değildir, lâkin yine delîlsiz olmaz ve tafsîl îcâb eden mahalde tafsîlen delîl ile her bir mesâ'ili tasdîk lâzım diye Şerh-i Makâsıd'da[3] tasrîh etmiştir ve tafsîlî ile muttasıf mü'min-i muvahhidin derecesi icmâlî sâhibinden ziyâdedir. Meğer ki ba'zı sâfiyü'l-kalb yakîn sâhibi olan be-dilâ ve lâ-yubâlî olan muvahhid ola.

el-Hâsıl yakîn ziyâde oldukça rif'at-i derece olması meczûmdur. Sa'y u gayret lâzımdır. Zîrâ mantığın bir tarafı müfredât olan tasavvura, ilme mûsil olan nazar ki kavl-i şârih olub ve tasavvurun tahsîli ancak tasdîk için olmakla maksûd-ı aslî tasdîk tarafıdır. Ve hem matlûb-ı tasavvurî olan müfred, lügat kitâblarından ta'rîf-i lafzîsine nazar olunsa zâhir olur. Mürekkeb olarak ta'rîfini ta'rîf lâzım değildir. Nitekim kavl-i şârih dahî kalîlen müfred olur. Ta'rîf ile bilsin, ne gûnâ ta'rîf olursa olsun maksûd müfredâtı îzâhtır. Tarîkini bilmesine Türkî ve sâ'ir elsinece lügatlar çoktur. Kim baksa bilir, ammâ tasdîk olan matlûb-ı mechûl ancak delîl ile bilinir. Delîl de naklî ve aklî tertîbini bilmek ile olur. Lügat ile ve semâ' ile olmaz. Fakat eczâsı lügatten bilinse olur.

Tasdîkin eczâ-yı mâddiyesi müfredât olmakla tasavvur tarafı kendi için beyân olunmuştur. Asl-ı makâsıd olan kazâyâya ilme mûsil olan kıyâstır ki nazarın bir kısmıdır. Cemî'-i kimsenin sa'yı tahsil-i mechûlattır. Bu tahsîl ancak kıyâs ile olur. Kıyâsın sahîhini fâsidinden temyîz mantıksız olmaz. Ve ibâre ve mükâlemât, müfredât ile kazâyâdan hâlî değildir. Böyle olduysa ilm-i

1 Peygamber'in getirdiği her şey. (Çev.)

2 İbtidâ "Ud'ullahe" cümlesini ve "entüm mûkinûn" cümle-i hâliyesiyle takyîd edib hâl, zi'l-hâlin âmiline mukârin olmak kâ'idesi îcâbından olmakla bilâ-îkân du'â, adem-i du'â olub husûsen mâ-ba'dinde bu cümlenin hâsılı evvel haberiyye cümlesinin üzerine delîl gibi sevk olunmakla icâbet du'â ancak kalble huzur ve îkâna münhasır olduğu bedîhî oldu. Hattâ ba'zı ulemâ lisân ile du'âyı terk edib hemân kalbinden "ilmuke bi-hâlî hasbî an su'âlî" diye niyâz ve münâcâta meşgûl olmuşlardır. Zikrullah dahî bunun gibidir. Kalble tefekkür ve tezekkür ve acz ve hudû' aynı zikirdir. Meğer ki namâz gibi lisân-ı kırâ'at etmek îcâbından ola.

3 *Şerhu'l-Makâsıd*,Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) kelâm disiplinine dair eseridir. Asırlarca Osmanlı medreselerinde okutulmuş olan bu eserde felsefe, mantık ve fizik konuları da yoğun bir şekilde işlenmiştir. (Ed.)

mantık elzem ve muhtâcun-ileyh olduğu ve kemâl-i îmân ve tasdîkin mevkûfun aleyhi[1] olduğu zâhir oldu. Ve musannif rahmetullahın ***"mâ yecibu istihzâruhâ"***[2] ta'bîr ve murâdı vücûb-ı aklî ve lüzûm-ı nefsü'l-emrî olduğu sâbit oldu. İnşâ'allahu te'âlâ o kavilde dahî tafsîl ve îzâh olunur.

Lâkin tertîb-i akyise Arabiyyü'l-ibâre olmak lâzım değildir. Fakat bir kimse Türkî ve sâ'ir elsine ile bir matlûbu sahîh delîl ile isbât-ı yakîn eder ise yâhûd muhâtabı iknâ' ederse yine o kimse o da'vâda muhakkik olub üzerine müstedil olur. Onun için îmân bâbında mukallid az bulunur derler, zîrâ bir kimse "Allah te'âlâ bu kadar kâinâtı hâlıktır. **[9]**[3] Böyle olan zât-ı aliyye ancak vâhid ve kâdir olur" dese vahdâniyyetullahı ve kudretini tasdîk etmiş olur. Ve "bu masnû'ât bu hey'et-i bedî' üzere gelmiştir ve buna elbette bir sâni' lâzımdır" dese vücûdullahı tahkîk etmiş olur. Söylediği kelâm gerek iktirânînin ve gerek istisnâ'înin müte'âreflerinin ve gayr-ı müte'âreflerinin tercümesi olsun, hangisi olduğu vâzıhtır, ehli 'indinde. Zîrâ söylediği ibârenin Türkîsi kıyâs-ı Türkîdir. Çok Türkî kıyâs söylenir nihâyeti yoktur. Ehlî olan sâmi' bilir. Söyleyen kimse müstakîm olarak söylerse da'vâsı sâbit olur. Lâkin kendine örfen ehl-i nazar denilmez. Nasıl ki ittifâken bir kimse fesâhatle bir ibâre söyleyip fesâhat ne olduğunu bilmese ona fasîh tesmiye olunmadığı gibi me'âniyyûn 'indehu ve *Mir'ât*'ın sahîfe-i ahîrinde vâkı'â zulmet-i küfürden halâs olur, îmân sâhibi olursa da. Ammâ her bir etrâfını bilerek tasdîk tarîkini küllî vechi üzere bilmek başkadır.

Te'âlâ hazretlerinin: [4]﴿هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ mefhûm-ı şerîfî üzere sâhib-i ilm başkadır. Hatâsını ve sıhhatini bilerek ve cemî'-i mevâdda icrâ ederek kesbe tasdîk ilmsiz olmaz. Ba'zı olsa da kâmil ve kavî olmaz. Anla ki mantık abes olarak tertîb olunmamıştır. Her ne kadar ibtidâ' müellifleri hukemâ

1 Dayanak. (Çev.)

2 [Zihinde] hazır bulunması vacip olan. (Çev.)

3 Ol vakitte lisân ile kırâ'at lâzımdır. Yine âgâh kalbin ittifâkiyle onun için ezkâr gibi ba'zı ibâdette kalble kâfî oldu. Salavât gibi ibâdette kalble huzûr-ı lisân ile kırâ'at lâzımdır. Her ne kadar şer'de huzûr-ı kalb ile namâz müstehab add olunduysa da mübtedîye nazarladır. Zîrâ hasenâtü'l-ebrâr seyyiâtü'l-mukarrebîn [İyi insanlar için sevap sayılan durumlar, evliyâ zatlar için günah sayılır]'dir. Nerede kaldı ki mübtedî gaflet ile yalnız lisânen her ne söylense abes olur. Muhâtab müstefîd olursa da kendisine fâ'ide vermez. Riyâ ile olan hayrât gibi olur. Meğer ki âkibetinde erbâb-ı şefâ'attan kendine şefâ'at erişe. Âkibet mestûrdur. Bir kimse âkibetinde mü'min ve kâfir diye hüküm câ'iz olmuyor. Ekserî kimse âkibet-i hâlde müşâhede olunur.

4 "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Zümer, 9.

olub ve küfriyyâtları dahî çok ise de mücerred mantığı metâlib-i fâsidelerine âlet ve ***hilâf-ı ma-vuzi'a lehine***[1] sarf ettiklerindendir. Mahz-ı akıllarına iktidâ edib muktezâ-yı akıllarıyla hareketlerindendir. Eğer bu ümidde olsalardı mümkün [değil] bu kadar küfriyyâtta bulunmayıb ehl-i kıble olurlardı. Aleyhi's-selâm'ın mi'râcına ve sâ'ir nakliyyâta ıttılâ'larından sonra ***"lehü'l-hamdü ve'l-minne"***[2] şimdi delîl-i naklî-yi kat'î hâzır olub aklî dahî muvâfakatla ilm-i mantığın hizmetiyle metâlib-i hak zuhûra gelip cümlesine istihsâl-i yakîn olmuştur.

Ba'zı fıkıh kitâblarında mantık kırâ'atinden men' eylediği hukemânın muhâlefet ve küfürlerine mebnîdir. Hâlbuki bir âleti hilâf-ı mâ-vuzi'a lehine isti'mâlden âletin fenâlığı lâzım gelmez. Belki müsta'mili fenâ olmuş olur. Bedîhîdir ki âyât ve ehâdîste isbât-ı metâlib mantık ile ve mâddesi ve sûreti sahîh akyise iledir. **[10]**[3] Kezâlik sâ'ir ibâre de böyle, şâyet amel-i mantıkta nev'an-mâ fesâd bulunsa o ibâre mat'ûn olub makbûl olmuyor. Böyle olunca nefs-i mantık ne türlü fenâ olur. Ve belki mantığa dahlin tahkîki nîce ibâre-i müsellemeye dahle râci' olub dâhili hatâ etmiş olur. "Min haysü lâ yeş'ur"[4] hatâ da vâki' olur. Hâlbuki aslâ hatâ add etmez ve bilmez, onunla mu'âheze olunur. Ma'zûr olmaz, zîrâ cehl iki dünyâda özür sayılmaz, fakat ba'zı mesâlih-i dünyâda olur. Onun için cemî'-i mükellef ve mükellefe ilm-i hâlini tahsîl ile me'mûrlardır. "Talebü'l-'ilmi farîzatün 'alâ külli müslimin ve müslimetin"[5] buyurulmuştur. Farzın terkinde ma'zûr olunmaz, medâr-ı farz olan akıl ve hayât ve havâss ve mu'allim gibi olan esbâb hâzır oldukça.

Vâkı'â fi-zamâninâ kırâ'at olunan ilm-i mantık tazyî'-i evkâttır. Üç beş sene mantık içinde uğraşır aslâ hakîkatine muttali' olamaz ve ibârede vâki' olan bir matlûbun üzerine delîl-i mezkûrunu icrâya muktedir olmaz. Kıyâs ise ismi ma'iyyetinde olarak kıyâs olub her bir mâddede ve ibârede bilâ ta-

---

1 Vaz edilme amacının dışında. (Çev.)

2 Şükür ve minnet Allah'adır. (Çev.)

3 Vâkı'â "gaflet vaktinde hükmen tasdîk vardır" diye kelâmiyyûn tasrîh edib "aslı bâkîdir" dediler ise de yine bî-gaflet olmak başkadır. Zîrâ onların ekserî sözleri ahkâm-ı dünyâya nazarladır. Asıl nazar ise indallahtır. Onun için îmân ve tasdîk-i küllî müşkillik oldu. İlim gibi elden geldikçe az'af iken akvâ olmasına sa'y etmeli. İhtiyârîdir, bu kadar terbiye ve irşâd bunun içindir. Her bir şeyin makbûlü, ekmelidir. Kâmilen tahsîl matlûbdur. Noksânında ol kadar semere ve nef'-i hakîkî olmaz. Her ne kadar âgâhlık ziyâde olursa o kadar îmân kuvvet bulur, bu da zâhirdir.

4 Hissedilmeden. (Çev.)

5 "İlim talep etmek her erkek ve kadın Müslümana farzdır." İbn Mâce, 224.

vakkuf icrâ etmektir. Mücerred sûret-i ilm-i mantık ile uğraşmak ayn-ı abes olduğu el-hâletü hâzihi meşgûl olan çok tâlibden görünür. Hemân sûreten görüp ilm ve ameliyle kemâl-i icrâsına muttali‘ olmayıb ehline tesâdüf etmediğindendir. Fakat kütüb-i mantığın mecmû‘unu ezber etse aslâ ve kat‘â bir fâ’ide görmez. İllâ ki cemî‘-i ibârâtta icrâ edib tahkîk-i makâm ve muhâtaba îzâh etmedikçe. Zîrâ ilmden maksûd ameli olan ilmin sâde ilmi fâ’ide vermez. Meğer ki ilm-i akâ‘id gibi yalnız maksûd-ı ilmi kâfî ola.

Bu misillû nef‘siz mantık kırâ’atini görüp hakîkat-i mantığa dahl ediyorlar. Ve yakın asırda bulunan kütüb-i fıkıh sâhiblerinin Arabî olmak münâsebetiyle onlar daha ziyâde ta‘n ederler. Arab ulemâsı aslâ mantığa muttali‘ değildir. İlm-i akâ‘ide dahî kemâl-i meyl etmedikleri gibi me‘a-hâzâ ibâreleri mantık ile memlûdur, keyfiyyâtını bilemediklerinden ilmlerinde o kadar tahkîk ve kuvvet olmaz. Meğer ki fasîhu’t-tekellüm ve ehl-i lisân Arab olursa o müsellemdir. Sahâbe rıdvânullahi anhüm ecma‘în hazerâtı gibi. Onun için onlar tedvîn-i ulûma muhtâc olmayıb bu kadar te’lîfât sonra zuhûr etmiştir.

Şerh-i Akâ‘id’in **[11]**[1] dîbâcesinde sebeb-i te’lîfini beyânda böylece zikr etmiştir: ***“el-’İlmü nuktatün kesserahe’l-câhilûn”***[2] bunu müş‘irdir. Zîrâ hükm olan teksir-i ilmî müştak olan câhilûna ta‘lîk, me’haz-ı iştikâk olan cehlin teksîr hükmüne illiyyetini ifâde eder. Eğer cehl olmasa idi ilm vâhid olarak kalırdı. Vâhidi teksîr eden cehldir, sebebine isnâd kabîlindendir, yoksa teksîr eden ulemâdır, cühelâ değildir. Cehl olmayıb ilm olunca vâhidden teksîre geçmez. Sâhib-i ilm-i hakîkî olur. Mâdem ki cehl vardır lâ-büdd izâlesi için Mantık’a muhtâcdır. Zîrâ tarîk-i izâle ve îzâh mantığa münhasırdır.

Emr böyle olduysa ne gûnâ mantığa dâhl olunur. İbârât kendi vâsıtasıyla îzâh ve tefhîm olunub durur. İfâde ve istifâde îzâhsız olmayıb ve îzâh ancak

1 İhvânım! Hemân sana lâzım olan ne okur ve söylersen âgâhlık ile söyleyip, hikâye ve nakl gibi ve çocuğun söylemesi gibi söylememendir. Ve elden geldiği kadar her vakitte gaflette bulunmayıp tefekkür-i Cenâb-ı Hakk’da ve âsârına müşâhade ile dâ’imâ tevhîdden geri kalmamandır. Tevhîd, güç bir da‘vâdır ve lâyıkıyla âgâh olub me‘a’t- tahkîk ve’t-tahakkuk söylemek havâşi-i âcîzede mübeyyen usûl-i cedîdeye kemâl-i ıttılâ‘ ve bu mesleğe âşinâ olan kimseden şifâhen ahz ile ve bir âlim-i hakîkîden icâzet ve nisbet kesb etmekle olur. Mücerred mevhibe-i ilâhî ve bereket-i rûhâniyyet-i Resûl-i aleyhi’s-selâm ve intisâb-ı nisbet-i şerîfe bu abd-i âcîz-i ahkarı bu atiyyeye min-gayr-i istihkâk revâ görmüştür.

2 İlim bir noktadır, onu câhiller çoğaltmıştır. (Çev.)

ta‘rîf ve kıyâs ile olmayıb, ifâde ve istifâde ancak ta‘rîf ve kıyâs ile olmayı zarûrî olarak müntic olur. İbârede mezkûr olan de‘âvî ve delâ’ilden başka ibârenin cemî‘-i eczâsı olan müfredâtın her birinin zâid olmayıb muktezâ üzere geldiği da‘vâsı ve muktezî dahî musannifin irâdesi üzere geldiği delîli her birinin indinde melhûz ve mukadderdir.

Kezâlik her bir müfredâtın âhar müfrede olan niseb-i erba‘a içinden nisbeti da‘vâsı cemî‘sinde melhûz ve bedîhî olarak ke-enne mezkûr olub o müfredâtın o makâmda murâd olunan ma‘nâ-yı lugavî yâ ıstılâhîsi o nisbet da‘vâsını isbât ederek ibârenin müfredâtı birbirine nisbetle mâ-lâ yuhsâ[1] deâvî mevcûd ve cemî‘sinin ma‘nâları delîl mevcûd olarak de’âvî-yi mezkûrenin cemî‘si kazâyâ kıyâsâtuhâ me‘ahâdandır.

Sarîh zikr olunan kazâyâ delîli yanında mezkûr olmasa kazâyâ kıyâsâtuhâ me‘ahâ olduğu gibi müfredât birbirine nisbeten kezâlik *de‘âvâ me‘a delâ’ile*dir. Zîrâ ma‘lûmdur ki her bir iki şey beyninde niseb-i erba‘adan bir nisbet sâbit ve bedîhîdir. Nasıl şey olursa olsun belki ma‘dûm ile mevcûd beyninde dahî nisbet-i mübâyenet sâbittir. Nisbette tarafeyn şey olmak lâzım değildir. Tekâbül-i erba‘a tebâyündür. O şey’eynin fi’l-cümle ictimâ‘ı olursa tebâyün olamaz, sâ’ir niseb olur. Aslâ ictimâ‘ı olmazsa, tebâyün olur. Onun için tebâyünü iki taraftan **[12]**[2] selb-i küllî ile ta‘bîr edib tesâvî ve terâdüf iki taraftan îcâb-ı küllî ve umûm-ı mutlak-ı ehass tarafından îcâb-ı küllî-yi e‘amm tarafından selb-i cüz’î-yi me‘a icâbe ve umûm min vech tarafeynden selb-i cüz’î me‘a icâbe diye ta‘bîr ettiler. İbârede mezkûr müfredât birbiriyle ve kazâyâ birbiriyle ve müfredât kazâyâya nisbetle ve sâ’ir elsinede zikr olunan lafızlar kezâlik ve mevcûdât-ı eşyâ ve medlûlât vâcib olsun, mümkün olsun, ma‘dûm olsun birbirine nisbetle ve biri âhara nisbetle niseb-i erba‘adan aslâ hâlî değildir ve hâlî olmaması zarûrîdir. Gerek nisbet-i efrâda nazarla olsun ve gerek

1 Sayısız. (Çev.)

2 Zîrâ vücûd-ı nâ-mevcûdumuz fi’l-vaki‘ müstağrak-ı bahr-i evzâr ve me‘âsî olub aslâ bir vechile zâtımızda zerre kemâl olmayıp hemân bilâ-kesb ihsân-ı rabbânidir. Bu bâbda ne kadar vasf olsa nakş, medh-i nakkâşa râci‘ olduğu gibi aynen ilme ve münşi’ine ve mün‘im-i hakîkîye râci’ olur. Kudret [ve] kuvvet kendine münhasırdır. Binâ’en-aleyh ba‘zı bu usûlun vasfına tasaddî olunur. Mücerred talebeyi terğîb ve irşâd ve me’mûr olduğumuz neşr ve ilân içindir. Ve bu usûl-i cedîde ve meslek-i müfîdin fî zamânına aslâ bir mahalde icrâsı olmadığı şems gibi müteyakkin ve hâricde zâhirdir.

mefhûmât-ı lugaviyyeye ve gerek ıstılâhiyye[ye] nazarla olsun, ya'nî herhangisine nazar olunursa delîl olur. Ve ibârede senin i'tibârına hâcet yoktur. Zîrâ neye nazar olunduğu makâmından zâhirdir.

Elfâzın ma'nâsına âlim olana hadd-i zâtında ma'nânın lafza lâzım olduğu âlim bi'l-vaz'ın ma'lûmudur. Onun için *"metâ utlika fühime"*[1] mülâzemesi *li'l-'âlim bi'l-vaz'*[2] ile mukadder ve melhûz tutarlar. Vâki'i beyân ve lüzûmu sahîh olmak için vaz'ına âlim olan kimse 'indinde lafz ile ma'nâ beyinlerinde olan alâka-ı lüzûm olduktan sonra ma'nâ lafzından ayrılmaz ve lafızların birbiriyle nisbet da'vâsına hâzır ve müheyyâ o makâmda murâd olunan ma'nâlar delîl olur. Çifte suğrâlı ve sâ'ir envâ'-ı akyise iktirânî ve istisnâ'î müte'âref ve gayr-ı müte'âref olarak makâmın salâhiyyetine göre tertîb olunur. Bu sûrette ibârede mezkûr olan her bir kelime âhar kelimeye nisbet olunduğu vakitte beynlerinde niseb-i erba'adan bir nisbet, belki ba'zı ma'nâsına nazarla bir nisbet-i âharına nazarla nisbet-i âhar ve efrâdına nazarla nisbet-i uhrâ olub her birinde îcâbınâ göre bir yâ ziyâde da'vâ merkûz olur. Eğer nisbeti haml hasebiyle i'tibâr olunursa da'vâlar hamliyye ve eğer tahakkuk hasebiyle olursa da'vâlar şartiyye olur. Müfredeyn beyninde hamliyye ve şartiyye ile câ'iz olur, ammâ kaziyyeteyn beyninde yalnız tahakkuk ve sıdk hasebiyle şartiyye ile ta'bîr olunur ve üzerine elfâzın medlûlâtı olan me'ânî ile istidlâl olunur.

Her kitâbın her sahîfesinde mâ-lâ yahfâ akyise tertîb olunur. Cemî'si ibârece kıyâs olub ve gâyetiyle sehîl ve vâzıh olarak belki her satırda mâ-lâ yuhsâ **[13]**[3] kıyâs tertîb olunur. Her bir kelimâtın hurûfâtını âhar hurûfa nisbetle gerek zâtları i'tibârîyle ve gerek evsâfı i'tibârîyle hurûfâtın mücerredi

1 Ne zaman söylenirse anlaşılır. (Çev.)

2 Vaz edilen mânayı bilen için. (Çev.)

3 Ne hâcet on adet kadar havâşi-i bî-emsâl meydânda ve sâhib-i ahkâri'l-'ibâd hayâttadır. Tecrübesi bu cihetle dahî âsândır. Vâkı'â ma'ârif ve hünerin cümlesi mevcûd olub şayet ba'zı bir mahalde olmasa diğer mahalde ve bir kitâbda yoksa âharında bulunur veya milel-i ecnebiyye ve ehl-i kıbleden fırka-i âharîde bulunur. Bu usûlün beyânı ve sarîhan îzâhı kat'â birinde olmayıp hâlbuki derecesiz mu'teber ve cümle 'indinde makbûl ve nef'i zâhir ve kitâbların ibârâtı icrâsıyla memlûdur. Husûsen acem ulemâsı o kadar muta'assıb ve mu'ânid ve mubâhaseye râğıb olub dururken yine bu usûlü bilmezler. Hele bu usûlü onlar görseler ne derece meyl edecekleri karara gelmez.

mürekkebine nisbeten ve mürekkebi birbirine nisbetle da'vâlar zuhûr edib gerek evsâf-ı mezkûresiyle ve gerek tecerrüd ve terekküb ile istidlâl olunur. Hurûfâtın mücerredi ve mürekkebi ve evsâfı elif-bâ cüzlerinde tâ ebcede varıncaya kadar mestûr olandır. Aded-i nisbeti *Tehzîb* Hâşiyesi'nin sadrında mestûrdur.

Bu sûrette her bir ibârede ve her bir kelâmda ve kelimede *de'âvî-yi müte'addide me'a delâ'ile*[1] melhûz ve ke-ennehu mezkûrdur. Bu usûle âşinâ olan kimse 'indinde cemî'si hâzırdır. İbâreye baktıkta ke-ennehu cümlesini tertîb etmiş gibi az vakitte cemî'sine muttali' olur ve böyle olmadıkça ibâre îzâh olunmaz, mübhem kalır. Anlaşıldı zannolunan makâm aslâ anlaşılmamış kalır. Şâyet bir kimse "bu kelime bu makâma niye geldi ve fâ'idesi nedir? Ve bu kelime ile falân kelime beyninde fark ve nisbet nedir? Ve bu kelime olmazsa ne olurdu?" diye su'âl etse cevâba muktedir olunmaz. Nerde kaldı ki cümlesine cevâb vere! Kezâlik ders okunduğu vakitte böylece âdâba ve mantığa tatbîk ederek mübâhasesi ders ve müzâkere olmakta nef'-i azîm vardır. Beş on gün böylesi müzâkere ile ıttılâ'-ı azîm kesb olunur.

Bir şeye cehl hîn-i su'âlde ma'lûm olur ve bu misillû tedkîkât ile zihn münkeşif olub her bir metâlibe sür'atle ilm kesb olur. Böylece kelimât beyninde nisbet da'vâsı ve isbâtı ibârede sarîh zikr olunan de'âvî ve delâ'ilden mâ-'adâdır. Şu kadar ki her mahalde kavâ'idi tekrâr beyân etmezler, fakat mülâhaza edib icrâ ederler. Muktezâ-yı kâ'ide böyle ve ba'zı ta'bîrde muhâlif olur.

Baksana; ilm-i sarfın i'lâl dediği mecmû'su Türkçe tertîb-i akyisedir. İ'lâl denilen delîl ve hükmü netîcedir. Ba'zı kelime birkaç delîl ve adedince her birinin hükmü netîcedir. Her delîlin akîbinde hükmünü vererek mübtedîler kıyâs tertîb ederler. Ba'zısında mukaddimâtı tekmîl söylerler. Ba'zısında ba'zıyla iktifâ ederler. Ehlinin 'indinde vâzıhtır, inkârı mükâberedir, zîrâ müşâhede olunur. Ba'zısı iktirânînin ve ba'zısı istisnâ'înin müte'âref ve gayr-ı müte'âreflerinin Türkîsidir. Meselâ "vâv" ve "yâ" müteharrik olub mâ-kabli

1 Delili ile birlikte olan davalar/iddialar. (Çev.)

meftûh **[14]**[1] olmak illet ve zî-hükümdür. "Vav"ın "yâ"nın "elif"e kalbi hükümdür. Bunun gibi ne kadar harfte i'lâl tertîb olunursa kıyâstır. Kimisi bir kıyâs ve bir netîce ve kimi birden ziyâde kıyâs ve o kadar netîce. Lâkin ziyâde olunca başka başka kıyâstır, mürekkeb değildir.

Metâlib-i müte'addide olduğu için onun için her bir delîlin akîbinde kendi matlûbu netîce çıkar. Cüz'î usûle tevağğul edene zâhirdir, aslâ usret yoktur. Hattâ emsilede emsile-i muhtelifeyi yirmi dörde hasr edib ba'dehu içinden *nasara-yensuru* diye yirmi dört misâl-i cüz'î zikr edib ve her bir misâl ma'iyyetinde *mümesselün leh*[2] küllî olan "fi'il-i mâzî ve muzâri'…" beyân etmekle herhangisini hasr-ı da'vâ diğerini delîl etse ve yirmi dört mâ-beyninde nisbet-i mübâyenet mevcûd olmakla, yine hangisine da'vâ i'tibâr olunsa diğeri delîl olub yirmi dört beyninde nisbet zikr ettiğimiz kâ'ide üzere yirmi dörtten birini tarh edib bâkî mâ-tahtını hesâb ederek cemî'i neye bâliğ olursa ol kadar kazâyâ-yı sâlibe-i külliyye da'vâ ve mütezâyifinden dahî o kadar olarak külliyyetli de'âvâ zuhûr edib delâ'ili olan diğeri yanında hâzır olmakla makâm-ı taksîmde tertîb olunacak akyise-i lâ yuhsâ emsilede tertîb olunur. Müfred gâ'ib gibi vasıflarını delîl etmediğimiz hâlde ba'dehu mâzî-yi ma'lûm ve mechûl ve muzâri' kezâlik on dörder olub bâkî emsilenin sahîfe-i müte'addidesiyle berâber birbirine nisbet olunub çok de'âvî ve emsile-i mümessile ve mümessil-i misâle delîl ve sâ'ir evsâf ki müfred ve tesniye ve cem'lik ve ma'lûm ve mechûllük gibi vasıflar delîl olarak ulûf ulûf akyise hâsıl olur.

Cemî'sine aynen emsilede mezkûr ve zâhir olarak emsilede tertîb olunan adedin otuz beş misli *Binâ*'da tertîb olunur. Emsilenin otuz beş nev'i olduğu hasebiyle belki daha ziyâde olur. Mâdem *Binâ*'da vezn dahî ziyâde olduğu için kara cümle hesâbıyla aded-i akyise zuhûr ve cemî'sinin tertîbini ehli 'indinde mülâhaza ve der-hâtır etmek üç beş dakikalık maslahattır.

---

1 Zîrâ kendi metâlib-i fâsidelerini isbâtları ekserî delâ'il-i akliyye ile olmakla takrîr-i delâ'ile mu'în ve medâr olan bu usûle rağbetleri âşikârdır. Vâkı'â sâhib-i nisbet âlim dahî az ise de yine müte'addid bulunur. Bunun gibi değildir. Lâkin bu abd-i âcîz Abdullah'ın asıl maksûdu tahsîl-i rızâ-yı Hakk'a lütfu keremiyle bir vesîle kılıp ve ehl-i hakk olan tâlibin tarîk-i hakda ta'ab çekmeyip ve muhâlifin iğfâline ısğâ etmeyip âlim-i billah ve sâhib-i nisbet-i şerîfeye muvaffak olmakla ilticâ ederek istikâmetle isbât-ı metâlibesine bu usûl i'ânesiyle ulaşmaktır. Ve bu usûlden görecekleri menâfi' lâ yuhsâdır.

2 Kendisine örnek getirilen. (Çev.)

[*Usûl-i Cedîde* Yönteminin Faydaları]

Hemân bu usûlden cüz'î haberi olan kimseye ehlinin cüz'î beyân etmesiyle olur. İbârede gerek sarîh ve gerek melhûz ne kadar akyise var ise cümlesinin mukaddimelerinde melhûz ve muktezâsı **[15]**[1]olan cihetler zikr eyledikte mukaddimeler müvecciheden olub kıyâslar muhtelitâttan olur, fakat cihet zikr olunduğuyla. Zîrâ cihetin medlûl-ı lâzımı olan mâddesiz hiç kazâyâ olmadığı gibi muhtelitâttan olmayan aslâ kıyâs yoktur. Zannetme ki muhtelitâttan kıyâs nev'-i âhardır. Belki cemî'si birdir, hemân cihet-i ma'lûmesini terk ederler. Ol kazâyâya *mutlaka* derler, zâhiren. Ammâ hakîkaten cemî'sinin ciheti melhûzdur. Ve cemî'-i kıyâslar muhtelitâttandır. Ciheti zamm etmek cüz'î dirâyetle olur ve muhtelitâttan tertîb edib netîce ne türlü müvecciheden olacağı bahsi muhtelitâtta beyân olunan kavâ'id ile vâzıh olur. Bu takdîrce muhtelitâttan tertîb gâyet esheldir, zîrâ bir şey taht-ı kâ'idede olursa gâyet eshel olur. Asıl sa'y, tertîb-i akyise usûlünü bilmektedir. O dahî bu usûl-i cedîdeyi zabt ile husûle gelir.

İlm-ı mantık ameliyle te'allümü gâyet âsândır. Her ne kadar kendisi elzem ve nef'i kesîr ve zâhiren vahşî ve sa'b gibi görünürse [de] o kadar sehîldir [ki] bir mübtedî sa'y edib ehlinden müzâkere etse bir senede bu mesleğe âşinâ olur. Ammâ müntehî bir mâhda bî-şekk ahz eder, husûsan bu mesleğe müte'allik havâşilerimiz 'indinde hâzır olursa. Havâşi olmazsa o kadar takarur etmez, zîrâ havâşi ke-ennehu müderristir. Bu meslek üzere sana ifâde eder. Ne hâcet âsârı zâhirdir. Birkaç gün ehlinden görüp ve hâşiyeler yanında bulunan tâlib-i müsta'id çok fâ'ide görüp çok neşre muvaffak olur ve hâşiyelerde beyân eylediğimiz biraz kavâ'id-i külliyye-yi muhteri'a aslâ ve kat'â bir mâddede tehallüf etmeyerek muttaridedir. Eğer bu usûl-i nâfi'a olmazsa yâhûd ihtirâ' ve zikr eylediğimiz kavâ'id muttarid ve bedîhî ve kesîru'l-fevâid olmasa bu kadar fuhûl-ı ulemâ kabûl ve teslîm etmezlerdi. Bundan sonra Bâkî merhumun:

---

1 Hemân kendilerinden niyâz budur: Her bir menfa'at müşâhede edib müntefi' oldukça bâtınından hayırlı du'â ve nisbet-i âcîzaneye tevessül ile rûhumuzun şâd ve âbâd ve bu âsârın hüsn-i hâtimemize sebeb olmasını ilticâ ve ervâh-ı silsile ve vâlideyne ve etfâl ü 'iyâl ve ecdâd ve sâ'ir ta'allukât ve esdikâları dahi yâd edeler. Husûsan sebeb-i vücûd-i na-mevcûdum üstâd-ı ekremim peder-i azîzim merhûm Abdurrahman Efendi'ye du'â ve irsâl-i rahmeti ile şâd edeler. Tâ ki kendisi dahî müntefi' ola. Ves-selâm.

Meddâh olalı çeşm-i gazâlânına Bâkî,
Öğrendi gazel tarzını rûmun şu'arâsı.

dediği gibi bir mahallin ulemâsı ahz ederler. Sâye-i 'aleyhi's-selâm da hattâ ibtidâ-yı tahrîrimiz olan *Tasdîkât Hâşiyesi*'nin ibtidâsında bu usûlün müntehab olub şimdiye kadar kimsenin beyân etmediğini ve bir kitâbın ve üstâdın zikr etmediğini sebeb-i te'lîf diye tasrîh olundu.

O kadar Âsitâne-i Aliyye'de bulunan mütebahhir ulemâ efendiler kabûl **[16]**[1] ve tasdîk edib Matba'a-i Âmire'de tab'ına cümleten gayret ve sa'y ederek envâ-ı tevkîrle etrâfa neşr buyurdular ve hâlâ taşrada bulunan ulemâ kemâl-i muhabbetle rağbet ve kabûl edib havâşimiz beynlerinde gâyetü'l-gâye merğûb ve mu'teber olmuştur. Hattâ ba'zı tesâdüf eden acem ulemâsı dahî bu kadar ta'assublarıyla yine Rûhî gibi muhabbet etmiştir.

[İlim Tahsil ve Tedrisinde Öğrenci ve Hocanın Üzerine Düşen Vazifeler]

Bir müellif kitâbında ve bir üstâd dersinde müceddid olarak kendi ihtirâ'ı birkaç müfîd kavâ'id-i muttaride zikr etmese o kimseye *câmi'* ve *mütercim* denir. *Musannif* ve *müderris* denilmez. Hattâ kaç yüz sene mukaddem kırâ'at olunan durûs ve tasnîf olunan kitâblar böyle imiş. Baksana ki âsârı kitâblarda görünüp her bir tahkîkâta ve bu mesleğe işâretleri çoktur. Ehli 'indinde aynen sarâhattir. O işâretler eklenip ve îzâh olmadıkça tâlibe nef' vermez. Ve sâhibinin murâdı beyân olunmaz. Feyizlerine dahî nâ'il olunmaz. Kezâlik hîn-i müzâkerede her tâlibin aklına muvâfık delâ'il ve ta'rîfât îrâd olunmadıkça tâlib bi-kemâlihi müstefîd olmaz. Nihâyetinde sıfru'l-yed olur. Çoğu dahî böylece

1 Ve her ne ki mubassırât ve mesmû'ât ve meşmûmât ve mevcûdâtın hangisini his ve müşâhade etse Cenâb-ı Hakk'ın eseri olduğunu yakîn ve onlarda olan vücûd ve eser hakkın olduğunu anlayarak eserden müessire istidlâlile kemâl-i tevhîd tahsîl eder. ﴿سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ [İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. (Fussilet-53)] kavl-i şerîfî gibi ve İmâm-ı Rabbâni kaddese sırruhu hazretlerinin Mektubât'ında: "ehline hâsıl olan havâtır dahî aynı zikirdir. Âsâr-ı hak olub ve âsâr olduğuna âgâh olan ârife" dediği buna müşîrdir. ﴿وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلاَّ يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِن لاَّ تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ﴾ [O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. (İsrâ-44)] kavl-i şerîfî gibi. Onun için Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694) hazretleri "Her yana baksak cemâl-i hazrete nâzır biziz." dedi. Hakk'dan gayrı müessîr olmayıp lâ mevcûde illallah [Allah'tan başka varlık yoktur] sırrına mazhar olduğu için bunun cemîsine medâr-ı istidlâl akıldır.

müşâhede olunur. Onun için: [1] diye müfîdâne emr buyurmuşlardır. Demek ki herkese aklına muvâfık delîl ile bir matlûbu ve kaziyyeyi tefhîm ve muvâfık ta'rîf ile müfredâtı tefhîm ederek öylece ta'lîm ile murâd değildir ki ba'zı 'usretli mahalleri hemân *es-sûretu bi's-sûreti*[2] tefhîm ile pek tahkîk etmeye, böyle demek değildir. Zîrâ mübtedî dahî olsa hangi kitâb dahî olsa müntehî gibi fehm eder. Ehlinden görüp cüz'îce murâda muttali' oldukça ihsân ve kabâhat üstâdındır. Tâlib-i âcîz muntazırdır.

Bu ecilden üstâdı hekîm-i hâzıka ve tâlibi marîza teşbîh etmişlerdir. Tâlibin aczden gayrı bir kârı yoktur. Himmet ve gayret üstâdındır. Fakat tâlib yolunda bulunup dersine devâm ile elinden geldiği kadar işittiğini hıfz etmek ve her bir umûr-ı dersini üstâda havâle edib "falân dersi okurum" ve "okumam" diye aslâ ta'arruz etmemektir. Çünkü marîz hekîme "falân devâyı ver ve falân vakit ver" demek abes olduğu gibi tâlib dahî böyledir. Üstâd-ı kâmili bulduktan sonra hemân tahsîl-i rızâ edib husus[an] dersi kendine ihâle etmek lâzımdır. Cenâb-ı Hakk hitâmında çok feyz ve ilm ilkâ olduğunu **[17]**[3] izhâr eder. Ancak ahlâk-ı hamîde ile kesb-i kemâl olur ve üstâda lâzım olan tâlibe her bir şeyi usûlüyle ve kavâ'idiyle ta'lîmdir. Semâ'îden bir fâ'ide olmaz. Ancak kıyâsî ve kâ'ide-i külliyye olarak beyândan tâlibe ***"menfa'at-i lâ-yuhsâ"***[4] hâsıl olur ve *muhtasar müfîd* dedikleri kâ'idedir.

---

1 "İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuş." Sahîh-i Buhârî, İlim, 127 (Çev.)

2 Harfi harfine. (Çev.)

3 Şimdi istidlâl ve i'tibâr olmadığından Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyyetine dâll ve şâhid olan eşyâ aksine ve zıddına mü'eddî oluşması hazretlerinin Mevlûd-i Şerîf'inde:
Şâhid iken sana eşyâ her ne var.
Bu acebdir kim olubdur perdedâr
dediği gibi ta'accüb ve tahayyüre gelmiştir. Akla lâzım olan nefsine ve âfâka nazar edib mevcûduna istidlâl ede.
Hattâ latîfe-i vehbîde mantığın vasfı hakkında şöyle beyân olunur:
Mantıka eyle velâkin ikdâm
Halt eder değil mi, kim derse harâm.
Hadd-i zâtında odur fenn-i dakîk
Ki eder tâlibi ehl-i tahkîk.
Nef'î'dir hâsılı bî-hadd ü kıyâs
Bil netîce onu her ilme mikyâs.
Oldu çun hâdim-i envâ-ı 'ulûm
Sen de et hizmet ona ey mahdûm

4 Sayısız fayda. (Çev.)

Onun için ilm-i mantığın ilmîsinin ve amelîsinin mesâ'ili ve kavâ'idi külliyye ve muttaride oldu. Aslâ bir mâddede tehallüf etmez. Zabtı pek âsândır ve bizim zikr eylediğimiz kavâ'id-i cedîdeler kezâlik muttariddir. Şâyet ta'n eden kimse bir mâddede tehallüfünü izhâr etsin onun için cümlesi bedîhîye dayanıp müsellem-i küll olmuştur. Ve bu 'adem-i tehallüfle olan iskât ve iknâ' gibi kuvvetli tarîk-i ilzâm olamaz. Muhâverâtta dahî görünür. Bu sebebden Hakk celle ve 'alâ hazretleri mu'ânid olan Kureyş'i esta'îzü billah: ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ﴾[1] kavl-i şerîfîyle ifhâm ve ilzâm buyurup da'vâ-yı bedîhî zâhire olan külliyyenin zuhûruna "eğer şübheniz var ise mislinden bir sûre getirin" diye buyurdu. Zîrâ külliyyenin tehallüfünde bir ile çoğun tehallüfünün farkı yoktur. Küllîyi *çok* nakz eylediği gibi *bir* de nakz eder. Biri dahî getirmeleri muhâl ve mümteni' olduğuyla küllîsi kelâmullah olub kelâm-ı abd olmadığı mûcibe-i külliyye ile lâzımı sâlibe-i külliyye sâbit ve vâzıh ve muttarid olmakla mu'ârizûn mufham oldu.

Bu kelâmdan zâhir oldu ki muttarid olan kâ'ide-i külliyye gâyet nafi' olub muhâlifi muhâldir. Husûsan olan kavâ'idin her bir fünûn ve her bir ma'rifete dahli ve esâsiyyeti ve şartiyyeti ola. Havâşi-i cedîdemizde vâz' ve ihtirâ' eylediğimiz kavâ'id-i nâfi'a gibi. Onun için ***"hakîkatü külli ilmin mesâ'iluhu"***[2] denildi. Her bir ilmin cemî'-i mesâ'ili künh-i hakîkati olub cemî'-i mesâ'ilini beyân mümkün olmayıb ve ne kadar beyân olunsa istikrâ'-ı tâmm olmadığından ulûm hakîkatiyle ta'rîf olunmayıb resmiyle ta'rîf olunmuştur. Istılâhâtının ta'rîfâtı gibi ve nefs-i ta'rîfât ve taksîmât beyân-ı ıstılâhât mes'eleden hâricdir ve mes'ele dahî mûcibe-i külliyye-i zarûriyye olmak lâzım oldu. Tâ ki nef'-i küllî olarak sâbit ve hilâf-ı muhâl olmakla tehallüfü mümkün olmayıb bu sebeble redde mecâl kalmaz, eğer sübût ve zarûretinde hafâ olmazsa.

Baksana ki Şeyh [İbn Sînâ], Şifâ'da[3] ***"mühmelâtü'l-'ulûmi küllîyyâtün ve mutlakâtuha zarûriyyâtün"*** dedi. Tâ ki me'sele mûcibe-i külliyye-i zarûriyye

1 "Haydi onun benzeri bir sûre getirin." Bakara 2/23.
2 Her ilmin hakikati meseleleridir. (Çev.)
3 *eş-Şifâ*, büyük filozof ve hekim İbn Sînâ (ö. 428/1037)'nın mantık, fizik, matematik ve metafizik bilimlerini kapsayan geniş külliyâtının adıdır. (Ed.)

olur dedikleri kâʻide-i külliyye tehallüf **[18]**[1] etmeyib muttarid ola. Ne kadar mes'ele gelirse sûretâ sâlibe gelirse mûcibe ile ve şartiyye gelirse hamliyyeye kabz ile tevcîh ve bilâ-sûr mühmele olarak gelirse onu külliyye almak lâzımdır. Ke-ennhu külliyye sûru mezkûr gibi mes'ele olması karînesiyle ve ne kadar müveccihe olmayarak mutlaka mes'ele gelirse ke-ennehu ciheti zikr olunmuş gibi lâzımı olan mâdde-i nefsü'l-emriyyesi zarûreten olub kaziyye-i müveccihesi zarûriyye olmak lâzımdır. Tâ ki her mes'ele zarûriyye olub kâʻide-i mezkûre-i müsellemenin külliyyetine halel gelmeye.

Nihâyet baʻzı ulûmun baʻzı meselesinin zarûreti zarûret-i nefsü'l-emriyye, ya'nî lüzûm-ı aklî olmaz. Hilâfı mümkün olduğu için ol vakitte lüzûm-ı örfî ve zarûret-i ıstılâhî olur. Meselâ, nahviyyûnun ***"küllü faʻilin merfuʻun"***[2] kâʻidesi mes'eledir. Meʻa-hâzâ fâʻil olub merfûʻ olmamak zâtında mümkündür. ***"Darabe zeydün"***[3] okunduğu gibi ***"zeyden"*** okumak lisânen mümkündür, fakat fesâhate ve ıstılâh-ı nahve muhâlif olmak ke-ennehu ayn-ı fesâd olmakla merfûʻ olmak fâʻil efrâdına lüzûm-ı örfî olub hilâfı ʻindlerinde fesâd olur. Nasıl ki baʻzı kerre lüzûm-ı iddiâʻî ve âdî olduğu gibi.

Lâkin mantığın ve ekser-i ulûmun mes'elesinin zarûreti nefsü'l-emrîdir. Hilâfı muhâl-i nefsü'l-emrîdir. Zîrâ zarûret ve lüzûm-ı nefsü'l-emrî ya'nî aklî ve örfî, ya'nî ıstılâhî ve âdî ve iddâʻî olduğu gibi nakîzi muhâl dahî kezâlik böylece dörttür. Her biri mukâbili gibidir. Şu kadar ki baʻzı mahalde müb-

---

1 Ve İshak Zencânî (ö. 1100/1690) merhûmun şu beyitlerinde olduğu gibi:
Meʻânî-i nahvidir mantık mufassal
ʻIyârıdır ulûmun şekl-i evvel
Vücûh-ı hillini İbn Hacer'de
Eder nakli kitâb-ı muʻteberde
Demiştir hürmeten baʻzı efâzıl
Müevveldir kelâmı olma gâfil
Sanırsın müctehid bilmez bu fenni
Gel insâf eyle etme sû'-i zannı
Tasavvur mu gerekmez asl-ı furûʻa
Sana tasdîk yok mu hükm-i şerʻa
Olur gûyâ bâkan feth-i mübîne
Bu mantık ilmi lâzım ilm-i dîne
Temantuk bâbını ve hüve fâhir
Gerek âlim ola mantıkta mâhir
***

2 Her fâil merfudur. (Çev.)

3 Zeyd vurdu. (Çev.)

tedîye ri'âyeten cüz'îyi külliyyelerine vaz' etmişlerdir. Nasıl ki ibtidâ ederse şurû'unda "el-emsiletü..." zikr olunduğu gibi ibtidâ esâs-ı ulûm olmaya nazaran külliyye olmak daha lâzım ise de fakat emsileyi ibtidâ-yı emirden mübtedî ve sıbyân kırâ'at etmekle ri'âyet-i cânib-i gâlib olub emsile ile ta'bîr ve beyân olunmuştur. Yoksa "el-evzânü'l-muhtelifetü li sıyaği'l-muhtelifeti…"[1] denilse yine edâ edib ve külliyye olurdu. Ba'zı "misâliha nasara yensuru…"[2] deniyordu. Mücerred tâlibe ri'âyeten böyle denildi. Vâkı'â yine külliyyeye işâret var ise de, lâkin sarîhan ta'bîri ve zikr eylediği emsiledir.

Onun için bu iktifâ etmediğinden *Binâ*'nın te'lîfine ve sâ'ir emsile-i muhtelifeye müte'allik şeyin beyânına tasaddî olundu. Zîrâ tasrîften murâd yirmi dört sîganın kâffesinde vezinleri **[19]**[3] birbirine mutâbık olmayan otuz beş nev' ve bâb demektir. Ve ba'zı mahalde muhtasar küllî vech üzere beyân mümkün olmaz. Ol vakit o nev'-i küllînin eşhâsından bir cüz'îsini alıb nev' menziline tenzîl edib ke-ennehu küllî gibi mu'âmele ederler, kâ'ide-i hıfz için. Nitekim *Binâ*'da otuz beş bâbın zikrinde cüz'iyyâttan birini vezn ve mîzân tutub küllî menzilinde bâkî cüz'iyyât ona kıyâs olunduğu gibi, yoksa ol bâbın cüz'iyyâtından olmakta "nasara" ile "fe'ale"nin farkı yoktur. İkisi de cüz'iyyâttândır. Fakat küllî vech üzere beyânı biraz mutavvel olub yirmi dört sîganın her birinin alâmetini beyân küllîsi olmakla eshel olarak cüz'iyyâttan birini alıb nev'-i küllî menziline tenzîl edib küllî gibi mu'âmele ederler. Onun için sıbyân her bir evvel-i bâbın sîgasını "fe'ale yef'alu"ya mîzân ve kıyâs ederek bilir. Ke-ennehu "fe'ale yef'alu" ol bâbın küllî vech üzere dâllı gibi bilir. Me'a-hâzâ bir ferdidir hemân ihtisâr için ve zabtı âsân olmak için husûsen sarf, mübtedînin ibtidâ-yı dersi olmakla suhûleten ihtisâr orada ziyâde matlûbdur. Ve böyle şahsı nev' menziline tenzîl çoktur, ekser-i ulûmda vardır. Ammâ

1 Muhtelif sîgalar için muhtelif vezinler. (Çev.)

2 Örnekleri, nasara, yensuru… (Çev.)

3 Her bir ma'rifette üstâdın tilmîzine icâzeti kıyâs-ı müsâvât ve ahâlî-i mahallenin bir kaç kimseyi intihâb ve o bir kaç kimsenin yine bir kaç kimseyi intihâb etmesi mâ-fevkine ve mâ-tahtına nazaran müsâvât olduğu gibi kezâlik cümle me'mûrîn ve evâmiri böylece müsâvâttandır. Ecnebiyyesi ve netîcesi sâdık olarak, bu da zâhirdir. Her bir imtisâlât ve inkiyâd bu kıyâsların iktizâsıdır. Nihâyet a'lâsı Cenâb-ı Hakk'a müsteniddir. Mâ-tahtta karâr yoktur. Ba'zısında vâsıta kalîl ve ba'zısında kesîrdir.

ba'zı *Kâfîye* gibi misâli "nahve"[1] ile ya "kef"[2] ile zikr edib kâ'ideye işâret etmek aynen kâ'ide-i külliyye zikridir. Onun için şârihi, misâl akabinde murâd olan kâ'ideyi zikr eder. Bizim sözümüz bunda değildir. Gâfil olma ihvânım.

Tâlibe lâzım olan her bir ma'ârif ve ulûmun ahzında kavâ'idini zabt edib usûlüyle teshîl ede. Eğer bir şeyi muhtasaran zabt etmez ise sonra mufassalan mevâddında icrâsının ahzı muhâl olur. Onun için kâ'ideyi ***"kaziyyetün külliyyetün tüstenbatu minhâ ahkâmu cüz'iyyâti mevzû'iha"***[3] diye ta'rîf etmişler ve bu ta'rîfinde kâ'ide-i muhtasara ma'rifetiyle kâ'idenin mevzû'unun cemî'-i cüz'iyyâtı ve efrâd-ı mâ lâ-yuhsâsına mahmûlunün hamli îzâh ve sâbit olmasını beyân etmişlerdir. Zîrâ ahkâmdan murâd mahmûl-i efrâdı olub ve mahmûl-i efrâdı bi-aynihi kâ'ide olduğu ve istinbâttan murâd mevzû'un her bir efrâdıyla mahmûlü delîl-i küllî olan kâ'ideden netîce olacağıdır. Onun için kâ'ide-i külliyye mâ-tahtında olan mevzû'un efrâdına mahmûlunün hamlinin isbâtında kâfîdir ve bi-hâlihi kâ'ide-i külliyye kübrâ olur.

Böyle olunca her bir kâ'ide **[20]**[4] zikr olunan mahalde mâ lâ-yuhsâ akyise ile o kadar netîce aynen mezkûrdur ve cemî'si zâhirdir, kâ'ide sâyesinde. Ve o cemî'-i akyisenin suğrâsının mevzû'u ile netîcesinin mevzû'u kâ'idenin cüz'iyyâtı ve suğrânın mahmûlü ile kübrânın mevzû'u hadd-i evsat olan kâ'idenin mevzû'u küllî zikrîsidir. Kübrânın mahmûlü ile netîcenin mahmûlü kâ'idenin mahmûlüdür. Bu sûrette kâ'ide-i külliyye ve mes'ele gelen mevzi'de müte'addid lâ-yuhsâ akyise vâzıh ve zâhir olarak hâzırdır.

Mezkûrât fehm olunduktan sonra cüz'îyi küllî ile isbât dedikleri budur. Gerçi ba'zı def'a kavâ'id-i külliyyeyi delîl-i bedîhî ile isbâtından sonra emsile zikriyle îzâh ederlerse de ve "kef" ya meselen ya "nahve" gibi lafızla ta'bîr

1 Gibi. (Çev.)
2 Gibi. (Çev.)
3 Kâide, öyle bir tümel önermedir ki kendisinden öznesinin (konusunun/mevzûsunun) tikellerinin hükümleri istinbat edilir. (Çev.)
4 Baksana elsine-i nâsda çok medha getirdikleri delîle dikkat olunub bu usûlden haberdar olunsa aynen zemme delîl olduğu meydana çıkar. Ol vakit câhil olsa anlar, aksi dahî böyledir. Ve buna mümâsil mugâlatât çoktur ki zâhiren fark olunmaz. Ammâ fi'l-hakîka bu usûl ile meydana çıkar. Meselâ bir kimse kemâl-i muhabbetini delîl tutup "filan kimseye bir derece muhabettim var ki beni zebh eylese memnûn olurum" der. Hâlbuki zebhden kemâl-i inkiyâd kast etmeyip hakîkati kast eder. Müşâhade ile me'a-hâzâ zebh fi'l-hakîka fi'li i'dâmdır. Ve kâtil-i nefs kılmasıyla hüsrân-ı ebedîsine sebeb olmaktır.

etmeleriyle, yine küllî küllî ile isbât olur, zîrâ küllîyi cüz'î ile isbât olmadığı için, lâkin küllîyi îzâh eden cüz'î olur. Nasıl ki ba'zı mevzi'de emsâliyle îzâh ettikleri gibi emsâl ise kendinin mugâyiridir, ammâ emsile kendinin cüz'îsi ve ehassıdır, misâliyle îzâh olduğu gibi misliyle îzâh ederler.

Baksana ki çok mahalde bir hükmü bir şeye isbât ederler. Sâ'ir emsâlinde o hükmün icrâsını kıyâs ederler. Husûsan bizim havâşilerde bu misillû havâle ve kıyâs çoktur. Fakat zikr olunan ile misâli îzâh olunursa da yine emsâli ile mezkûr dahî vâzıh ve bedîhî olur. Hattâ ba'zı mevzi'de mezkûr üzere gelen şübehâtı emsâliyle def' ederler. Muzâri'in ta'rîfine "ekrame" ve "tedahrece" ve "tefâ'ale" gibilerin su'âl olunub bunlarda mâzînin üzerine zâid olarak evvelinde "e-t-y-n" harfinde[n] bir harf oldu. Bunlara fi'il-i muzâri' demek îcâb eder. Ta'rîfi sâdık olduğu için me'a-hâzâ "mâzîdir" denildikde mâdem "ekrame"ye hemze geldiği gibi emsâli olan "yâ" [ve] "tâ"nın gelmeyib "yükrimu, tükrimu, nükrimu" denilmiyor. Biliriz ki "e-t-y-n" harfi değildir. Eğer "e-t-y-n" harfi olsa birisinin bulunduğu kelimede buluna, herhangisini vâz' etsek olur.

Muzâri'de harfin biri gelip yerine âharların gelmesi sahîh olmamak olmaz, bu da bedîhîdir. Vâkı'â kendi mâzînin üzerine zâid ola. Yâhûd bu mâddelerde olan harf "e-t-y-n"den değildir diye cevâb verilir ise de şübheyi def' etmez. Ancak bu cevâb olur. ***"el-eşyâ'ü tenkeşifu* [21]**[1] ***bi-ezdâdihâ"***[2] bu misillû makâmda yakışır. Sâ'ir ibârede dahî emsâl ile îzâha dikkat ile ve bu beyân olunan hükümler ulûm-ı müdevveneye münhasır değildir. Belki muhâverâtta dahî cârîdir. Zîrâ mesâlihe müte'allık bir kâ'ide ve teşbîhât gibi bir külliyye zuhûr etse simâ' eden havâs ve avâm hattâ ba'zı sıbyân dahî o külliyyenin cüz'iyyâtı tahkîk eden mevzi'de hükmünün vukû'undan âgâh olub ona göre hareket ederler.

---

1 Bu sûrette kemâl-i adâvetin lâzımı olan zebh, kemâl-i muhabbetine netîce etmiş olur. Gâfil olarak ve ba'de't-tedkîk hilâfı meydâna çıkar. Meğer ki lâzımı olan kemâl-i inkıyâd murâd olub hakîkat ma'nâsından terk olunursa sahîh olur. Hâlbuki örfen murâd hakîkat-i ma'nâdır. Bunun gibi çoktur. Bu usûl ile zâhir-i meclise belâgat zuhur eder.
Îbârede ve elsinede zikr olunan kazâyânın cihetleri berâber zikr olunduğuyla kaziyyeler müvecceheden olur. Ve ol kazâyâ müvecceheden mürekkeb olan akyise muhtelitâttan olur. Bu sûrette ibârelerde ve elsinede olan akyisenin cümlesini muhtelitâttan olur. Fakat ma'lûm olduğunca cihetini terk edib mutlaka olarak zikr ederler ve kıyâs-ı mutlak olur.

2 Nesneler zıtlarıyla açığa çıkar. (Çev.)

el-Hâsıl zabt-ı ulûm zabt-ı mesâ'il ile ve zabt-ı mesâ'il her bir cüz'iyyâtta bilâ-tavakkuf ve lâ-külfet ve lâ-su'âl icrâ ile olur. Bu icrâ'ât dahî aynen tertîb-i akyise olmakla zabt-ı ulûm ancak tertîb-i akyise ile olması netîce-i zarûriyyesi zâhir oldu. Ez cihet-i muktezâyı te'allüm-i ulûm ve mükâlemât ilm-i mantık me'a ameledir. Lâzım mukaddem olmakla melzûmun tahakkukundan akdem huzûru lâzımdır. Tâ ki melzûma lüzûmu daha şedîd, melzûmun tahakkuku ânında lâzımın tahakkuku bedîhî ola. Zîrâ maksûd, mukaddem-i melzûmun tahakkuku ânında lâzımın tahakkukudur. Gerek lâzımın husûlü melzûmun ânında olsun ve gerek mukaddem olsun bu sebebde lâzım iki nev' olub biri lâzımî mukaddem ki zâten ve zamânen melzûmdan mukaddem olub tâ melzûmun vücûduna değin müheyyâ durup melzûmun tahakkuku ânında muhakkak ve hâzır durmuş olur. Bu lâzıma "muktezâ" denilir. Ve biri dahî zâten melzûmdan mu'ahhar olub zamânen melzûmun ânında tahakkuk eder. Evvelkine "lâzım-ı mukaddem" ve ikinciye "mu'ahhar" denilir. Bu iki takdîr üzere de ***"metâ tahakkake'l-melzûmu tahakkake'l-lâzimu"***[1] kaziyyesi cezmen sâdık olur.

Mantığın her bir ulûma lâzım-ı mukaddem olduğu müşâhede ve delîl-i aklî-yi bedîhî ile ve kibâr-ı musannifîn ve ulemâ rahimehumullahdan sarîhan nakl ol[un]makla her birinden akdem ta'lîm olunacak ilm oldu. Ve nîce evliyâdan Seyyid Şerîf ve Mevlânâ Câmî kaddese sırrahumâ gibi zevâtlar mantığın bahs ve icrâsına kemâl-i ihtimâm ve terğîb, beyân-ı mantıkta ve her bir ulûmda icrâda yed-i tûlâları görünür. Sâ'ir muhaddisîn ve müfessirîn ve musanifînin icrâ'âtı ve tasrîhât ve işâretleri gibi ibârelerinde şems gibi zâhir ve ehli 'indinde gâyetü'l-gâye esheldir. Her bir malzeme-i dîni ve her bir metâlib-i kusvâyı îzâh u beyân-ı mantık ile kılmışlardır. Ve asırlarında müzâkere ve tedrîs ibâreleri gibi etmişlerdir. Nasıl ise sonra bu meslek zâyi' olmuştur. Onun sebebiyle fâ'ide görülmek dahî **[22]**[2] zâyi' olmuş. Çok tâlib me'yûs ka-

1 Melzûm ne vakit tahakkuk ederse lâzım da tahakkuk eder. (Çev.)

2 Ammâ cihetini zammettiği kazâyâ müvecceheden olub kıyâs, muhtelitâttan olur. Ve her kaziyyeye cihet zammetmek hemân aklın işidir. Kaziyyenin iktizâsı ne ise ona muvâfık cihetini sen zammedersen gerek suğrâ olsun ve gerek kübrâ olsun cihetlerin zamma akıl kâfîdir. Ammâ netîceye zammetmek sâde akılla olmaz. Zîrâ kâ'ide tahtındadır. Her şeklin kâ'idesine göre mu'âmele olunur. Meselâ şekl-i evvelde eğer kübrâ, meşrûta-i amme, örfiyye-i âmme, meşrûta-i hâssa, örfiyye-i hâssanın gayrı olan dört besâ'it, beşi mürekkebâtın birisi olursa netîceye kübrânın ciheti gibi cihet zammolunur. Netîce kübrâ gibi olur ve eğer kübrâ meşrûta-i hâssa, örfiyye-i hâssa olursa netîce suğrâ gibi olur.

lıb nâ'il-i makâsıd olamaz. Ve ba'zı oldum diye zann eden ehlini görse ilmini cehl bilib nâdim olur. Zîrâ ibârât bu meslek üzere kırâ'at olunmazsa noksân kalıb tamamen ibârenin merâmınca olmaz, ibâre hafî kalır.

Ve eğer mü'ellifin işâretlerini ve merâmını icrâ ederek ***"kemâ hüve hakkuhu"***[1] ibâreyi olduğu murâdca beyân ederse bilâ-mantık muhâldir. Baksana ki mûmâ-ileyhim mu'avvele-i mantık ile tertîb etmişler. Nerde kaldı ki bir tâlib-i âciz mantıksız te'allüm ve icrâ ede.

[İlimlerin Hakikatlerine Az Vakitte ve Kolayca Erişmek İsteyenlere Tavsiyeler]

Ey ihvân-ı dîn ve tâlebe-i ulûm! Eğer hakîkat-ı ulûmu ahz edib nâ'il-i makâsıd olmayı az vakitte sehletü'l-husûl olmak murâd ederseniz, evvelâ ehlini bulub bu meslek-i cedîd-i nâfî' üzere mantığın ilmini ve amelini kâmilen zabt edib ve bizim hâzır olan beş on nüsha havâşi-i cedîdeyi dahî 'indinizde hâzır edib ba'dehu bir üstâdı sâhib-i nisbet-i hakîkî dâmenine teşebbüs edib onun vâsıtasıyla mu'an'anen kılıb ulemâya ifâza olunan ilm ü feyzi istifâza ederek tâ aleyhi's-selâmın kalb-i şerîfînden bi-vâsıtatihim ilm ahz etmeye bezl ü sa'y eyle! Tâ ki Cenâb-ı Hakk'ın lütfuyla ve himem-i esâtîz ile kalb-i nebî aleyhi's-selâmdan aynen ilm-i şerîfîn ahzına muvaffâk olasın. Ulemânın icâzet ve vehbî dedikleri budur. Nisbet-i hakîkî bulub i'tisâm etmedikçe âlim ve varis-i nebî olamaz. Zîrâ karâbet[in] verâsete münâsebeti yoktur. İllâ bir üstâd-ı kâmil ve sâhib-i nisbetin vâsıtasıyla olur.

Baksana evliyâdan bir zâta bila-tebe'iyyet ve lâ-amel-i sâlih cüz'î intisâb ve ihlâs ile nîce havârik zuhûr ediyor. Her ne kadar onun kendine bir nef'i olmayıb ve kendisinin salâhına dâll değil ise de berekât nisbet-i şerîftir. Zuhûr eden aynen mensûb-ileyhindir. Fakat lisânen üstâdın tâlibe du'âsı ve icâzetnâme i'tâsı ve tecemmu'-i nâs ve şöhretten bir fâ'ide yoktur. Kalbden kalbe rabt ederek muttasılen kalb-i nebî aleyhi"s-selâma mülâkî olmadıkça hakîkat-i icâzet hemen üstâd kendi nisbetinde olan tâ aleyhi's-selâma varıncaya kadar ervâh-ı ulemâdan istimdâd ile ve Cenâb-ı Hakk'dan ilticâ ve tazarru' ile

1 Hakkıyla, hakkını vererek. (Çev.)

tâlibi kendilere kabûl ettirib aleyhi's-selâmın kalb-i şerîfînden gelen ilmî feyzi kalb-i tâlibe ifâzaya himmet ve niyâzdır. Asıl ni'met-i uzmâ ve hakîkat-i icâzet ve zümre-i ulemâdan add olunmak budur. Feyyâz-ı mutlak **[23]**[1] hazretleri her bir tâlib ve muhlis olanlarımıza nasîb eyleye. Âmin.

İcâzet-i ulemânın ne derece ni'met ve nef'-i azîm[i] olduğunu şundan fehm eyle ki, tâlib hîn-i tahsîlinde aşırı kayd etmez ve şâyet bir ibârede şübhe hallolmazsa üstâdına su'âl eder. Tâlibin tahsîl vazîfesi ise ehven-i vazîfedir. Hâlbuki mu'ayyen [ve] zâhirî olan üstâdı huzûrundadır. Tekmîl-i ulûm edib icâzetten sonra vazîfe-i ta'lîm ve tedrîs ile meşgûl olacak. Vazîfe-i tedrîs ise azîm bir vazîfedir. Hâlbuki üstâdın huzûrunda değildir, olsa da dâ'imen su'âlin münâsebeti kalmamıştır. Bu tedrîs vazîfesine üstâddan kavî bir şey'in huzûru lâzım olmakla o şey nisbet-i şerîfedir. Ke-ennehu üstâd hîn-i icâzetinde tâlibin yedine habl-i metîn-i nisbet i'tâ etmiştir.

Nisbette bulunan ulemâ hadd-i evsat olub her biriyle ba'zı husûlü'n-netâ'ic cümlesi sâkıt olub sonra bi-aynihi aleyhi's-selâmdan istifâza eder. Hemân bir zahmette ve bir şübhede kalıb hallolmazsa o ânda kalbini nisbetine rabt edib istimdâd eyledikte lâ-büdd nâ'il-i maksûd ve belki daha ziyâde olur. Husûsan ders okumaya her şurû'unda ibtidâ huzûr-ı kalble Cenâb-ı Hakk'a tevessül ve tazarru' ve nisbet-i şerîfeye râbıta edib bekâsını fenâ tutarak ve kendisi ben üstâdım ve a'lâyım ve ez-âmâde hâzır olan müstefidûn benden dûndur diye ***"el-iyâzu billahi minhu"***[2] hâtıra getirmeyerek birkaç dakîka bu rabtla ba'dehu ta'lîmle meşgûl olsa Te'âlâ hazretlerinin avni ve tevfîki ve nisbet-i berekâtıyla esnâ-ı derste nîce fâ'ideler ve takrîrler zuhûr eder ki kendi söylediği çok kelâm-ı nâfi'i ne mukaddemen bilir ve ne hâtırındadır. Mücerred kalbine ilkâ-i melâ'ikeden olduğu yakînen müşâhede olunur. Bu hâlât zuhûr etmez, illâ tâlibde istikâmet ve ihlâs ve sadâkât olmakla olur. Kendi üstâdını

1 Suğrânın ciheti netîceye cihet olur. Lâkin suğrâda kendine hâs olan zarûret ya "lâ devâm" ya "lâ zarûret" bulunursa hazf olunub kübrâda "lâ devâm" var ise zammolunarak netîce olur ve şekl-i sânîden eğer "devâm" veya "zarûret" mukaddimeteynin birinde ya ikisinde bulunursa netîce "dâ'ime" olub ve eğer bulunmaz ise netîce suğrâ gibidir. Ama suğrâdan "zarûret" ve "lâ devâm" hazf olunduktan sonra ve şekl-i sâliste eğer geri mezkûr vasfiyyât-ı erba'anın birisi olmazsa netîcenin ciheti aynı cihetü'l-kübrâ olub ve eğer vasfiyyât-ı erba'ın birisi olursa netîce suğrânın aksi gibi olur. Ya'nî netîcenin ciheti suğrânın aksi olan kaziyyenin ciheti olur.

2 Bundan Allah'a sığınırım. (Çev.)

imâm addedib hüsn-i zann ve yakîn ile dâmenine teşebbüs lâzımdır. Ulemâ-i billah kavvâm-ı dîn ve esâs-ı İslâmiyet'tir. Hemen sa'y edib kâmilini bulub terbiyesinde kâmil oluna. ***"Veffakanallahu te'âlâ ve iyyâkum li-ilmi'n-nâfi'i ve'l-îmâni'l-kâmili ve hüsni'l-hâtimeti ve rızâ'allahi te'âla"***[1], âmîn!

[Hamdele, Besmele ve Salvele ve Delilleri Hakkında]

Musânnif rahimehullahu besmeleyi, hamdeleyi [ve] tasliyeyi zikr eyledi. Bu zikrine illet-i gâ'iyye lâzımdır, gerek vâhid gerek müte'addid. Zîrâ âkil olan kimsenin her kavline **[24]**[2] ve makûlüne ve fi'iline illet-i gâ'iyye lâzımdır. İllet-i gâ'iyye mülâhaza etmedikçe âkilin kavli ve fi'ili muhâldir. O illet-i gâ'iyye ve semere hadd-i zâtında müfîd olsun olmasın onun için delîlsiz ne kavl ne fi'il âkil olur ve kavlden sâdır olan da'vâ mücerred ***"kazâyâ kıyâsatuhâ me'ahâ"*** kabîlinden addolunur.

Fakat te'âlâ hazretlerinin fi'ili garazdan ve illet-i gâ'iyyeden münezzehtir. Ve kavli dahî kezâlik. Ba'zı illet-i gâ'iyye sûretinde görünen âyeti ve hadîsi ve kelâm-ı evliyâyı tevcîh edib gâyet-i âkibet ile yâhûd garaz-ı abde ircâ' ederek bu misillû cevâb verirler. Bu ecilden te'âlâ'nın fi'ilinin üzerine delîl çekmek memnû'dur. Meğer ki âsârını göstererek mü'essir olan fi'ilinin üzerine istidlâl oluna. Âsârın nef'i abde râci' olarak bu ma'nâ tevcîh-i sâbıka yakındır. Belki tafsîl vâzıhtır. Ve'l-hâsıl bir âkilin zihninde fikri ve bir şey'i mülâhazasıyla olmadıkça bir fi'ile ve kavle tasaddî etmez ve bu hâl cümleye zâhirdir; meğer ki dîvâne ve sabî ola veyâhûd hâlet-i nevminde ve iğmâda ola. Âkilinden bir fi'il ve kavl sâdır ola. Me'a-hâzâ o hâllerde âkil değildir, ihtiyârsızdır, teklîften berîdir. Onun için âkilin her kelâmına şu kadar dikkat olunub hattâ bin kelâmında bir kelime sebebsiz ve münâsebetsiz olarak zikr olunub o mahalde ma'nâsı ve zikrinin münâsebeti olmazsa onunla sâhibine ta'n ve levm olunur.

---

1 Allah teala bize ve size faydalı ilim, kâmil iman ve güzel son nasip etsin. (Çev.)

2 Suğrânın aksinde "lâ devâm" var ise netîcede hazf olunur. Kübrâda "lâ devâm" var ise suğrânın aksine zammolunmak şartıyla ve şekl-i râbi'in iki evvel darblarında eğer suğrâ ve kübrâ zarûriyye-i dâ'ime, merşûta-i âmme, örfiyye-i âmme, meşrûta-i hâssa olursa, yahûd yalnız suğrâ zarûriyye ya dâ'ime olursa netîcenin ciheti suğrânın aksinin ciheti olur. Ve eğer kıyâs-ı mezkûr altıdan olmayıp ve suğrâ dahî zarûriyye-i dâ'ime olmazsa netîce mutlaka-i âmmedir. Üçüncü darbında mukaddimeteynden birisi ya ikisi zarûriyyet ya dâ'ime olursa netîce dâ'imedir. Olmazsa netîce suğrânın aksi gibidir.

Ve müelliflerin kelâmına o derece dikkat olunub, eğer ki bu mahalde zâ'id yâ me'âlsiz bir kelimesi zikr olunsa şârihler ve muhaşşîler dâhl ve ta'arruz edib onu tevcîh etmedikçe lağva ve hatâya haml ederler. Sebeb budur ki her bir kelimenin kavline ve her bir fi'ile illet-i gâ'iyye lâzımdır. Lâzımın hilâfı mümteni'dir. Lâzım olduğu örfde gerek örf-i-âmm olsun gerek örf-i hâss olsun. Ve ba'zı me'âlsiz söz söyleyeni mecnûn ve hayevân ve 'adem[1] menziline tenzîl ederler. Fi'il-i mâ lâ-ya'nî ve kavl-i mâ lâ-ya'nî dedikleri budur. Dînine ve dünyâsına menfa'ât olunmayacak fi'il ve kavlde[n] hazer olunmak lâzımdır. Semere zuhûr etmeyib âkil olunmadığından mâ-'adâ mu'âteb ve mu'âkab olmağa sebeb olur. Bu sûrette delîlsiz kavl ve fi'il-i mu'tediye söylemek abestir. Âsârı olmak lâzımdır. Ve bu hâl icrâ-yı mantığın makbûl ve elzem ve mütedâvil olduğuna delîldir ki aşağıda ilm-i mantığın lüzûmuna dair gelecek edille-i müte'addide içinde zikr olunur.

Onun için musanniflerin **[25]**[2] besmele-i hamdele-i tasliyeyi zikrine delîl ederler. Lâkin meşhûr olan delîller fi'l-hakîka delîlimiz ancak ***"es-sûretü bi's-sûreti"*** ism-i delîl ıtlâk olunursa müsemmâ ve medlûl yoktur. Zîrâ meşhûrdur ki besmelenin ve hamdelenin ve tasliyenin her birinin vücûbiyyetine üç delîl vardır. Her biriyle vücûbiyyeti sâbit olur, eğer delîl olursa. Hâlbuki besmele ile hamdelenin vücûbiyyetine vârid-i delîl-i nebevî olan iki hadîs-i şerîf delîl-i müsbit olur, mâ-'adâsı delîl olamaz. Zîrâ delîl netîcesini müsbit ve müstelzim olub şöyle ki delîl hitâmında bi'z-zarûre netîce zihne sür'atle hutûr edib infikâki muhâl olur. Delîl ile netîce beyninde alâka-i lüzûm olduğundan tafsîli vâzıhan yakında gelir. Bu sûrette besmelenin vücûbiyyetinde delîl olan: ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾[3] delîl değildir. Zîrâ Cenâb-ı Hakk celle ve alâ hazretlerinin nebîyy-i ekrem aleyhi's-selâma ***"ikra' bi'smi rabbike"*** buyurma[sın]dan "her kitâbın ibtidâsında besmele ile bed' lâzımdır" demek lâzım gelmez. Nihâyet bu münâsebetle teyemmün olunmuş olur, yoksa isbât edemez.

---

1 Hiç. (Çev.)

2 Dördüncü ve beşinci darblarında netîceleri suğrânın aksi gibidir. Altıncı darbından netîce şekl-i sânî gibidir. Suğrâsını akisten sonra yedinci darbında şekl-i sâlis gibidir. Kübrâsını akisten sonra sekizinci darbında suğrâsını kübrâ ve kübrâsını suğrâ ettikten sonra şekl-i evvel olub netîcenin aksi gibidir. Tafsîli muhtelitâtta mezkûrdur. Müveccihâtın akisleri aks bahsinde mezkûr olduğu gibi bir defa muhtalitâta ve cedvele nazarla vâzıh olur. Fakat altı besâ'it ile mürek kebâtın mümkine-i hâssası çoktur. Ammâ mürekkebâtın altısı nâdirdir. İktirânîde hüküm böyledir.

3 "(…) Rabbinin adıyla oku!" Alak, 1.

Kezâlik hamdelenin delîl-i ilâhîsi ve ikisinin delîl-i aklîsi ve tasliyenin edille-i ilâhî ve nebevî ve aklî beyân ettikleri böylecedir. Hakîkatte değildir ve edille sûretinde vücûbiyyetlerinin üzerine sevk olunsa gerek istisnâ'îden yâ iktirânîden takrîb-i tâmm olmaz, vusûk görünür, zihn tutmaz. Sebeb budur ki delîl olmadığı için, eğer delîl olsa icrâsının me'âli şu olur ki bu kitâbın ibtidâsında zikr-i besmele lâzımdır. Niçin? Zîrâ te'âlâ hazretleri nebiyy-i zî-şânına **"ikra' bismi rabikke"** buyurdu. Mâdem ki böyle buyurdu bu kitâbın ve her bir emr-i zî-bâl olan kitâbın evvelinde besmele ile bed' lâzımdır. Böylece takrîr olunur. Hâlbuki mukaddime-i ahîre müselleme olmayıb hiç lâzım değildir ve böyle olduğu herkese zâhirdir. Fakat teberrüken ve teyemmünen zikr-i besmele sûreten delîle benzer. Bâkîleri dahî böyledir. Gaflet olunmayıb her bir delîl denilen kavle de böylece nazar lâzımdır.

Ammâ ***"hadîseyni şerîfeyn"***[1] delîl-i hakîkîdir ve vücûbiyyetlerini müsbittir. Zîrâ her bir risâle ki geçen ulemâ-i kirâm -rahimehumullah- okudu ve okuttu, zâhirdir ki ol emr zî-bâl ü şândır ve her bir emr-i zî-bâl olanın ibtidâsında besmele ve hamdele ile bed' vâcib olduğunu isbât ettiler. Bu kitâb dahî emr-i **[26]**[2] zî-bâl efrâdından olmakla bunun ibtidâsında dahî kendileriyle bunun vücûbunu isbât eder, bi'z-zarûre, çünkü ***"hadîseyni şerîfeyn"***in me'âl-i latîfi külliyye olmakla mevzû'unun her bir ferdden mahmûlü haml olunub ve o külliyye ile ol da'vâ sâbite olur. Her bir kâ'ide-i külliyye böyledir, fakat ba'zının aynı mahmûlü olmayıb hâsılının mahmûlü alınıb haml olunur. ***"mâ nahnu fihi"***[3] gibi. Zîrâ hâsıl-ı hadîs ***"küllü emrin zî-bâlin yelzemü en yebtedi'e bi'l-besmeleti ve bi'l-hamdeleti"***[4] olduğundan mahmûl ***"yelzemü en yebtedi'e"*** olub mevzû'u küllî olan emr-i zî-bâlin her ferdine olunarak isbâtına o külliyye kifâyet eder. Onun için "kâ'ide-i külliyyenin mahmûlünü mevzû'unun her bir efrâdına haml etmenin isbâtında kâ'ide-i külliyye kâfîdir" dedikleri bu ma'nâdır.

---

1 İki hadis-i şerif. (Çev.)

2 Ammâ istisnâ'înin mukaddime-i istisnâ'iyyesi iktirânînin suğrâsı menzilinde ve mukaddime-i şartiyyesi kübrâ menzilinde olmakla herhangi şekilden o kıyâs takrîr olunduysa o kıyâsın suğrâsının ciheti istisnâ'iyyeye, kübrâsının ciheti şartiyyeye zammolunub o şeklin netîcesinde hükm-i cihet ne türlü olur ise istisnâ'înin netîcesine o cihet zammolunur. Ve ba'zen bi'l-aks olur. Zîrâ her nerede iktirânî tasvîr olunursa istisnâ'î olacağı kâ'ide-i muttaride olmakla hangi ibâre iktirânî tasvîr olunduğuyla muhtelitâttan olarak ol vakitte zikr ettiğimiz üslûb üzere muhtelitâttan istisnâ'î olur.

3 Şu anda sadedinde olduğumuz gibi. (Çev.)

4 Her hayırlı işin besmele ve hamdele ile başlaması gerekir. (Çev.)

Bu ecilden ***"kaziyyetün külliyyetün tüstenbatu minhâ ahkâmu cüz'iyyâti mevzû'ihâ"***[1] diye kâ'ide-i külliyye ve kaziyye-i külliyye-i mûcibeyi ta'rîf ederler. Bu ta'rîf ayn-ı me'âl-i mezkûru müfîddir. Zîrâ ahkâm-ı kaziyyenin mevzû'unun her bir ferdine haml olunan mahmûldür. Mevzû'unun cüz'iyyâtının ahkâmı kendinden istinbât olunur demenin ma'nâsı cüz'iyyâtının her birisi mevzû' olub kâ'idenin mahmûlü mahmûl olub bir da'vâ oldukda o külliyye delîl olub bi-aynihâ o külliyye kübrâ olur. *Tasdîkât Hâşiyesi* sadrında zikr ettiğimiz gibi o kıyâsın tercemesi şu olur ki: "bu kitâbın ibtidâsında besmele ile bed' vâcibdir." Niçin? Zîrâ kitâb emr-i zî-bâldir ve onun efrâdındandır. Her bir emr-i zî-bâl olanın besmele ile bed'i vâcibdir. Lâzım oldu ki bu kitâbı besmele ile bed' olunmalı, hamdele dahî böyledir. Lâkin hadîseyn olan delîller ta'arruz edib ikisi dahî meşhûr olmakla birbirinden ciheti tercîh ve tefâvütü zâhir olmadığından ta'arruzun def'i ve cevâbı için tahrîr-i hadîs-i şerîfe muhtâc olunub hadîseynden cüz' olan ibtidâ kaydından besmelede ma'nâ-yı hakîkîsi olan kendinden evvel aslâ bir şey zikr olunmayıb hemân kendi ile bed' olunur.

Ve hadîs hamdelede olan bed'den ya örfî ki maksûddan evvel olmak yâ izâfî ki şey'-i sâniye nisbetle kendi evvel olmak murâd olunur. Örfîce bed'-i hutbe ve dîbâcenin her birine ıtlâk ve izâfîce bed'-i kitâbın âhirinde mukaddem-i satıra ıtlâk belki kelime-i ahîresinin fevkinde olan kelimeye ıtlâk olunur. **[27]**[2] Yâhûd ikisinden örfî yâ izâfî yâhûd birinden örfî âharından izâfî alınıb bu sûretlerde te'âruz kalkar. Zîrâ hadîseyn-i şerîfeynden tebâdür olan ma'nâ-yı hakîkî mevzû'un-lehi mefhûm olduğundan bâdî-i nazarda te'âruz görünüyor. Def' olmaz illâ zâhirinden sarf edib o ma'nâlar murâd olunmadıkça ve bu sebeble bu misillû mahalde zâhirinden sarf câ'iz olur. Zîrâ sarf olunmazsa müte'ârızeyni hâll tesâkuttur, ikisiyle de amel olunmamaktır. Onun için ***"te'ârazâ tesâkatâ"***[3]

---

1 Kâide, öyle bir tümel önermedir ki kendisinden öznesinin (konusunun/mevzûsunun) tikellerinin hükümleri istinbat edilir. (Çev.)

2 İstisnâ'înin hangi turuku olursa böyledir ve iktirânî olmayan istisnâ'î şekl-i evvel gibi olur ve bu zikr ettiğimiz kâ'ide-i külliyye-i muttaridedir. Asla tehallüf etmez ve bu ıttırâd lüzûmî olmakla delîl-i aklî-yi küllî oldu. Sâ'ir zikr ettiğimiz kâ'ide-i külliyye-i garîbe muttarid olduğundan ıttırâdî ve lüzûmî, delîl-i küllî-yi bedîhî oldu. Mücerred inâdla olmaz. Tehallüfü bulunmadıkça küllî nakz olunmaz. Her kim nakz ederse tehallüfünü bulsun, karındaşım gâfil olma! İnsâfla cümlesini güzelce hıfz eyle!
Hattâ mübtedî emsile kırâ'atında yalnız "nasara-yensuru…" sîgasını bilmek fâ'ide vermez. Belki bunun gibi ne kadar var ise bilmedikçe onu da ancak kıyâs ile bilir. Meselâ kendine "katele ne kelimedir?" denilse bir def'a tasavvur edib "katl hey'etce aynı nasaradır ve nasara da mâzîdir" diye hükmeder.

3 Birbiriyle çakışan iki delilin ikisi de düşer/devre dışı kalır. (Çev.)

denilir. Takdîm-te'hîr ile yâhûd diğer bir cihetle birinde tercîh olunmadıkça yâhûd ***"mâ nahnu fih"***[1] gibisi de te'vîl olunmadıkça, ammâ biri tercîh olunursa âharla amel olunmaz. Ve ikisi de te'vîl olunursa ikisiyle de amel olunur.

Bunun gibi onun için mu'allil bir da'vâ edib ba'dehu mu'ârız gelib mu'âraza ederse mu'ahhar olması hasebiyle mu'ârızın da'vâsı sâbit olub da'vâ-yı mu'allil bâtıl olur. Mu'allil mu'ârazayı def' etmedikçe ibtidâ-i kütübde beyne'l-hadîseyn te'vîl ile mu'âraza def' olub her biriyle bed' delîl-i küllî ile sâbit oldu ve teyemmün-i tenâsübe dâir edille çoktur. Lâkin mezkûr hadîsler lüzûm-ı vücûbunadır ve buna yakîn bir delîl-i aklî vardır ki şer'a müstenîd olarak yine vücûb-ı besmele isbât ke-enne me'âli bu edilleye râci' olur.

Delîl şudur ki vazîfe-i te'lîf-i kitâb emr-i cesîm bir şey olub ve her bir emirde cesîm ve hakîr kuvvet kudret Hakk celle ve alâ hazretleriyle olacağı maktû' ve vâcibü'l-i'tikâd olmakla ibtidâ-i emirden kudret-i te'lîf hemân hakkın isti'ânetine rabt ederek ***"la havle ve lâ kuvvete illa billah"***[2] medlûlüne temessüken her bir yardımı ve kudreti hâss olan te'lîf i'ânesini zât-ı aliyyeye bağlayıb küllî 'indinde cüz'î 'adem menzilinde olduğundan kesb-i cüz'iyyeye bakmayarak her bir tasarruf havli Cenâb-ı Hakk'a hasrını iş'âr etmektir. Zîrâ her bir tasarruf Hakk'a hasr olundukta lâzım-ı mukaddemi olan mülk dahî Hakk'a hasr olur.

Bu sûrette ***"lâ havle velâ kuvvete illa billah"*** ile ***"el-mülkü lillâh"***[3] makâmında bulunmuş olur. Böyle olan kemâl-i acz ve ubûdiyyette mehmâ-emken bi-mukteza'l-vâsi' sâbit olur. Her ne kadar zâhiren mutasarrıf ve sâhib-i emlâk dahî olursa da, zîrâ tasarruf ve emvâle mukârenet ve musahabete kat'-ı alâkaya ve tefvîze münâfî **[28]**[4] değildir. Mevzû'ları müttahid olduğundan tenâkuz

1 İçinde bulunduğumuz konuda olduğu gibi. (Çev.)
2 Allah'tan başka güç ve kudret sahibi yoktur. (Çev.)
3 Mülk yanlızca Allah'a aittir. (Çev.)
4 Tâ ki bu iki mukaddime sâyesinde: "Katele aynu nasara fi'l-hey'eti ve'd-dâllletü ale'l-mâzî ve kevnuhu min cüz'iy yâtihi. [Katele fiili yapı bakımından nasaranın aynısıdır. Ve bu durum ise katelenin mazi fiilin tikellerinden olduğuna delâlet eder.]" ve nasara fi'l-i mâzîdir. Bu kıyâstan katele mâzî[dir] netîcesi ma'lûmu olur. Binâ'da zikr olunan otuz beş bâbın emsile-i muhtelifesinin emsâlinin kıyâsları böyledir. Mîzân ve mevzûn buna işârettir. Fakat suğrâsında "kâf" lâzım değildir, halel verir. Zikrettiğimiz her ne kadar ta'bîrde olursa gâyet mülâhaza lâzımdır. Şayet tâlib birini bilmese netîce çıkmaz ve matlûbuna nâ'il olmaz. Kıyâsî ve nef'i âmm iken semâ'î gibi. Fakat mezkûr bilinip aslâ müfîd olmaz. Tâ ki iki mukaddimeler müteyakkin olmadıkça.

yoktur. Zîrâ kat‘-ı alâka edib kemâl-i acz ve tefvîz ile meşgûl ve muttasıf olan kalbdir ve mukârenete emvâl ile muttasıf olan cisimdir. Kalb cismin gayrı olduğu bedîhîdir ve Aleyhi’s-selâtü ve’s-Selâm’ın: «إنما الأعمال بالنيَّات»[1] buyurduğu hadîs-i şerîf-i sahîh bu ma‘nâyı muvazzıhtır ve bu misillû her bir tasarruf ve mülk kendine münhasır olan zât-ı ekmel evsâfıyla tavsîf ve ta‘zîm lâzım olduğu delîl-i aklî ve naklî îcâb etmekle isti‘âne akabinde vasf ve hamd vâcib olduğu isbât etmekle hamdele ile besmelenin vücûbiyyetine bunlar dahî nev‘ân-mâ delîl-i âhar olurlar.

Ve tasliye[nin] vücûbiyyetine zikr ettikleri edille-i selâse fi’l-hakîka delîl olmayacağı mukaddemâ beyân olunub fakat mutlakan zikr-i salât-ı şerîfeye zikr ettikleri nükte delîl olabilir. Şu ki acz-i hakîkî ile âciz olan şahsın kemâl-i kudret ile mevsûf zâta tevessül ve ilticâsına iki cânibe münâsebeti olan bir zâta ihtiyâcı olub ol zât dahî sıfat-ı ubûdiyyet ile sıfat-ı mahbûbiyyette bulunan zât-ı ekrem sallallahu aleyhi ve sellem hazretleri olmakla tevessüle vesîle olmak için kendine münâsib-i hizmet salavât-ı şerîfe olmakla hemân hamd akabinde tasliye olunmuştur. Zîrâ makâm-ı mahbûbiyyet ileri makâmdır. Ve bu makâmı anlayarak inkıyâd-ı kalb ve tezellül ile kılınan salavât mu‘teberdir. Ma‘nâsını bilib ve o makâmın sâhibi olarak, ya’nî huzûr-ı tevâzu‘ ile gönülden ta‘zîm ve tevkîr ile tevessül eylemektir. Bu hâl ve bu muhabbet tebe‘iyyettir. Ne kadar ziyâde olursa kezâlik kadem-i sa‘âdetlerinde bulunub ve vârisi olan ulemâ-yı kirâm ve evliyâ-i fihâm -kaddese sırruhum- hazerâtına muhabbet ve intisâb böylece lâzımdır.

Fakat nübüvvet ve mahbûbiyyet kâmile diğer haldir, yoksa bu zevâta olan muhabbet ve ihlâs yine çok menzil kat‘ eder. Lâkin nisbet sâhibi olub verâset-i mâ‘nevî beynlerinde sâbit olmak lâzımdır. Zîrâ her bir müdde’î verâsete vâris değildir. Nasıl ki nisbet-i zâhirî sâbit olmadıkça vâris olmayıb tereke-i mûris kendine i‘tâ olunmadığı gibi. Kezâlik feyz-i İlâhi olan ilm ve nûr-ı ma‘rifet ve rahmete nâ’il olunmaz. Nisbet-i verâset bulunub kabûl olunmadıkça o ni‘mete

1 “Şüphesiz ki ameller niyetlere göredir.” Buhârî, Bed’ü’l-Vahy, 1.

vâsıl **[29]**[1] olan âlim billahın kalbi meyyit iken rahmetullahı Resul-i Ekrem'in âsârı sebebiyle ihyâ olub ve onunla çok kimse ihyâ olunmakla kendi yüzünden feyz-yâb olunub vazîfe-i sıfat-ı irşâda muvâffak olur. Te'âlâ bizleri ve sizleri onların şefâ'atine nâ'il eyleye, âmîn! Vâkı'â bilâ-ilm bir şey olmaz ise de, yine mücerred ilm ile dahî olmaz. Meğer ihlâs ve istikâmete mukârin olub ittibâ'-ı tamm ola. Bu usûlün lüzûmuna delâ'il-i akliyye vü nakliyye çoktur. Ba'zısı zikr olunub ve hutbe-i risâlede bu kadarla iktifâ edib ***"nahnu mâ fih"***e gelelim.

Musannif rahimehullahın besmele ile hamdelesi beyninde zikr olunan vasıflar telâmîzinin kelâmı ve kendini vasıflarıdır. Kendinin kelâmı olduğuna göre tahdîs-i ni'met ve te'âlâ hazretlerinin ihsân eylediği keremi beyân ve bununla tâlibi irşâd ve terğîbdir ve bunda be's olmayıb belki makbûldür. Zîrâ sâbıkan beyân ettiğimiz gibi ve müeyyed olarak âlim-i hakîkî ve hekîm-i hâzık olan zâtın nâsa kendisini neşr ve beyan[ı] hüsndür ve gayrının dahî vasfı ve beyânı sevâbdır. Nasıl mudill olub sûret-i hakta görünen âlim ve hekîmin hakîkat-i hâl ve fesâdını bi't-tahkîk yakîn eden kimseye nâsa neşr-i sevâb olduğu gibi tâ nâsın dîn ve cismini helâk ve hatardan himâyeye sebeb olmak için bu sûrette gerek kendi kelâmı olsun ve gerek telâmîzinin olsun müstahsendir.

Telâmîzin olduğu sûrette ***"kâle"***[2] sîgası hakîkat olub kendinin olduğu hâlde hazmen li-nefsihi iltifât olur. Zîrâ ***"ekûlu"***[3] yâ ***"kulte"***[4] diyecek makâmda kendi nefsinden ***"kâle"*** dediği için iki takdîr üzere de beyân ve vasftır. Hikâye gibi makâm-ı istidlâl değildir. Burada tertîb-i akyise münâsebet olmaz ve müfîd olmaz. Olsa sevk ve abes [gibi] bir şey olur. Kezâlik du'â olan cümle-i inşâ'iyyede dahî ma'lûm ki tasvîr mümkün değildir ve zikr olunan ***"kâle"*** cümlesi dahî inşâdır. Bu cihetle dahî mesâğ yoktur ve inşâyı ihbâra ircâ'ın dahî

---

1 ve de zâhir ve nezâ'iri çoktur. Ve Eflâtûn şeytân gibi lâyıkıyla bu usûlu bildiğinden ismine Eflâtûn denilip kemâl, zekâ ve dirâyette darb-ı mesel olmuştur. Her ne kadar bu usûlü nefsü'l-emrde mutâbık [olarak] matlûba sarf etmediyse de.
Hâsıl-ı makâm şudur ki illet-i gâiyyede iki cihet vardır. Birisi kable'l-ma'lûl mülâhazasıdır. Birisi ba'de vücûdi'l-ma'lûl vücûdudur ki, ya'nî fâ'ide-i ma'lûm ve semeredir. Akılda evveli ve âhiri mevcûd ve muhakkaktır.

2 Dedi. (Çev.)

3 Derim. (Çev.)

4 Dedim. (Çev.)

mahalli değildir, zâhirdir. Zîrâ makâm-ı istidlâlde fi'l-cümle fâ'ide ve vuzûh olub o mahalle mu'ârız olunmakla muhtemel olmak lâzımdır.

Onun için her bir ne kadar istidlâl makâmı var ise de o makâmda matlûbun ibtidâ teslîmiyyetini ve bir mâni'in men'ini farz edib ba'dehu istidlâl ederler. Zîrâ delîl ilme götürür, ma'lûm olana ilm gelmez. Hâsıl-ı tahsîl olur, evvelen **[30]**[1] mechûliyyeti farz lâzımdır. Kezâlik mu'arrif dahî böyledir. Mechûl farz olmadıkça muhâtaba nazarla ta'rîf olamaz. Onun için **delîl** ve ta'rîfi: ***"mâ yelzemu mine'l-ilmi bihi el-ilmü bi-şey'in âhara"***[2] diye tefsîr ederler.

Vâkı'â besmele, hamdele, tasliye, cümleleri dahî bi-hâlihâ inşâ ise de zımnlarında da'vâ melhûzdur. Hadîseyn ile istidlâl zımnlarında olan ***"hâze'l-kitâbü yelzemü en yebtedi'e bi'l-besmeleti ve bi'l-hamdeleti"***[3] kaziyyelerine nazarla ve bunun emsâli âyette ve hadîste çoktur. Ekser-i emrin mâ-ba'dinde delîl vardır. Emr inşâ olub dururken zımnında olan da'vâ-yı vücûb ve bunun gibi kaziyye-i melhûzayadır. Zîrâ delîl icrâ olunmaz, illâ kaziyye üzere icrâ olunur. Delîl sevk olunan kavlin kâbil-i isbât olması lâzımdır. Bi-hâlihi gerek ba'de't-te'vîl *Câmî* ve *Tasdîkât H*âşiyesi'nin mukaddimesinde zikr ettiğimiz gibi onun için ba'zı mahalde delîl tarafından bir zamîr da'vânın mecmû'u te'vîl masdarına yâhûd da'vâda olan fi'ilin masdarına gitmezse ol delîl-i iktirânîden tertîb murâd olundukta mecmû'-ı da'vâ bir mevzû' menzilinde kendine münâsib vâki'-i sâbit gibi bir haber takdîriyle tertîb olunur.

"Mâ nahnu fih" olan ***"nahmedullahe"*** cümlesinin üzerine ***"alâ tevfîkin"*** kavlinin mahmûdu'n-aleyhi olduğu takdîr[i] üzere icrâsı lâzımdır. Lâkin ***"ale't-tevfîk"*** mahmûdu'n-bih i'tibâr olunub bununla Cenâb-ı Hakk'ı vasf [etmek] i'tibâr olunursa delîl olamaz. Ve inşâ bi-hâlihi inşâ kalır. Ammâ mahmûdu'n-aleyh ve mahmûdu'n-leh i'tibâr olunsa tevfîkin âsârı kendinde zâhir

1 Bu illete illet dendi ki ibtidâ vücûd ma'lûle bâdî ve sebeb olduğu için gâyetinde üzerine terettüb eden fâ'ideye nazaran değildir belki onun için fâ'ide ekserî tehallüf eder, muvaffak olamaz. Müşâhede olunursa belki bu fâ'ide hâsılı ve lâzımıdır. Vâcib Te'âlâ hazretlerinin ef'âlinde bir garaz olmayıp ibtidâ kable'l-ma'lûm vücûd-ı ma'lûle bâdî olmak tarafı mutasavver değildir. Yalnız üzerinde bulunan fâ'ide ve semeresi mevcûddur. Hâşâ abes değildir. Onun için "Te'âlâ'nın her fi'linde hikmet vardır" dedikleri bu ma'nâdır. Hikmeti âkibet-i hamîde ile tefsîr bunu muvazzıhdır. Bu sebebden ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. (Zâriyât-56)] misillü kavl-i şerîfînde lâm-ı âkibet deyip ta'lîl denilmedi. Bu ecilden ta'lîl fi'l-i abde münhasır oldu.

2 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

3 Bu kitaba besmele ve hamdele ile başlamak gerekir. (Çev.)

bir vechle müşâhede olunmakla ol vakitte illete i'tibâr olunur. Sâ'ir nazâ'irinde dahî ihtimâl böyledir. Zîrâ mahmûdu'n-aleyh hâmidîn hamdine bâ'is mukaddem olandır. Onun mülâhazası hâmidi hamde ikdâm eder. Ve âsâr-ı tevfîki kable'l-hamd ve hâli'l-hamd ve ba'de mülâhaza ile hamd eder. Bu illet ke-ennehu hamde illet-i fâ'iliyye menzilinde ve ba'zı illet-i gâ'iyenin mülâhaza[sı] ma'lûmdan mukaddem olub vücûdda dahî mukaddem olarak tâ ba'de'l-ma'lûl mümtedd olsa be's yoktur. Yine ve vücûdda sonra olmuş olur. Zikr-i şey mâ-'adâya münâfî değildir. Tahkîkde tahsîse dâir alâmet olmadıkça her ne kadar örf-i nâsta ve Arabiyyûn 'indinde münâfî alınırsa da tevfîk-i mahmûdu'n-aleyh olduğu vakitte ***"nahmedullahe"*** cümlesini ihbârî ve kaziyye i'tibâr etmek lâzımdır.

Gerek cümle-i ismiyyeye tebdîl gerek bi-hâlihi **[31]**[1] fi'liyye olarak i'tibâr olunsun demek olur ki Te'âlâ'nın hamde müstehak olduğunu veya kendinin hamd ettiğin ihbâr edib hasr-ı hamde tevfîki illete düşürmektir. İcrâsı gerek iktirânî-yi fi'liyye ve ismiyye olarak ve gerek istisnâ'î. Hâşiyesinde zikr olunmuştur.

Lâkin meslek-i ulemâ ve selef-i sâlihîn her bir ulûmu tedrîs ve müzâkere ettikleri vakitte usûl-i cedîde olan ilm-i mantığın ilmiyyesinin icrâsıyla berâber tedrîs ederler imiş. Yakın vakitte bu meslek zâyi' olmakla intifâ' dahî az kalmıştır. Zîrâ sâhib-i nisbet bir âlim-i fâdıl bir tâlibi terbiyesinde ibtidâ bu üslûb üzere tâ tekmîle kadar icrâ ederek müzâkere edib hâtimesinde kendinin muvaffak olduğu nisbet-i hakîkiyyeye tâlibi îsâl [ile] ol tâlib sa'îd olub felâh bulur. İlmin evveli kesbî sonu vehbî dedikleri bunu îmâ eder. Zîrâ tâlib-i âcîz, sıfat-ı te'allümde bulunduğu hâlde vâki' olan şübhesinde def'inin sebebi üstâd-ı hâzırıdır. Ba'de'l-icâze vazîfe-i ta'lîm ile meşgûl olacak, bu vazîfe cesîm bir vazîfedir. Hâlbuki mu'ayyende zâhiren üstâdı yoktur. Hemân icâzetinden maksûd, tâlibi habl-i metîn olan ervâh-ı evliyâ ve silsile-i ulemâya intisâb ettirmektir. Tâ

1 Onun için ibârenin her bir kaziyyesinde ve her bir kelimesinde ve her bir âkilin her kavlinde şu kavli söyledi diye da'vâ söylediğine sebeb ne ise onunla üzerine istidlâl olunur. Bu dahî muttariden her kelimede cârîdir ve ba'zı ibârede görünür, gâfil olma!
Kâ'ide-i külliyyenin mevzû'unun cemî'-i efrâdın mahmûlüne -bilâ-tevakkuf her bir mâddesinde- haml edersen ol vakit o kâ'ideyi bilmiş ve anlâmış olursun. Mâdem ki ba'zı mâddede tevakkuf edeydin yahûd mâddesi olduğunu bilmeyip icrâsız geçip gideydin, bil ki o kâ'ideyi anlâmamışsın, her ne kadar anladım zannediyor isen de.

ki şübhesini onlara tevessül ile izâle edib her bâr nisbeti bulunan aleyhi's-salâtü ve's-selâma varıncaya kadar ervâh-ı evliyâdan istimdâd ede.

Böylece olmadıkça icâzet olmaz, yoksa cem'iyyetle du'â değildir. Belki ilticâ ile ulemâ silsilesine tâlibi kabûl ettirmektir. Eğer isnâd fi'l-hakîka sâhib-i nisbet-i hakîkiyye vâris-i enbiyâ ve bu meslek-i nâfi'ada mâhir ise. Zîrâ bu meslek ile müzâkere olunmadıkça tahkîk-i ibâre olunmaz. Aşağıda beyân olunur. Çok söylemek ile çok hâşiye takrîriyle tâlibe fâ'ide verib tahkîk-i ibâre olmaz. Cümlenin ma'lûmudur, tahkîk kelimesi masdardır. Lügatta îzâh ve tefhîm-i tâmm ma'nâsınadır. Tefhîm dahî delîl ve ta'rîfe münhasırdır. Bunların icrâsı bu meslektir, ***"ma yecibu istihzâruhâ"***[1] kavlinde beyân olunur.

[Tedris ve Tâlim Esnasında Hocanın Üzerine Düşen Görevler]

Muhâtab olan tâlibe me'âl-i ibâre kemâliyle vâzıh ve bedîhî olmadıkça üstâdın "tahkîk ettim" demesi kâzib olur. Zîrâ tahkîk tahkîksiz ve ta'lîm te'allümsüz olmak muhâldir, zîrâ mutâvı'î ve lâzımîdir. Melzûm lâzımdan ayrılmak muhâldir. Mütekkellim "tahkîk ettim" deyib **[32]**[2] muhâtab anlamadıkça kizb-i mahz olur. Tahkîke muhâtabın ilmi lâzımdır, şübhesi kalmayarak. Tâ ki fi'il-i müte'addî mef'ûlün bihe ta'alluk edib mef'ûlde eseri zuhûr ede. Eseri zuhûr etmeyerek mutâva'at tahkîk etmez. Fi'il-i müte'addî dahî te'addî ve ta'alluk etmez.

Ve bu keyfiyyetler mübtedînin ve belki avâmın dahî ma'lûmudur. Sâ'ir zikr etmediğimiz gibi bedîhîdir. İnkâra mecâl yoktur. Onun için ***"kellimü'n-nâse 'alâ kadri ukûlihim"***[3] buyurmuşlar. Değil ki bundan murâdları her tâlibe çok tahkîk-i dakîk söylemek akılları mecmû'unu alamaz. Hemân ba'zısını söyleyen böyle değildir. Belki murâd şudur ki tâlibe her ne kadar müzâkere ederseniz, beyân eylediğiniz kaziyyeyi kendine tefhîm etmedikçe savışmayın! Herkese

---

1 Hazır bulundurulması gereken şey.(Çev.)

2 Kâ'ideyi anladığının mîzânı, cüz'iyyâtında tevakkuf etmemendir. Bu nükteye işâret için asl-ı kelimât ve ulûm olan mîzân makâmında Emsile'nin i'âne ma'âsına dâll olan "nasara-yensûru…" sîgasıyla beyân olundu. Me'a-hâzâ nev' makâmına tenzîl olunan "fa'ale-yef'ulu" iken hemân evvel emirden yardım ve isti'ânet olunub aslâ ve kat'â isti'âneden ayrılmamak için ve Emsile'de "yardım etti ve olundu ve eder ve olunur ve edici ve olunmuş" diye i'âne ve isti'ânet olub olmaya işâret eyledi. Aşırı derece hissedâr olub her bir vakitte ve hâlde isti'âneden ayrılmamak lâzımdır, fe'fhem! [Bu noktayı iyice anla! (Çev.)]

3 "İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuş." Sahîh-i Buhârî, İlim, 127 (Çev.)

aklına muvâfık delîl getirin! Tâ kemâliyle tefhîm etmedikçe bırakmayın! Birine sevk ettiğin delîl âharına tefhîm edemezse ona müceddeden delîl getirin! Zîrâ bu emrden garazları hemân tâlibe rahm-i şefkattir. Bu sebebden galat-ı meşhûr lügat-ı fasîhten evlâ oldu.

İfâde maksûd olduğundan muhâtabın ma'lûmu galat ise galat ile söylenib fasîh terk olmak evlâ oldu. Bundan i'tibâr almak lâzımdır. Onun için mu'arref ve netîceleri ta'rîf ve delîlden âmm oldu. Bir mu'arrefin müte'addid ta'rîfi ve bir netîcenin müte'addid delîli oldu. Herkesi iknâ' edib yakînle getirecek vecihlen izâle edecek ta'rîf ve delîl getire. Gerek cümlesine bir olsun gerek müt'addid olsun ba'zı olur ki bir delîl getirirsen ba'zı iknâ' olur ba'zısı iknâ' olmaz. Bi't-tekrâr delîl-i âhar getirsen yine getirirsen tâlibe yakîn ve ilm hâsıl oluncaya kadar ol vakit o kaziyye o şahsa nisbetle tahkîk olunmuş olur. Tâlib her cihetle âcizdir ve umûru zâhiren üstâdına müfevvezdir, hekîm gibi. Tabîbin edviye i'tâsında ve illetçe marîzin dahî aslâ yoktur. Hemân tabîbin maslahatıdır. Kezâlik illet-i cehli izâlede tâlib-i marîzin acz ve tehayyürden gayrı hâli yoktur. Himmet ve gayret üstâdındır, fakat tâlibin vazîfesi istikâmet ve derse müdâvemettir. Diğer himmet hocadandır. Eğer hoca hekîm-i hâzık ve üstâd-ı hakîkî ise beyân ettiğimiz gibi.

Lâkin üstâda lâzımdır ki bu risâlenin hamd makâmında akyiseye müte'allık olan usûlü ve envâ'ını ve keyfiyyet-i icrâsı[nı] **[33]**[1] bi-tamâmihâ tafsîlen tâlibe tefhîm ve îzâh ve yakînen bilinmek ile tâlibi ibtidâ-i emrden âgâh etmeli, tâ ki icrâsında tevakkuf etmesin.

Baksana ki ismi beraberince kendine kıyâs denir. Hâlbuki semâ'î gibi işittiği mâddeyi ta'lîm edib diğerinde tevakkuf ediyorlar. Belki işittiğini dahî sûreten bilir, hakîkatini ve şurûtunu ve hangi nev'den olduğunu temyîz edib lâyıkıyla îzâh edemez. Me'a-hâzâ ki gayr-ı kavâ'id gibi sehletü'l-icrâ olub bir def'a usûlünü ta'lîm ve semâ' edib bu meslek üzere ehlinden müzâkere eyle-

1 Ba'zı rivâyette aleyhi's-selâm: "Tâ bana vâsıl olmayasız, hakkı bulamazsınız. Tâ beni terk etmeyesiz, hakkı bulamazsınız."diye buyurduğu bunu te'yîd eder. Vâsıta olduğunu beyândır.
Eşkâl-i erba'a ve turuk-ı erba'ada bu hâl müsâvîdir. Hattâ Hayâlî sâhibi i'tirâz edib "şekl-i evvelin mâ-'adâsında lüzûm yoktur ve hafîdir" dediyse de Mevlânâ Siyalkûtî cevâb verip "her bir şurûtuna ri'âyet edib ve selîka peydâ edenin 'indinde cümlesinin lüzumu zâhir[dir]" deyip cevâb verdi. Bu mesleki lâyıkıyla ahz eden kimse 'indinde aslâ farkları yoktur. Bu da bedîhîdir.

dikde her bir ibâre âsân olarak tertîb olunub ma'lûm ola ki evvelen bir ibârede delîl-i da'vâyı fark ve temyîz sehl-i zâhirdir. Gerek edât-ı illet bulunub gerek bulunmasın. Zîrâ bir ibârede bir şey maksûd olan da'vâ ve îzâh eden delîldir, hemân bir ibârede cüz'î îzâh fehm olunursa muvazzıh olan delîldir. Gerek da'vâ tâmm [ve] mechûl olsun. Delîl cehlini izâle edib makâmına göre yakîn yâhûd zann getirsin, gerek ma'lûm fi'l-cümle olsun delîl kendinİ kemâl-i îzâh etsin.

[Delîl]

Vâkı'â, asl-ı delîlde makbûl olan intâc yakîn ise de ba'zı mahalde zann iktizâ etmekle zann getirir. Akyise-i fıkhiyye gibi, delîlin vasfı ne ise yakîn gerek. Zann-ı netîce dahî öyle olur. Onun için delîl muhâtabın ma'lûmu olmadıkça netîceye ilmi lâhık olmaz. Zât-ı netîce ile ve da'vâ vâhiddir. Vasfen muğâyirlerdir. Kable'l-istidlâl mechûldür, ba'dehu ma'lûmdur. Mechûl ile bilinmez, ancak ma'lûm ile bilinir ve delîl ma'lûm bilindiği anda bi'z-zarûre netîce bilinir. Diğer ilm lâzım değildir. Ke-ennehu delîlin ilmi netîceye dahî ilmdir. Onun için **delîli *"ma yelzemü mine'l-ilmi bihi el-ilmü bi-şey'in âhar"***[1] diye tefsîr ederler. Ta'rîf dahî mu'arrefe nisbetle böyledir. Bahsinde beyân olunur.

Delîl ile netîcesi beyninde lüzûm alâkası vardır. Delîl bilindikten sonra netîce bilinmemek muhâldir. Zîrâ bir şeyde lüzûm olunca hilâfı muhâl olub mümkün olmaz. Delîl hitâmında bilâ-kesb netîce kendi başına hâtıra hutûr eder. Alâka-i lüzûmun âsârı budur. İllet-i tâmmenin ma'lûlünden infikâkı mümteni'dir. ***"Mâ lem yecib lem yûced"***[2] dedikleri budur. Eğer delîli anladım deyib netîceyi bilemezse zâhirdir ki delîli anlamamıştır. Yâhûd lüzûmunu bilmez imiş. Her bir lüzûmda böyledir. **[34]**[3] Melzûmu bildim lâzımı bilmedim

1 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

2 Zorunlu olmayan, var olamaz. (Çev.)

3 Mukaddimeteyn "eb" ile "ümm" menzilinde iki senede olan şehvet ve şevk ve muhabbet cüz'-i mükerrer gibi ve iki nutfeden rahimde hâsıl olan veled netîce gibidir. Onun için ba'zıları delîlin iltizâmına tevlîdî dediler ve cümle netîce ye fer' dediler. İrâdetullah ve sâ'ir velâdete esâs olan şart gibidir. Belki cüz'-i a'zamdır. Bilâ-vâlideyn [veled] olmadığı gibi bilâ-mukaddimeteyn netîce olmaz. Meğer ki hârik-i 'âde olarak evvelâ Âdem aleyhi's-selâm ile Îsâ aleyhi's-selâm gibi ba'zı enfâs-ı kudsiyye sâhibine ilhâm-ı Hakk ile bilâ-delîl matlûbun zuhûru gibi.
Ba'zı mevzi'de da'vâ bi-aynihi delîl olarak gelir, da'vâ i'tibâr olmayarak. Ve bu da Akâ'id'de çoktur. Meselâ:

demek aynen ictimâ'-ı nakîzeyndir. Zîrâ melzûmu bildim der iken lâzımı dahî bildim demek olur. Ba'dehu lâzımı bilmedim demek hem bilmedim demek olur. Bu da muhâldir. Zîrâ lâzım ***"yemteni'u'l-infikâk"***[1] dir.

Lâzım müsâvî ise melzûm tahakkuk ettiği hâlde lâzım, ve lâzım tahakkuk ettiği vakitte melzûm tahakkuk eder. Telâzüm derler. Ehadühumâ âhardan infikâkı muhâl olur ve eğer lâzım e'amm ise melzûm lâzımdan ayrılmak muhâldir. Ammâ lâzım melzûm ile bulunduğu gibi melzûmun gayrıda [da] bulunur. Vâkı'â melzûm ile tahakkuk eden hisse-i lâzım gayrı yerde bulunmaz ise de mutlak lâzım-ı gayr-ı ferdînin zımnında olarak tahakkuk eder. Onun için evvelâ melzûm sâniyen lâzım denildi, yoksa lâzıma melzûm, melzûma lâzım ismi ıtlâk olunmalı idi. Zîrâ ayrılmayan muttariden melzûmdur, lâzım değildir. Meğer ki zikr olunan tahkîke muttarid olunub ve bir de ıstılâh-ı ulemâ olub örf-i nâsa bakılmaya. Onun için araz-ı hâss lâzım ve araz-ı âmm lâzım denir. Arazî olmayan lâzımî dahî buna kıyâs ile zâhir olur. Nev'an-mâ buna müte'allık araz-ı lâzım bahsinde zikr olunur.

Hey'et-i delîl tekerrürdür. Tekerrür olmadıkça her iki kaziyye kıyâs değildir. Tekerrür olursa delîl ve kıyâstır. Gerek ikisinde zâhir ve birinde zâhir âharında zamîr olsun ve birinde müfred âharında tesniye ve cem' olsun. Bu delîl iki hey'ete münhasırdır. Biri hey'et-i iktirânî biri hey'et-i istisnâ'îdir ve her birinin nev'leri vardır. Hey'et hasebiyle ve ikisinin dahî eczâları kazâyâ me'a hey'etihâ netîcelerin müsbitlerdir. Hey'et-i kıyâsdan maksûd matlûb ile delîlini bir hey'et-i mahsûsaya dikib, delîl sâyesinde îzâh eyledikte delîli terk edib netîce bi-hâlihâ kalmaktır. Onun için delîl tekrâr eder, ammâ da'vâ tekrâr etmez. Da'vânın mahmûlünün mevzû'una hamli ve tâlîsinin mukaddeme lüzûmu hafî ve mechûl iken muhâtab 'indehu delîl hâricden gelib ihtilât edib beyân edecekleri hey'et üzere zikr olundukta da'vâya ilm getirmesiyle delîlin maslahatı tükenib gider. Meydanda netîce-i ma'lûme kalır.

"el-Âlemu hâdisün;
Li-ennehu lemmâ ecma'a es-selefu alâ enne'l-âleme hâdisün;
Cezemzâ bi-ennehû hâdisün, lâkinnehüm ecma'û aleyhi ennehu hâdisün" [Âlem sonradan yaratılmıştır.
Zira geçmiş âlimler âlemin sonradan yaratıldığı konusunda ittifak etmiştir.
Bizde onların bu ittifakı dolayısıyla âlemin hâdis olduğuna kesin kanaat getirdik. (Çev.)]

1 Ayrılması imkansızdır. (Çev.)

Delîlin hizmeti izâle-i cehl ve îrâs-ı ilm ve tahkîk-i da'vâdır. Ke-ennehu iki kimesne beyninde adâvet olub hâricden bir şahs gelib her biriyle tenhâca görüşüb mâbeynlerini tevfîk yâhûd ikisiyle görüşüp ba'dehu **[35]**[1] geride dahî durub nazar eylediklerinde beynlerinde ilkâ-ı muhabbet edib kendi gider, ikisi kalır. Mahsûsâttan nazarı böyledir.

Ve delîlin eczâ-yı mâddîyyesi hakîkaten iki mukaddimeye münhasırdır. Eğer bu iki mukaddimenin birisi netîcenin bir cüz'üyle hâricden gelen delîl ve hadd-i evsat ile bir kaziyye ve âhar haberiyle yine delîl birleşib bir mukaddime olursa kıyâsa kıyâs-ı iktirânî denilir. Gerek tamâmı bir taraf bir mukaddimede ve âhar taraf bir mukaddimede olsun. Gerek bir taraf ile âhar taraftan ba'zısı bir mukaddime ve diğer mukaddimede âhar taraftan kalan ba'zısı olsun, velev bir kelime dahî olursa el-merâmu mecmû'-ı netîce bir mukaddimede olmazsa iktirânî olur.

[Kıyâs]

Ve eğer hâricden gelen delîl netîcenin aynı yâ nakîziyle berâber bir mukaddime olur. Yalnız delîl bir mukaddime olursa hey'ete kıyâs-ı istisnâ'î denir. Her bir kıyâsın iktirânî ve istisnâ'î olmasında i'tibâr ve mîzân kendi netîcesiyledir. Netîce bi-hâlihâ kıyâsında aynen yâ nakîzen bir mukaddimeden cüz' olarak gelirse istisnâ'îdir. Bi-hâlihâ netîce bir mukaddimeden cüz' olarak gelmeyib bir mikdârı bir mukaddimede ve ba'zısı diğer mukaddimede gelirse iktirânîdir. Lâkin iktirânî ve istisnâ'î olduğu temyîz etmede evvel kıyâs ile o kıyâsın netîcesine bakılmak lâzımdır. Kıyâs ile kıyâsda mukaddem olan da'vâya bakılmaya.

Vâkı'â kıyâs-ı basîtte böylece muttarid olursa, ammâ kıyâs mürekkebde tehallüf eder. Mugâlâta-i kaviyye ile i'tirâz vârid olur. Cevâba muktedir olunmaz. Bu hatâ mücerred gaflet edib da'vâ ile ibtidâ zikr olunan kıyâsa bakmadan neş'et eder. Her ne kadar basîtte tehallüfü görünmez ise, zîrâ

1 Böylece âyât ve ehâdis ile istidlâl de çoktur. Yine bir gûnâ fesâd olmaz. Belki fi'l-hakîka mugâyir olur. Kâ'ili i'tibârîyle ve ba'zı mahalde iktirânî kıyâsın bir mukaddimesi da'vâ me'a'd-delîl ve diğer sâde delîl gibi görünür. Me'a-hâzâ iktifâ kabîlinden olub sâde delîl olan cânibe da'vâdan bâkîyî zamm lâzımdır ve murâd dahî odur. El-hâsıl ba'zı böylece nükteler ibârede vardır. Tefennünün ve sâ'ir garaz için ıtırrâda halel gelmez. Mevâkı'inde zuhûl olunmaya!

kıyâs-ı basîtte da‘vâ vâhide olduğu gibi kıyâs dahî vâhid olub ol kıyâs ol da‘vânın bizzât kıyâsı olur. Onun için o kıyâsdan hâsıl olan netîce o da‘vânın aynı olur. Fakat da‘vâ iken mechûle ve ba‘de tertîb kıyâs-ı ma‘lûm olur. Cehl ilm vasfından muğâyir olursa da zâtları bir olur. Ammâ mürekkebde yine da‘vâ bir olub, ammâ netîce müte‘addid olur. Ne kadar kıyâsdan mürekkeb ise ol kadar netîce olur.

Tahkîk, kıyâs-ı mürekkeb ve basît neye derler? Ta‘rîfleri makâmında yakînen zikr olunur. Şimdilik bize lâzım olan iktirânî ile istisnâ’înin mâbeynini fark edib ne olduklarını ta‘rîfleriyle **[36]**[1] kemâlen bilmektir. Zikr ettiğimiz gibi tâ ki birbirine iştibâh olunmayıb biri âhara ıtlâk olunmaya. Ekserî ibârede bulunan istisnâ’î ile şimdiki vakitte nîce zâtlar iktirânî deyib ve öylece beyân ederler. Zâhir olub dururken fark etmezler. Aşağıda tafsîli ve îzâhı işitilir.

İktirânînin haberleri olan iki mukaddimeden netîcesinin mevzû‘ tarafı bulunan mukaddimeye “suğrâ” ve netîcenin mahmûlü tarafı bulunan mukaddimeye “kübrâ” tesmiye olunur. Gerek ibârede mukaddem zikr olunsun gerek mu’ahhar zikr olunsun yine suğrâ suğrâdır; kübrâ kübrâdır. Ve istisnâ’înin mukaddimelerinde netîcenin aynı yâ nakîzi me‘a’d-delîl zikr olunan mukaddimeye “mukaddime-i şartiyye” denilir, yalnız delîl olan mukaddimeye “mukaddime-i istisnâ’iyye” denir. İstisnâ’îde istisnâ olunan dâ’imâ delîldir, tâ ki tekrâr eyleye. Şu kadar ki istisnâ’îde tekrâr eden delîle cüz’-i mükerrer ta‘bîr olunur. Hadd-i evsat ta‘bîri iktirânîye hâsstır. Hey’et-i iktirânî yine hey’et hasebiyle dörde münkasımdır. Şekil tesmiye olunur, hey’et ma‘nâsınadır.

[Kıyâs Şekilleri]

Şekl-i evvel bir kıyâs ve bir hey’ettir ki hadd-i evsat olan delîl suğrâda mahmûl olub kübrâda mevzû‘ olmaktır. Ya’nî şekl-i evvelden kıyâs tertîb olununca ibtidâ netîcenin mevzû‘u mevzû‘ân ve kendine hadd-i evsatı mahmûl

1 İktirânî iki hamliyye ve iki şartiyye ve bir hamliyye ile bir şartiyyeden olur. Ammâ istisnâ’î iki hamliyyeden olmaz. Zîrâ her hâlde birisi şartiyye onun için bir ibârede iki kaziyye bulunup ve üzerine hey’et-i istisnâ’î sûreti olursa lâ-büdd delîl ile gayrı müştemil olan kaziyye-i şartiyyeye bast olunur. Tasdîkât’ın ibtidâsında “li-ennehâ immâ en-tenhalle…” [Zira o ya şu kısma girer…] kavli istisnâ’îyye olub ve “ma‘na inhilâliha…” [Kısma girmesinin anlamı…] kavli şartiy yeye bast olunduğu gibi o mahalde tefsîr ile işâret olunmuştur ve şartiyyeye basta ma‘nâ ile lafız beyninde olan lüzûm alâkası karînedir.

edib bir kaziyye ba‘dehu hadd-i evsatı mevzû‘ân ve da‘vânın mahmûlünü mahmûl kılıb bir mukaddime kılmaktır. Evvelkisi suğrâ ikinicisi kübrâdır. Mecmû‘-ı mukaddimeteyn kıyâsdır.

Şekl-i sânî bir kıyâsdır ki hadd-i evsatı suğrâda mahmûl kılıb ve netîcenin mevzû‘unu mevzû‘ ve kübrâda dahî hadd-i evsatı mahmûl kılıb ve netîcenin mahmûlünü kendine mevzû‘ kılmaktır.

Şekl-i sâlis hadd-i evsat suğrâda ve kübrâda mevzû‘ olub suğrânın mahmûlü netîcenin mahmûlünü kılmaktır.

Şekl-i râbi‘ hadd-i evsat suğrâda mevzû‘ olub netîcenin mevzû‘u kendine mahmûl ve hadd-i evsat kübrâda mahmûl olub netîcenin mahmûlü kendine mevzû‘ olmaktır.

Her hâlde netîcenin mevzû‘ suğrâ tarafında mahmûlü kübrâ tarafında olmak lâzımdır ki gerek tâmm mevzû‘ tâmm mahmûl olsun. Müte‘ârefte olduğu gibi, gerek biriyle âharın ba‘zısı bir mukaddimede ve bâkî diğerinde olsun. Gayr-ı müte‘âref ile müte‘ârefin gayr-ı müte‘ârefinde olduğu gibi. Onun için gayr-ı müte‘âref denildi, yoksa kuvvet-i **[37]**[1] isbâtta ve kesret-i vukû‘da müte‘ârefe mukâbil belki ekserdir. Müşâhede edersek bu sûrette eşkâl-i erba‘anın müte‘ârefini ta‘bîr edince hadd-i evsat tamâm mevzû‘ ve tamâm mahmûl ola diye ta‘bîr olunmak güzel olur.

Gayr-ı müte‘ârefleri şudur ki hadd-i evsat suğrâda mevzû‘a yâ mahmûle kayd olub kübrâda tamâm yâ mevzû‘ yâ mahmûl ola. Gayr-ı müte‘ârefin gayr-ı müte‘ârefi hadd-i evsat suğrâda tamâm yâ mahmûl yâ mevzû‘ olub kübrâda yâ mevzû‘a yâ mahmûla kayd ola. Umûmen ta‘rîfi budur, ya’nî şekl-i evvelin gayr-ı müte‘ârefi hadd-i evsat suğrâda mahmûle kayd olub kübrâda tamâm mevzû‘ ola. Gayr-ı müte‘ârefin gayr-ı müte‘ârefi hadd-i evsat suğrâ-

1 Bu misillü mevzi‘de bast lâzım-ı mukaddeme birisi aynıyla diğerinde mutazammın ve mezkûr olduğu için tâ ki kavâ‘idin külliyyetine halel gelmeye ve havâşide böyle işâret ve tefsîrlere dikkat lâzım.
Şekl-i evvelin gayr-ı müte‘ârefin alâmeti netîce ile suğrâsının mahmûlünün ibtidâları bir olub mahmûllerinin kaydları mugâyir ve netîce mahmûlünün kaydı yalnız kübrâda gelir. Mevzû‘uyla mahmûlün başı suğrâda gelir ve gayr-ı müte‘â refin gayr-ı müte‘ârefinin alâmeti netîce ile kübrânın mevzû‘ları bir olub, fakat netîcenin mevzû‘unun kaydı suğrâ da gelir. El-merâm netîcenin ba‘zısı suğrâda ve ba‘zı kübrâda gelip tamâmıyla bi’l-fi‘l bir mukaddimede gelmez. İktirânînin efrâdından olur. Sâ’ir eşkâlin alâmâtin ve kelâmın buna kıyâs eyle!

da mahmûl, kübrâda mevzû'un kaydı ola. Şekl-i sânînin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mahmûle kayd kübrâda tamâm mahmûl ola. Gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mahmûl kübrâda mahmûlün kaydı ola. Sâlisin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mevzû'un kaydı kübrâda mevzû' ola. Gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mevzû', kübrâda mevzû'un kaydı ola. Râbi'in gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat, suğrâda mevzû'un kaydı olub kübrâda tamâmı mahmûl ola. Gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda tamâmı mevzû', kübrâda mahmûlün kaydı ola.

Ve'l-hâsıl kayd ta'bîri ve lafzı suğrâda olursa gayr-ı müte'âref kübrâda olursa gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefidir. İbârede dahî böylece kayd olur. Kayd dedikleri her bir ta'allukâta şâmildir. Mef'ûl olsun, hâl olsun, muzâfun-ileyh olsun. Her ne kadar var ise gerek mevzû'un ta'allukâtından gerek mahmûlün ve kaydının kaydı ne kadar var ise kendinin kaydı sayılır. Ba'zı kayd birine mütea'llık ta'bîr ederler. Istılâhtır ve münâsebeti zâhirdir.

Eğer mukaddimeler şartiyye olursa mevzû' yerine mukaddem, mahmûl yerine tâlî ta'bîr ederek yine eşkâl-i erba'ânın her nev'i mezkûrâta kıyâs ile ta'rîf olunur. Meselâ şekl-i evvelin mukaddimeleri muttasıla olursa hadd-i evsat suğrâda tâlî, kübrâda mukaddem olur. Sâ'iri de böyledir. Kezâlik biri hamliyye ve biri şartiyye olduğu vakitte ma'lûmdur. Hamliyye olduğu vakitte kendinin ıstılâhı mevzû' mahmûl ile ta'bîr olunur. Şartiyye-i muttasıla olursa mukaddem tâlî ile ta'bîr **[38]**[1] olunur. Munfasıla olursa cüz'î diye ta'bîr olunur. Nahviyyûnun mübtedâ ve fâ'il dediklerine bunlar "mevzû'" ve cüz-i fi'lî dediklerine bunlar "mahmûl" diye ta'bîr ve ıstılâh ederler. Fi'l-i şart cezâ-i şart

1 "Ed-dünya cîfetun ve tâlibü'l-cîfeti kilâbun" [Dünya bir leştir, leşi isteyen ise köpeklerdir.] kavlinin asıl netîcesi "ed-dünyâ tâlibuhâ kilâbun" [Dünyayı talep eden köpeklerdir]'dır" fakat zîrâ "ebûhu kâ'imün" [Babası ayaktadır] kavlinde "Ebû Zeydin kâ'imün" [Zeyd'in babası ayaktadır] kavli muhtâsârı müfîd olduğundan netîcede "tâlibu'd-dünyâ kilâbun" [Dünyayı isteyen köpeklerdir] denildi. Mücerred ihtisâr için kübrâda dahî "ve'l-cîfetü tâlibuha" [Onun istediği leştir] denilmeliyken "tâlibu'l-cîfeti" [Leşi isteyen] denildiği gibi ihtisâr için bu ecilden gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefinden oldu. Sâ'ir eşkâlin gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefinde yine böylecedir. Muhâlif değildir. Ba'zıları bunun netîcesi "ed-dünya tâlibu kilabun" [Dünya, köpeklerin istediği şeydir] tevehhüm edib netîce fâsid der imiş. Mücerred hatâ-yı mahzdır.

dediklerine "mukaddem", "tâlî" dedikleri gibi ihbârî olarak fi'lî ile fâ'ilden ve mübtedâ ile haberden mürekkeb cümle-i haberiyyeye "kaziyye-i hamliyye" denilir. Külliyye-i mücâzât ile gelen hamliyye-i şartiyyeye bunlar dahî "kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye" derler ve ammâ o gibi edât terdîd ile gelen kaziyyeye "munfasıla" denir. Hamliyyede nisbet hamldir ve muttasılada nisbet lüzûm ve munfasılada nisbet inâddır.

Zikr olunan tarafeyn eczâ-yı mâddiyedir ve nisbet cüz-i sûrîdir. Ya'nî cüz-i sûrî hamliyyede mahmûlün mevzû'a hamlî yâ selbîdir. Muttasılada tâlînin mukaddeme lüzûmu munfasılada infisâlidir. Lüzûm demek tâlî mukaddemden ayrılmaz ve ayrılması muhâldir. İnfisâl demek iki cüz'ü birbiriyle cem' olmaz ve cem'i muhâldir. Huluv dahî böyledir. Aşağıda beyân olunur.

[Şartlı Kıyâs]

İstisnâ'înin tarîki dörttür.

Evvelkisi bir kıyâstır ki bir kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye getirib ol şartiyyede da'vânın aynı tâlî delîl mukaddem olub ya'nî da'vâ tâlî delîl mukaddem ederek bir şartiyye söyleyib ba'dehu delîl olan mukaddemin aynını istisnâ edib tâlînin aynı netîce olur. İstisnâ olunduğuyla kıyâs tekmîl olur. Netîce kıyâsdan hâricdir ve gayrıdır, iktirânî olsun istisnâ'î olsun. Fakat iktirânîyi beyânda netîce tarafına tasaddî olunmayıb istisnâ'înin her tarîkinde netîce tarafının zikri, ya'nî ibtidâ zikr eylediğin aks-i lâzımını zikirde nükte budur ki mukaddime-i şartiyyeden istisnâ'iyye bilindiği gibi istisnâ'iyyeden şartiyyeyi bilmektir. Meselâ bunda ibtidâ netîcenin aynı tâlî deyib sonra tâlînin aynını netîce verir demesi bunun içindir.

İkinci tarîki bir kıyâstır ki da'vânın nakîzi mukaddem ve delîli tâlî ederek bir şartiyye getirirsen ba'dehu tâlînin nakîzini istisnâ mukaddimenin nakîzini netîce verir.

Ve üçüncü tarîki bir kaziyye-i şartiyye-i munfasıla getirip ol munfasılada da'vânın nakîzi bir cüz delîl bir cüz iki cüz'ün birinin aynını istisnâ âhar cüz'ün nakîzini netîce verir.

Dördüncü tarîki bir kaziyye-i munfasıla getirib ol kaziyyede da'vânın aynı bir cüz delîl bir cüz iki cüz'ün birinin nakîzini **[39]**[1] istisnâ âhar cüz'ün aynını netîce verir.

Dört tarîkte istisnâ olunan delîldir tâ ki tekrâr ede ve netîce da'vânın aynıdır ve eğer munfasıla iki cüz'den ziyâde olursa kezâlik hüküm böyledir. Ba'zı cüz da'vâ ve ba'zı âharı delîl olur. Makâmına göre, gerek azı da'vâ çoğu delîl olsun, gerek aksi olsun. Ve iki evvelki tarîkinin gayr-ı müte'ârefleri vardır. Şu ki mukaddime-i istisnâ'iyye mukaddime-i şartiyyeden mukaddem zikr oluna. İbârede vâki'dir. Husûsan evvel tarîkinin pek çoktur.

Fâ-yı fasîha makâmında ve sâ'irinde ibtidâ bir hüküm takarrür edib sonra mülâzeme gelen mevzi'de bu gayr-ı müte'ârefde lâkin sarfı terk olunur. Vaz'ının hilâfı olduğundan. Zîrâ istisnâ'iyye mukaddem olmakla ibtidâ kelâmda, lâkin isti'mâl olunamaz. Lâkin mâ-kablinden vehmi def'a mevzû'dur. Mâ-kabli şartiyye ve buna mümâsil meşkûk olursa isti'mâl olunur. Temsîli ve îzâhı aşağıda mâddesinde beyân olunur.

Her ne kadar mukaddemin aynı veya nakîzi ekser-i şartiyyede meczûm muhakkak ise de ve bu dahî ikinci tarîkinde da'vânın nakîzi tâlî ve delîl mukaddem olub mukaddemin nakîzi istisnâ tâlînin nakîzini netîce verir. Buna **"gayr-ı meşhûr"** ve **"gayr-ı müte'âref"** derler. Müte'ârefinin aksi üzeredir ve ekseri "lev" ve "levlâ" olan mevzi'de bu tertîb cârîdir. Vâkı'â tâlî mukaddeme lâzım-ı müsâvî olan mahalde evvek tarîkde dahî da'vânın aynı mukaddem delîl tâlî tâlînin aynını istisnâ mukaddemin aynını netîce vermek ma'nâca sahîh olursa da, lâkin gelen mahallerde matlûb kim ise tâlî olarak vâki' oluyor. Tâlî gibi mukaddem dâ'imâ melzûm tâlî lâzım olmadığı için ve hem örf olmayıb ve isti'mâl de vâki' olmamıştır. Maksûdumuz ibârede isti'mâl olunan tasvîrâttır.

Ba'zı mevzi'de mukaddime-i istisnâ'iyye mukaddime-i şartiyyenin tâlîsi ile mukaddemi beynine tevassut edib hemân istisnâ'iyye sür'atle şurû' olunub hasm eblağ-ı vech üzeredir olunsun için. Nitekim âyet-i kerimede:

1 Zîrâ tâlib kübrâda mevzu' ve kilâb mahmûlü olub mevzû' ile mahmûl hâricde müttehid olmak ve muzâf ile muzâfun-ileyh hâricde mugâyir olmak kâ'ide-i mukarrereden olmakla mübtedâ ve haber olanı muzâf ve muzâfun-ileyh kılmak mugâyir zâhir ve muhâlif-i kâ'idedir. Husûsan hadd-i evsatın yerine hadd-i evsatın haml olduğu kelimin kâ'ide-i muttaride olub evsat olan cîfe sâkıt olduğuyla mevzû'u olan dünyâ yerine gelmesi açık delîldir. Mücerred kâ'ide-i külliyye zühûl ile hatâ olunur. Zîrâ mevzû' ile mahmûl zihnde ve mefhûmen mugâyir olması lâzımdır. Tâ ki haml müfîd ola.

﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾[1] şartiyyesinin mâ beyninde ***"ve len-tef'alû"*** olan mukaddime-i istisnâ'iyye tevassut ettiği gibi kemâl-i redd için baksana ki "len" ile istisnâ olundu. Eblağ olduğu için bu kıyâs bi-hâlihi evvel tarîkinin müte'ârefindendir. Gayr-ı müte'âref değildir. Lâkin böyle gelmiştir, kıyâsî **[40]**[2] olamaz. Gayr-ı müte'âref ise kıyâsîdir.

Zikr olunan eşkâl-i erba'a ile turuk-ı erba'adan gayrı hey'et-i kıyâs yoktur. Cemî'si buna râci' ve ba'zısı bunlardan mürekkebdir. Ve isimleri ba'zının vardır ve ba'zısı mutlakâ mürekkebdir. Mevâridinde ismi ve ta'rîfleri beyân olunur. Mecmû'su bu risâlede mevcûddur. Her ne kadar ba'zı vâzıh olanlar yok ise de ve istisnâ'î ile iktirânî şartîden tertîb olunduğu vakitte ***"li-ennehu"*** **şân** olub mâ-ba'di beyân olur. Ve ba'zı ***"iz haysü"*** "fâ" ile zamir-i şân sezâ olur. Lâkin müfîd olan bunların ibârede icrâsıdır. İlminden fâ'ide olmaz, amel icrâ olmadıkça, ve icrâsı gâyet esheldir, usûlüne mümâreset kesb edene.

Munfasılanın cüzleri bi-hasebi't-tab' zikirce imtiyâz olmadığından cüz'lerinin tekaddüm [ve] te'ahhurunca fark ve i'tibâr yoktur. Ve mukaddime-i istisnâ'iyye munfasılanın üzerine tekaddümü bu dahî isti'mâlde gelmemiştir. Onun için üçüncü ve dördüncü tarîkinin gayr-ı müte'ârefi yoktur. Ammâ evvel ile sânî tarîklerinin gayr-ı müte'arifleri iki vechle ve sânînin gayr-ı meşhûru dahî gâyet müsta'mel ve kesîrdir.

Bu mezkûrât fehm ve zabt olundu ise ***"mâ nahnu fîh"***de olan ***"alâ tevfîkin"*** kavliyle hamd kaziyyesinin üzerine istidlâlin tasvîri şekl-i evvelden ismiyye ve fi'liyye olarak ve istisnâ'înin iki evvelki tarîkindendir. Hâşiyesinde ve *Fenârî* Hâşi*yesi*'nde beyân olunduğu gibi. İstisnâ'înin iki evvelki tarîkinden her bir

1 "Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır." Bakara, 24.

2 Onun için "Zeydun Zeydun" gibi haml mu'teber olmadı. Ve mevzû' ile mahmûl hâricde bir olmak lâzım oldu. Nasıl ki izâfette muzâf oldu ki haml sahîh ola. Onun için "Zeydün hacerün" [Zeyd taştır] sahîh olmadı. Kaziyyede haml hem müfîd ve hem sahîh olmak lâzım olduğundan tegâyür-i zihnî [ve] ittihâd-ı hâricî şart oldu. Nasıl ki izâfetten muzâfun-ileyhin zihnde ve hâricde gayrı olması şart olduğu gibi müsâvînin müsâvîye izâfeti sahîh değil. Hamlî, sahîh akside böyledir. Emir böyle olarak bu misillü iştibâhat kâ'ide-i cehlden nâşîdir. Te'emmül olunub gaflet olmaya. Fakat ihtisâr için bazen tefennün ederler. Bu da çoktur ve tâlibin izâfeti istiğrâktır. Gerek kübrâda ve gerek netîcede. Onun için kilâb olan cem'in müfrede hamlî sahîh oldu.

makâm istidlâlde olur. Gerek iktirânîden olsun olmasın. Zîrâ ba'zı mevzû'da iktirânîden tertîb olunmaz. Ammâ istisnâ'îden hiç hâlî oamaz ve tertîbi gâyet esheldir.

[Bir İlmi Öğrenmeye Başlamadan Zihinde Hazır Olması Gereken Şeyler]

Ameli iyice zabt olduktan sonra besmele, hamdele, tasliyye kaziyyelerini zikirden sonra şu musannifin zihninde hâzır olan ma'nâya dâll olan bir risâledir ki her bir ulûma bed' eden kimse bu risâlede olan mesâ'ilin mecmû'unu zihninde hâzır ve ma'lûm kılmak lâzımdır. Bu ilm-i mantığın ilmen ve amelen her bir mesâ'ilini ***"kemâ yenbağı"***[1] te'allum etmese hiç bir ilmi ahz edemez ve olsa taklîd olur, tahkîk olmaz. Zîrâ tahkîki mümkün olmaz. Bu olmadıkça ve mantık kitâblarında zikr olunan "vecebe", "yecibü" vücûb sîgaları vücûb-ı aklî ma'nâsınadır. Vücûb-ı aklî lüzûmdur. Lüzûm mümteni'u'l-infikâkdir.

Bu sûrette bu ibârenin ma'nâsı demek olur ki mesâ'il-i **[41]**[2] mantığı bilmedikçe gayrı ilmi bilmek muhâldir. Zîrâ her bir ulûm ve ibârât ve elfâz, müfredât ile kazâyâdan mürekkebdir. Bu ikiden hâlî ibâre yoktur. Müfredâtı bilmek ancak ta'rîf ile olur, kazâyâyı bilmek ancak kıyâs ile olur. İlim bu iki tarîke münhasırdır. Ta'rîf ile kıyâs olmadıkça aslâ bir şey'e ilm gelmez. İlm-i nazarînin husûlü bu ikiye merbûttur. Meğer ki ibtidâsından bir şey bedâhetle ma'lûm ola. Ol dahî nâdirdir ve ba'zı eşhâsa nazarladır.

Mâdem ki cehl ile bir şey hâsıl olmaz ve izâle-i cehl bu ikiye münhasır oldu, çâre yoktur. Mantığın mesâ'ilini bilmek lâzım oldu. Zîrâ mantığın hâli ve vasfı mechûle îsâldir. Bir tarafı mechûl-i tasavvurî olan müfredâta îsâli beyân ve bir tarafı mechûl-i tasdîkî olan kazâyâya îsâli beyândır. İlm-i mantığın hizmeti ve gâyeti budur. Keyfiyyet-i îsâli ve mûsili beyândır.

1 Gerektiği gibi. (Çev.)

2 Lâkin suğrâ şartiyye, kübrâ hamliyye olduğu vakitte eşkâl-i erba'adan olmakta. Mîzân hadd-i evsat olan cüz'-i müşâri kin kübrâ ile suğrânın tâlîsidir. Ya'nî suğrânın tâlîsinde mahmûl, kübrâda mevzû' olursa evvel, suğrânın tâlîsinde ve kübrâda mahmûl olursa sânî, suğrânın tâlîsiyle kübrâda mevzû' olursa sâlis, suğrânın tâlîsinde mevzû' kübrâda mahmûl olursa râbi'dir. İtibâr suğrânın tâlîsiyle kübrâyadır. Suğrânın mukaddemi bâkîdir ke-ennehu suğrânın tâlîsiyle kübrâ hamliyye hamliyyeteyn olarak bir kıyâs ikisinden çıkan netîceye tâlî suğrânın mukaddemi mukaddem olarak şartiyye netîce çıkar.

Ba'de'l-isâl mechûl, ma'lûm-ı bedîhî olur. İbârât müfredât ile kazâyâdan hâlî olmak mümkün olmayıb ve bunları îzâh etmek mantığa münhasır olduysa mantığın beyân edeceği mesâ'ilsiz aslâ bir ilme bed' etmek ve zabtı muhâl olduğu zâhir oldu.

Onun için rahimehullah *istihzâr* ta'bîr edib *istihsâl* demedi. İstihzâr istihsâlden dikkatlidir. Zîrâ istihsâli muktezîdir ve ba'de'l-istihsâldir ve mübâlağa-i umûm ile ***"fî şey'in mine'l-'ulûmi"***[1] buyurdu ve ***"yebtedi'u"*** buyurdu. İbtidâsı muhâl olunca bi-kemâliha ahz u zabtı muhâl olacağı aşikârdır. Bu merhûmun bu kelimâtına dikkat edib tefekkür etmeli. İ'tibâr olarak hilâf-ı murâdınca ve hilâf-ı zâhirce tevcîh-i galat gütmemeli, zarûret ve îcâb olmadıkca. Husûsan, merhûm kibâr-ı ulemâdandır, kizb ve mübâlağa-i medh kendinden mutasavver değildir. Vücûb-ı aklîdir şübhe olmayarak. Eğer müfred ve kaziyye olmayarak bir ibâre ve kelâm bulunmak mümkün olursa bu vücûbun aklî olmaması mümkündür. Lâkin her bir ibâre ve kelâm müfred ile kazâyâdan hâlî olmak mümkün değildir. Vücûb-ı aklî olduğu meczûmdur.

Kezâlik her bir nâsın kelâmı ve elfâzı böyledir. Hangi lisân olursa olsun ve cemî'-i elsinede ifâde ve îzâh ta'rîf ile delîle münhasırdır. Örf-i muhâverât-ı nâssda ve her bir kelâmda müşâhede olunuyor ve müfredât nefsi için istihsâl olunmaz. Belki kazâyâya eczâ olmak için bilinir. Ulemânın **[42]**[2] ***"ve't-tasavvuru innemâ yutlebu li-ecli't-tasdîk"***[3] dedikleri budur. Bu sûrette mantığın mesâ'ilinden maksûd kazâyâ-yı mechûleye tahsîl-i ilm edib yakîn tahsîl etmektir. Bu tahsîl delîl ile olur. Keyfiyyet-i delîli beyân eden mantıktır, tasdîki tahsîl etmek için. Tasdîk de îmândır. Zîrâ îmân mesâ'il-i i'tikâdiyyeyi delîl ile bilmekdir. Onun için ilm-i mantıkı akâ'idden cüz saydılar, sırr-ı hikmeti budur.

---

1 İlimlerden tek bir şey. (Çev.)

2 Kezâlik her bir şeklin şurûtuna bakmakta i'tibârına tâlî ile kübrâyadır. İhtilâf-ı mukaddimeteyn gibi ne şart olursa ol sun meselâ şekl-i sânîden suğrâ şartiyye-i mûcibe olub tâlîsi sâlibe olsa ve kübrâ dahî mûcibe olsa şartî bulunmuş olur. Me'a-hâzâ iki mukaddime mûcibedir. Sâ'iri de bunun gibidir. Kezâlik suğrâ munfasıla kübrâ hamliyye olanda i'tibâr munfasılada cüz'-i müşârik bulunan cüz'üyle kübrâ hamliyyeye bakılıp gerek şekl farkında ve gerek şurûtunda tas dîkâtın iktirânî bahsinde munfasıladır, gâfil olma!

3 Kavramlar, hüküm için talep edilir. (Çev.)

Vâkı'â ilm-i mantık cemî'-i ulûmun mukaddimesi ve lâzım-ı mukaddemi diye cumhûr tasrîh eylediler ise [de] akâ'ide kemâl-i dahli olduğundan ekser-i ulemâ akâ'idden cüz dediler. *Hayâlî* sâhibi ***«kemâ hüve'l-muhtâr»***[1] diye kayıdladı. *Mir'ât* sâhibi dahî kezâlik müte'addid mahallerde tasrîh eyledi.

İlm-i mantığın vücûbuna delâ'il-i akliyye ve nakliyyenin nihâyeti yoktur. Ta'n ve inkârı ayn-ı cehl ve hamâkattir ve bedîhîyi inkârdır. Mukaddemâ zikr olunduğu üzere *Nuhbe* kitâbında ilmi ikiye taksîm edib birisi zarûridir ki havâss ile ve tevâtürle olan Bağdâd [ve] Basra'nın vücûduna ilm gibi ve bu ilm-i zarûrî avâma ve havâssa hâsıl olur diye buyurdu ve birisi ilm-i nazarîdir ki bu ilm-i nazarî ancak tertîb-i akyiseye ve nazara ehliyeti olan kimseye hâsıl olur diye havâssa hasr ile mesâ'il-i i'tikâdiyyeye olacak ilm nazarî olmakla bu ilm ve îmân ehliyeti nazar sâhibi olmayana hâsıl olmaz.

Mesâ'il-i i'tikâdiyyeden vahdâniyyetullah gibi ehemm mes'ele olmaz. Ol dahî delîl ile ma'lûmdur. Onun için vahdâniyyet delîli denir. Kezâlik i'tikâdda herkes muhakkik olmalı dedikleri yine bu ma'nâyı mukavvîdir. Amel bâbında ve mesâ'il-i fıkhiyyede imâmları taklîd kâfî ise de i'tikâd bâbında kâfî olmaz. İlla herkes hâlince ihzâr-ı delîl etmek gerektir.

Baksana ki geçen ba'zı ulemâ efendiler usûl [ve] furu'da taklîdden isti'âze ile du'â edib ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakke'l-yakîn derecelerine kat' etmeye sa'y ü terğîb ettiler. Her ne kadar mukallidin îmânı sahîh dediler ise de umûrunda lâ-muhâl delîlsiz olmaz ve i'tikâd bâbında bulunan imâmlar mücerred ibtidâ mübeyyin imâmlardır. Yoksa herkesin istikâmetle vâkı'a ve şerî'ata muvâfık getirdiği delîl kendinin imâmıdır.

Onun için îmân mesâ'il-i i'tikadiyyeyi kalb ile tasdîk ve lisân ile ikrârdır. Allahu Te'âlâ'nın vahdâniyyeti ve vücûdu **[43]**[2] ve vücûbu ve rasûlün hak-

1 Tercih edilen görüş de budur. (Çev.)

2 Yalnız bir kaziyye-i şartiyye gördüğün vakitte ol kaziyyenin mukaddemiyle tâlîsinin mevzû'ları bir olursa o mahalde iktirânîden ve hem istisnâ'îden kıyâs tertîb olunur ve eğer mevzû'ları mugâyir olursa yalnız istisnâ'îden tertîb olunur. İktirânîden tertîb olunmaz. Kezâlik delîl olan kaziyye ile da'vânın mevzû'ları bir olursa istisnâ'îden ve iktirânîden tasvîr olunur ve eğer mugâyir olursa yalnız istisnâ'îden tertîb olunur. Tekrâr edenin müstakıllen evka' olanı istisnâ'îyyedir. İstisnâ'iyye bilindiğiyle hangi olduğu âsân olur. Zîrâ istisnâ'îyye şartiyyede ya mukaddemin ya tâlînin nakîzi ya bir cüz'ün aynı ya nakîzi olur. Ol vakitte hangi tarîk olduğu zâhir olur. Gâfil olma!

kâniyeti meseleleri gibi. Zîrâ îmân cemî‘-i mesâ’il-i i‘tikâdiyyeyi kalb ile tasdîkdir. Tasdîk delîle münhasırdır. İmân tahsîl-i ilm-i nazarîdir. Tahsîl-i ilm-i nazarî delîl ile olur. Onun için “bu ilm-i nazarî ehline nazar sâhibine hâstır” diye muhaddisîn tasrîh buyurdular. Bu sûrette mantığın ilm-i amelîsi bahsi îmân bahsi demek olur. Bu dahî zâhirdir ve cemi‘-i ibârede ve kelâmda bir matlûb sâbit vâzıh olmaz, illâ delîl ile olur. Çocuk dahî olsa kendi ve tab‘-ı aklınca sevk-i delîl etmedikçe iknâ‘ olmaz ve müzâkere-i derste ve mübâhasede tefhîm ve îzâh delîle münhasırdır. Delîlsiz bir şey sâbit olmaz. Bu dahî gün gibi zâhirdir.

El-hâsıl ilm-i mantığın ameli ve icrâsını bilmek elzem ve her bir vecihle âmmeye lâzım ve vâcibdir. Tâ ki ilminde fâ’ide görüb kuvvet bulub tekmîl-i îmân edib tâlibine öylece ifâde ede ve bundan mâ-‘adâ nîce nîce mantığın lüzûmuna delâ’il-i vâzıha vardır. Bu sûrette ***“el mer’u adüvvün li mâ-cehi-le”***[1] fehvâsınca mücerred cehl ve inâdın iktizâsı el-iyazü billah kelâmullahda vâki‘ olan kıyâsa İblîs’in kelâmı diye tahti’e hatâ-yı mahzdır ve me‘a-hâzâ İblîs kıyâsı istikâmetle tertîb ve takrîr eylemediğinden o Cenâb-ı Hakk’a karşı tedârik-i delîl ve da‘vâ ile edebsizlik eylediğinden merdûd oldu. Zu‘munca matviyyen îrâd eylediği mukaddime vâkı‘a mutâbık olmadığı için.

Delîl sahîh olmayınca netîce dahî sahîh olmaz. Nasıl ki netîcenin adem-i sıhhatinde[n] delîlin adem-i sıhhatine istidlâl olunduğu gibi. İblîs âlim iken mücerred istikbârı kendine bu belâya ilkâ eyledi. Âlim sûretinde bulunanlar bundan i‘tibâr almak lâzımdır. Her bir vakitte şirk ve fesâd âlimden oldu. ***“Ne‘ûzü billahi te‘âlâ min şerri’n-nefs.”***[2]

Buna mümâsil edille-i vâzıha çoktur. Mantığın lüzûmunu ve nef‘-i celîsini inkâr, eclâyı inkârdır ve mantığa dahl olmaz. İllâ amel mantık ile olur. Eğer dâhl edenin sözü sâdık ise mantık lâzım olmuş olurdu. Reddi ayn-ı isbât olur ve eğer dahl eylediği kelâmlar sâdık ise kâzib ile bu şey red olunmaz. Öyle olunca dahl edenin küll ve kendi kelâmıyla kendini iskât ve ibtâl olur, bu da zâhirdir.

---

1 Kişi bilmediği şeye düşmandır. (Çev.)
2 Nefsin şerrinden Allah’a sığınırız. (Çev.)

Mukaddemâ tahrîr olunan havâşşin mukaddimelerinde buna dâir beyân **[44]**[1] çoktur. Mantığın lüzûmuna ve musannifin ***"yecibu"***[2] ta'bîrine bu kadar kelâm kâfî ve muzhirdir. Lâkin maksûd ameli ve icrâsıdır. Mücerred ilmi değildir. Ta'rîfinde ***"ta'simu murâ'âtuhâ"***[3] kavli buna dâlldir. Onun için hiç bir şeyin mücerred ilmi fâ'ide vermez, bilâ amel belki zarar verir. Hâricde emsâli görünür ve amelîsini me'a-ilmihi icrâ etmek beş on gün mikdârı bu usûle âşinâ olan kimseden müzâkere edib havâşş-i cedîdemize dahî mütâla'a ile olur. Eğer müsta'id olursa her ne kadar zâhiren vahşî ise de ol kadar ehlinden almak pek âsândır. Her şey ma'rifetle olur, kuvvetle olmaz. Hâricde emsâli müşâheddir.

Musannifin bu mukaddimesinin kaydından çıkan isti'ânet da'vâsına ***"innehu mufîzu…"***[4] kavlinin delîl olmasının tasvîri şekl-i evvelden ve istisnâ'înin iki evvelki tarîkinden zâhirdir. Zîrâ her bir ibâre ki iktirânîden tasvîr olundu. Her hâlde istisnâ'înin iki evvelki tarîkinden tertîb olunur. Ba'zı mahal ki iktirânîden tasvîri mümkün olmaz. Yine istisnâ'inin iki evvelinden tertîb olunur. Mukaddemâ dahi zikr olunmuştur. İstisnâ'înin iki evvelki tarîkleri muttariddir. Hemân istidlâle salâhiyeti olan ibârede lâ-büdd tertîb olunur ve tertîbleri dahî pek âsândır. Zîrâ yukarıda da beyân olunan ta'rîfleri ve amellerini gelen mâddelerde icrâ[yı] mülâhaza [etmek] pek âsândır.

Her bir küll ki eczâ-yı mâddiyyesi hâzır ola ve cüz-i sûrîsini ve hey'etini gidermek kâ'idesinden senin ma'lûmun ola. Lâ-muhâl, o küll bilâ-tevakkuf tertîb olunur. Eğer tertîb olunmazsa belki halel yâ mâddesinde ya sûrettedir. Sahîh diye getirmişsin, me'a-hâzâ ki sahîh değilmiş. Eğer murâd edersen delîl-i

---

1 Hatîblerin ibtidâ-yı hutbede: "Elhamdulillahillezi hedânâ li-hâzâ ve mâ künnâ li-nehtediye levlâ en hedânallah" [Bizi doğru yola sevkeden Allah'a hamd olsun. Onun bizi hidayete erdirmesi olmasaydı doğru yolu biz kendimiz bulamazdık. (Çev.)] kavillerinde istisnâ'înin tarîk-i sânîsinin gayr-ı meşhûru ve iki vecihle gayr-ı müte'ârefi cem' olmuştur. Zîrâ "elhamdulillahillezi hedâna" [Bizi hidayete erdiren Allah'a hamdolsun] mukaddime-i istisnâ'iyye mütekaddimedir "ve mâ kunna li-nehtediye levlâ en hedânallah" [Onun bizi hidayete erdirmesi olmasaydı doğru yolu biz kendimiz bulamazdık.] şartiyyedir. Tâlîsi mukaddem üzere takaddüm ederek ve matlûb olan "elhamdulillahillezi ihtedeytü bihi" [Kendisi sayesinde hidayete erdiğim Allah'a hamdolsun.] kavlinin nakîzi tâlî olub mukaddem üzere mukaddem olmuştur ve mukaddem olan "levlâ en hedânallah" [O bizi hidayete erdirmeseydi] kavlinin nakîzi "ellezi hedâna" [Bizi doğru yola ileten] kavli istisnâ'iyye olarak mukaddem zikr olunmuştur. Bu da zâhirdir.

2 Gerekir. (Çev.)

3 Gözetilmesi korur. (Çev.)

4 O feyiz verendir. (Çev.)

mezkûru ***"evradnâhu"***[1] kaziyyesinin üzerine icrâ ile fi'liyye olarak ve meâlde yine kaydına delîldir. Onun için tasvîri kıyâs eylediğin vakkitte ***"evradnâ"*** kavlinden tâ billahi lafzındaki "bâ"ya kadar bi-hâlihi okuyup ba'dehu lafza-i celâl yerine ***"mufîzu'l-hayri ve'l-cûd"***[2] kavlini vaz' edib suğrâda mahmûl olan ***"evradnâ"*** fi'ilinin kaydının kaydı olarak ba'dehu kübrâda tamâm-ı mevzû' ederek şekl-i evvelin evvel darbının gayr-ı müte'ârefinden fi'liyye olarak netîce olur. Kezâlik istisnâ'înin iki **[45]**[3] evvelkinden dahî bu minvâl üzere tertîb olunur.

Ma'lûm ola, tasvîr-i akyise ibârede elden geldiği kadar ibâreyi bozmayıb bi-hâlihâ takrîr etmeli. Lâkin ibâre hey'eti kıyâs olmayıb, fakat mâdde-i delîl yazılmış ise ol vakitte münâsib olan hey'eti kendinden îrâd edib tertîb etmek lâzımdır. Kezâlik kıyâs tasvîr edince ma'nâya kemâliyle dikkat edib hadd-i evsat olan delîl da'vâdan hangi cüz'ün yerine gelmek ma'nâca yakışırsa öylece getir. Râhatla tasvîr olub usret olmaz. Onun için bu kadar gayr-i müte'âref ve sâ'ir envâ'-ı kıyâs oldu. Zîrâ tasvîr-i akyiseden maksûd ibârenin ma'nâsını tahkîk ve îzâh ve kemâ yenbağî açmaktır. Bu ecilden tertîb-i akyiseden ma'nâ tarafına ri'âyet lâzımdır. Kat'â bir vecihle ma'nâda halel olmamalı. Ma'nânın istikâmeti hangi hey'ete yakışırsa tertîb edib ba'dehu ne türlü kıyâs olduğuna bakıla. Mücerred tashîh-i ma'nâ için kimi mahalde müte'arif ve kimi mevzû'da gayr-i müte'âref ve sâ'iri tertîb olunur. Makâmına ve ma'nâsına bakıb öylece münâsib hey'ete tertîb lâzımdır.

---

1 Onu söyledik. (Çev.)

2 İyilik ve cömertlik bahşeden. (Çev.)

3 Hey'et-i kıyâs yirmi altıya münhasır olub on ikisi iktirânî, dördü istisnâ'înin evvelinin müte'ârefi ve gayr-ı müte'ârefi, ikisi üçüncü ve dördüncü tarîklerinin müte'ârifidir. Bunlardan hâric kıyâs gelmez ve mürekkebât bunlardandır. Gerek eczâsı sâde iktirânî ve gerek sâde istisnâ'î ve gerek muhtelit olsun ibârede cümlesi vâki'dir. Âgâh ol!
Sen bil ki makâm-ı istidlâlin cemîsinde istisnâ'înin tarîk-i sâlisi ile râbi'den muttariden takrîr olunur. Evveleyni gibi, meselâ âlemin hudûsu da'vâsında taraf-ı erba'adan şöylece denir: Evvelden: "Lemmâ kâne mutegayyiran kâne hâdisen, lâkinnehu mütegayyirun" [O, değişken ise sonradan yaratılmıştır, o değişkendir] üçüncüden "İmmâ leyse bi-hâdisin ve immâ mütegayyirun, lâkinnehu mütegayyirun" [O, ya sonradan yaratılmış değildir yahut da değişkendir, o değişkendir] dördüncüden "immâ hâdisün ve immâ leyse bi-mütegayyirin, lâkinnehu mütegayyirun" [O, ya sonradan yaratılmıştır ya da değişken değildir, o değişkendir] cümlesinde da'vâ "el-âlemü hâdisün" [Âlem sonradan yaratılmıştır] istisnâ'îyye "el-âlemü mütegayyirun" [Âlem değişkendir]'dur lâkin üçe olan tarîkin evveleyninden tasvîrdir. Her ne kadar ahîrinden dahî nev'an-mâ hafâ ile câ'iz olursa da onun için mukaddemen evveleynden ıttırâdını zikr eyledim. İbâre dahî bu misillü makâmlar evveleynden tertîb olunur. Bu da zâhirdir.

[Genel Olarak Mantığın Kısımları]

Musannif rahimehullah *Îsâgûcî* dedi. Ma'lûm ola ki mesâ'il-i mantıkiyye olan ilm-i mantık iki taraftır. Bir tarafı tasavvur bir tarafı tasdîktir. Tasavvur dedikleri cemi'-i müfredâtı ta'rîfiyle bilmek; ve tasdîk dedikleri cemî'-i kazâyâyı delîliyle bilmektir. Her bir tarafı her birinin îzâhına mütekeffildir. Tâm mantık ahz olunub me'a-amelihi zabt olunduktan sonra asla bir müfredi ve kaziyyeyi bilmekte kusûr olmaz. Mukaddemâ beyân olunduğu vechle ilm-i mantığın beyân edeceği her bir ulûma ve ibâreye ve mükâlemâta müte'allıktır. Tasavvur tarafı lâyıkıyla zabt olundukta müfredâta ilme îsâl eder. Tasdîk tarafı bilindikte kazâyâya ilme îsâl eder. Mantığın hizmeti bu iki matlûba îsâldir. Onun için cemî'-i ulûma hizmet edib cümlesinin mevkûfun-aleyhi ve seyyidi olmuştur.

Lâkin müfredâta îsâl ta'rîf ile olub ta'rîf de mürekkeb ve küll olmak sebebiyle eczâ-yı mâddîyesi evvelen bilinmedikçe ta'rîf vücûda gelmez. Kezâlik kazâyâya mûsil olan kıyâs mürekkeb olmakla evvelen kıyâsın eczâ-yı mâddîyyesi ve mebâdîsi bilinib ba'dehu kıyâsın beyânı lâzımdır. Bu ecilden külliyyât-ı hamsı zikr eyledi ve kendinden İsagûcî lafzıyla ta'bîr eyledi. Zîrâ tasavvur, tasdîkin lâzım-ı mukaddemidir. Külliyyât-ı hams da **[46]**[1] tasavvurun lâzım-ı mukaddemidir. Evvelen cüz mâddeye hâzır olmadıkça sûret üzerine gelib küll vücûda gelmez.

Gerek küll ma'kûl olsun gerek mahsûs olsun bu sûrette mantığın mebhasi dört oldu. Birisi tasavvur olan müfredâtın mûsil-i ba'îdi **küllîyyât-ı hams**; ve birisi mûsil-i karîbi **ta'rîf**; ve birisi tasdîk tarafı olan kazâyânın mûsil-i ba'îdi **kazâyâ**; ve birisi mûsil-i karîbi **kıyâs**tır. Zîrâ mürekkeb olan küll mâdde ile sûretten mürekkebdir. Bir cüz'ü mecmû'-ı mâddedir ve bir cüz'ü sûret ve hey'ettir. Bu iki olmadıkça küll vücûda gelmez. Mâdde sûretin lâzım-ı mukaddemidir. Mecmû'-ı eczâ'-ı mâddîyyeye bir cüz ve sûretine bir cüz tesmiye olunur.

---

1 İstisnâ'înin şartı iki mukaddimesi birden külliyye olub yahûd ikisinden birisi külliyye olmaktır. Ve mukaddime şartiyye, lüzûmiyye, mûcibe ve inâdiyye-i mûcibe olmaktır. Şartiyyelik külliyyesinde cemî'-i ezmân ve cemî'-i evzâ'a nazar olunduğu gibi mukaddime-i istisnâ'iyyenin külliyyesi yine cemî'-i ezmân ve evzâ' iledir.

Eczâ-yı mâddiyye ekalli iki olur. Her ne kadar olsa kâffesi bir cüz ve hey'eti bir cüzdür. Hey'et cüz-i a'zam ve cüz'-i mükemmeldir. Onun için küllî cüz'ün gayrı olmak zâhirdir. Beyâna hâcet yoktur. Zîrâ bir taşa ve bir duvara hâne denilmez ve çocuk dahî görse demez. Belki küll cüz'ün gayrı demelerinden murâd mecmû'-ı eczâ-yı mâddiyye küllün gayrı demektir. Hattâ bir hânede bulunan taş ve toprak ve sâ'ir ahşâb ve demir ne ki var ise bunlar hânenin gayrıdır. Bunlar yalnız mâddedir. Hâne bunlar ile sûretten mürekkebdir. Eğer bi-tamâmihi cemî'-i eczâsı hedm olunub **"zerretün mâ"**[1] noksân olmayarak bir mahalle cem' olsa onu müşâhede eden kimse ona hâne demez, çocuk dahî olsa. Eğer hâne fakat eczâ-yı mâddiyye olsa ona hâne denir idi ve un, tuz, suya acîn denir idi.

Zâhir oldu ki tûb-ı eczâ-yı mâddeye küllün gayrı ve sûret zamm olmadıkça kat'â küll vücûda gelmez. Küll müşâhede olsun gerek ma'nevî olsun onun için Câmî rahimehullah mutazammın-ı mecmû'-ı ***"Zeydun kâ'imun"***[2]dur, mutazammın ***"Zeyd"*** ve ***"kâ'im"***dir. Zeyd'e kâ'im "Zeyd" ve "kâ'imin" gayrıdır diye mutazammın ile mutazammının ittihâdı vehminden cevâb vermiştir. Ve *Tehzîb Mîr*'inde[3] suğrâ ile kübrâ bir cüzdür ve küllî olan delîlin gayrıdır diye tasrîh etmiştir. Bu ecilden eczâ-yı mâddiyye bahsi kifâyet etmeyib küllün bahsi lâzım oldu. Küllün bahsi demek, fakat sûretin eczâ-yı mâddiyye üzerine keyfiyyet-i urûzunu beyândır ve ne türlü tertîb olunacak hey'eti îzâhdır. Kable'l-hey'et esâmîsi çok olub ba'de-terkîb ol esâmîler **[47]**[4] lağv olunub küllün ismine diğer bir isim tesmiye olunur. Her bir mürekkebin hâli budur.

---

1 Tek bir zerre. (Çev.)

2 Zeyd ayaktadır. (Çev.)

3 Enverî, Mîr Ebi'l-Feth (ö. 950/1543)'in Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin *Tehzîbü'l-Mantık*'ına yazdığı hâşiyeye atıf yapmaktadır. (Ed.)

4 Mukârin olduğu şartiyye siyâkında olmak için her ne kadar hamliyyenin külliyyesinde nazar efrâda olub ezmân ve evzâ'a değil ise de bu şartlar için iki mukaddime birden cüz'iyye olsa istisnâ'înin netîcesi muttariden sâdık olmaz. Her halde ikisi ya birisine külliyye sayılır. Makâmına göre götürürsek ba'zı mahalde bir mukaddime-i şartiyyenin külliyye-i mahsûra olarak istisnâ'iyyesi sâdık olamaz. Ol vakitte istisnâ'iyyeyi ya şahsiyye, ya cüz'iyye, ya mühmele getirirsen sâdık olub mecmû'-ı kıyâs olub bir şartiyye gördüğün vakitte evvel ve ikinci tarîkine mukaddime-i şartiyye olabilir. Tavakkuf olunmaz iken bu kâ'ideden zühûl olunmuş.

Bu sûrette ibtidâen eczâ-yı mâddiyye olan küllîyyat ile kazâyâ beyân olunub ba'dehu mürekkeb olan ta'rîf ile kıyâs beyân olunmak lâzımdır. Tâ ki onlar ile maksûd-ı aslî ve mechûl olan müfred-i mu'arrefe ve kaziyye-i netîceye ilm ve îsâl oluna. Zîrâ bu ilmde zikr olunan dört mebhas mücerred müfredât ve kazâyâ-yı mechûleye ilm tahsîli içindir. Onun için ta'rîf ile kıyâsın eczâları muhâtabın ma'lûmu olmak lâzımdır. Zîrâ mechûl ile mechûl hâsıl olmaz. Belki mechûl ma'lûm ile hâsıl olur. Eğer eczâ-yı ta'rîf ve kıyâs hafî ise hafâlarını izâle edib tâ muhâtab 'indinde bedîhîye îsâl ve muhâtabı her bir vechle iknâ' etmedikçe ol ta'rîf ve kıyâs tekmîl olamaz, mâdâm ki muhâtab mu'annid ve mükâbir olmadıkça. Zîrâ bedîhîyi münkir olanı mübeyyine îrâd etmek abestir.

Bu sûrette bu dört mebhas hadd-i zâtında vesîle ve mûsildir. Asl-ı matlûb değildir. Bunlar ma'lûm-ı tasavvurî ve tasdîkîdir. Mu'arref ile netîce mechûl-i tasavvurî ve mechûl-i tasdîkîdir, kable't-ta'rîf ve'l-istidlâl. Ve ammâ ta'rîf ve istidlâlden sonra ma'lûmdur. Ta'rîfi mûrid, mechûlun cehlini izâle edib ma'lûm kılar ve kıyâs kaziyye-i mechûlenin cehlini izâle edib ma'lûm eder. Bu takdîrce gerektir ki kütüb-i mantık altı mebhasden ibâret olub, mebhas-i aksâ mu'arref ile netîce bahsi olmalı iken bu iki terk olundu. Sebeb oldur ki ta'rîf ile mu'arref ve kıyâs ile netîcesi beynlerinde lüzûm alâkası vardır. Ta'rîf melzûm, mu'arref lâzım ve kıyâs melzûm netîcesi lâzımdır. Melzûma ilm, lâzıma ilmde kâfîdir. Onun için delîl ***"mâ yelzemü mine'l-ilmi bihi el-ilme bi-şey'in âhar"***[1] diye ta'rîf olundu. Delîl ta'rîfe ve kıyâsa ıtlâk olunur. Her ne kadar şimdi kıyâsta isti'mâli şâyi' ve ma'rûf ise de onun için ta'rîf ile kıyâsa maksâd-ı aksâ denildi. Maksad-ı aksâya mûsil-i karîb ve melzûm olduğu için ve illâ maksâd-ı aksâ lâzımlardır. Hadd-i zâtında vesîle ve mûsildir.

[Mantıkta Lafızların Ele Alınış Ciheti]

Bu dört mebhasın içinden *Îsâgûcî* denilen kelimât-ı hamsin bahsi mukaddem olmak hasebiyle zikren [ve] vaz'an dahî takdîm eyledi. **[48]**[2] Zîrâ zât-ı

1 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

2 Vâkı'â ba'zı şartiyye-i sâdıka var ki istisnâ'iyye zamm ile ba'zı mezhebde fesâd olub netîce dahî fâsid olur.

tasavvur zât-ı tasdîk üzere mukaddem olub zât-ı tasavvurdan dahî mebâdîsi mukaddem olmakla cümlenin üzerine zikren mukaddem oldu. Lâkin ifâde ve istifâde lisân ile telaffuza tevakkuf eylediği için bu makâmda lafızdan ve nisbeti olan delâletten bahs iktizâ eyledi. Vâkı'â mantıkiyyûn ma'nâdan bahs edib ve mevzû'-ı mantık ma'kulât-ı sâniye olmakla lafızdan bahisleri olmaz. Zîrâ lafızdan bahs eden nahiv ve sarf gibi mevzû'ları lafz olan ilm olur. Ammâ îcâb etmekle lafızdan istıtrâdî olarak bahs eyledi, maksûda vesîle olduğu için. Çünkü ta'lîm ve te'allüm lafızsız olmaz ve her bir ulûm ve mükâlemât lafız ile olur. Lafız ile olmakta münâza'a yoktur. İlm-i mantığın dahî ifâdesi lafız ile olmamak mümkün değildir, lafzıyla bahiste muhâlefet yoktur. Fakat nizâ' lafızdan bahistedir. Ya'nî lafzî olub lafız şöyle olur diye lafzın ahvâlinde söylemektedir. Lafzın ahvâlinden bahs edib ve kendini mevzû' kılmaklık bu ilmin muktezâsı değildir. Bizzât olarak belki îcâb iledir. Emr böyle olduysa *lafız ile bahs* demek ile *lafızdan bahs* demenin farkı zâhir olur. *Lafız ile bahs* lâzımdır her bir ifâdâtta. Ammâ *lafızdan bahs* mevzû'u lafız olan ilmde lâzımdır, cemî'sinde değildir. Bu ecilden bahs bi'l-elfâza nükte lâzım değildir, kendisi lâzımdır. Bahs bi'l-elfâza nükte lâzımdır, mevzû'u lafz olmayan ilmde. Lâkin lafzın ma'nâsına olan delâleti ve alâkasını bilmek lafzın üzerine mukaddem olduğundan bahs delâleti takdîm eyledi ve lafz ile delâletin ma'nâları ma'lûm olmak ile ta'rîf etmeyib hemân taksîm ile iktifâ eyledi.

[Delâlet]

Îcâbı olmadığından delâletin taksîmine bed' edib musannif ***"el-Lafzu'd-dâllu..."***[1] dedi. Sûret-i taksîm lafzın taksîmi gibi görünür. Lafız ile bed' ettiği için. Me'a-hâzâ murâd delâleti taksîmdir ve bu bahs delâlet bahsidir diye hâşiyelerinde ve tasavvurâtta zikr olunmuş ve böyle olduğu vâzıhtır. Zîrâ mutâbakat, tazammun, iltizâm, delâletin hâli ve ismidir, şübhe olmayarak. Fakat delâlet, dâll ile medlûl beyninde nisbet olduğundan ve bu üç türlü delâ-

Hukemânın "in şâ'e fa'ale" [İsterse yapar] kaziyyesinin makâmının aynını ve "in lem yeşâ lem yef'al" [İstemezse yapmaz] kaziyyesinin mukaddemini nakîzini zarûriyye olarak istisnâ edib netîcelerini vücûbla fi'l kıldıkları gibi yine münâfî değildir. Zîrâ netîcede fesâd kıyâsın cüz'i olan istisnâ'iyyenin fesâdından deriz. Nasıl ki ba'zı şartiyye-i fâside var ki istisnâ'iyye zamm ile sıhhata münkalib olduğu gibi ba'zı avâmın "filân kimse filân mahalle gitmese helâk olmazdı" demeleri fâsiddir.

1 Delalet eden lafız. (Çev.)

let etmek lafzın hâli **[49]**[1] olduğundan mevzû'u lafz eyledi. Tâ ki **"yedullu"** zamîri kendine râci' ola ve bi'l-mutâbakat ve bi't-tazammun ve bi'l-iltizâm kavlindeki harf-i cerrin ***"yedullu"*** lafzına ta'allukları yine delîl-i vâzıhtır.

Bu üç delâletin kısmı olduğuna onun için da'vâ-yı taksîmde te'vîl-i masdar edib delâletü'l-lafz diye bed' ve maksim kılmak gerektir. Zîrâ tahfîf için her bir fi'ili ve şibh-i fi'ili masdar edib fâ'ilini yâ mef'ûlüne muzâf kılıb te'vîl-i masdar ve müfred etmek câ'iz, kezâlik cümle-i ismiyye dahî böyle haberin masdarını mübtedâya muzâf kılmak ve eğer haber câmid olursa "yâ"-ı masdariyye ile masdar edib muzâf kılına. Zîrâ "yâ"-ı masdariyye[ye] lâhık olan kelimenin ma'nâsı aynen masdar olur ve eğer ba'zı câmid fi'il olursa ma'nâ-yı murâd kıla yâ bunun gibi bir şey ile amel olunur. Böylece te'vîl-i masdar-ı âmm olarak câ'izdir. Makâmına göre icrâ oluna. Ammâ "in", "en", "mâ" ile olan te'vîl-i masdar vâcibdir. Bu mâddelerde hâli üzere kalmak mümkün değildir. Kat'â masdar ve müfreddir. Cümlelikde kalmaz. Onun için nuhât bunu beyân etmişlerdir, te'vîl lâzım olduğundan. Yoksa câ'iz olarak âmmdır, müfred diye makâmda maksim delâlet olduğundan iktizâ etmekle te'vîl olunur.

"Delâletü'l-lafzi bi'l-vaz'i"[2] mübtedâ ve mukassem olmuştur, hasr da'vâsının tasvîrinde. Lâkin bu makâm, makâm-ı taksîm olub her bir makâmın muktezâsı olmakla o makâmda muktezâsı üzere hareket lâzım olub, ***"li-külli makâmin makâl"***[3] mazmûnunca ona müte'allık kelâm söylenib hilâf-ı muktezâsı üzere gelmemek gerektir. Tâ ki o ibâre fasîh [ve] belîğ ola. Zîrâ ibâre maksûd-ı muhâtabı vefâ edib ve makâmın muktezâsınca bilâ-zâ'id velâ-noksân velâ-rekâket geldiği vakitte o ibâre fasîh [ve] belîğ olur. Hangi lisân olursa olsun fesâhat belâğat-ı Arabiyye ve eş'âra hâss değildir. Vâkı'â Arabî'de ekmel ise de bu ibâre makâmın muktezâsı üzere gelirse ona i'tirâz vârid olmaz. Her

---

1 Eğer buna istisnâ'iyye-i zarûriyye zammolunub, lâkin bi'z-zarûre oraya gider. Mâdem irâdetullah ta'alluk etmiştir ve helâk olur demiş olsa fesâd ref', fakat münâfıkîn mukaddime-i mazmûmeye i'tikâdları olmayıp yalnız şartiyyede kaldıklarından hatâ ederler. Ve âyet-i kerîmede: ﴿قُل لَّوْ كُنتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ﴾ [Şöyle de: Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar, öldürülüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden çıkıp giderlerdi. (Âl-i İmrân-154)] bu takrîrimizi kemâl[en] mü'eyyiddir. Onun için şartiyye gelen kaziyyeye dikkat lâzımdır. Ba'zı vakitte bir vechile istisnâsı sahîh olmaz gibi görünür. Lâ-büdd muhâlif i'tikâd için yâhûd cüz'iyye ya şahsiyye zammettiğin için yâhûd diğer bir illet için olur. Meselâ ba'zı mahalde iki ve ikiden ziyâde şartiyye iken iktifâ edib hâcet olmadığından, fakat birisi zikr olunur.

2 Lafzın vaz yoluyla delâleti. (Çev.)

3 Konuma göre söz söylenir. (Çev.)

ne kadar i'tirâz vârid olursa lâ-büdd hilâf-ı muktezâ göründüğünden olur. Gerek hadd-i zâtında hilâf olsun gerek olmasın, cevâbında beyân ve işâret ederler.

Bu sûrette her bir makâmın muktezâsını ve hilâfını bilmedikçe îzâh olmaz. Makâm-ı taksîm olsun makâm-ı ta'rîf **[50]**[1] olsun ve makâm-ı kavâ'id ve mesâ'il olsun. Meselâ muktezâ-yı mesâ'il ve kavâ'id, mûcibe-i külliyye-i zarûriyyedir, hakîkaten yâhûd te'vîlen. Eğer sâlibe sûretinde gelirse îcâb ile ve eğer cüz'iyye sûretinde gelirse külliyye ile ve eğer fi'liyye ve mümkine sûretinde olursa zarûriyye ile beyân etmek lâzımdır. Gerek zarûret-i nefsü'l-emrî olsun gerek örfî ve iddi'âî olsun aşağıda beyân olunur. Bu ecilden ***"mühmelâtu'l-ulûmi küllîyyâtün ve mutlakâtuhâ zarûriyyâtün"*** denildi.

Bilâ-sûr gelen kazâyâ ve mesâ'il-i külliyye ve bilâ-cihet gelen kazâyâ-yı mutlaka müveccihe add olunur. Sâ'iri dahî bunun gibidir. Bu kadar te'vîlât ve tevcîhât hemân termîm içindir. Ez-cümle ***"mâ nahnu fîh"*** makâm-ı taksîmdir. Gerek edât-ı taksîm bulunsun gerek olmasın taksîmin muktezâsı maksim ile cemî'-i aksâm beyninde müsâvât olmak lâzımdır. Onun için maksim mübtedâ, aksâmı haber ve bi'l-aks olmak lâzımdır. Eğer ki maksim ile cemî'-i aksâmı beyninde mübâyenet yâhûd umûm-husûs mutlak yâ min-vech olsa ol taksîm bâtıl olur. Su'âl vârid olur, hilâfı muktezî olduğu için müsâvât olmakla iki canibden mûcibe-i külliyye sâdık olur. Birisi da'vâ-yı hasrdır. Zîrâ beyân makâmında mütekellim-i müfîdin sükûtu muhâtab-ı muntazıra hasrı müfîddir.

Eğer taksîm tahkîk üzere tasdîk kabîlinden ise ve eğer tasavvur kabîlinden olub mücerred hükümsüz aksâmını tasvîr diyen ba'zın re'yine nazaran kaziyye değil ise de yine zımnında olan hasr da'vâsına nazaran yâhûd taksîm

---

1 Ol vakitte istisnâ bir vechile sahîh olmaz. Zîrâ yalnız bir şartiyye olan mevzi' ile müte'addid olan mevzi'in tertîbce farkı çoktur. Bir gelince evvel ve ikinci tarîkini müte'ârefinden ve gayr-ı müte'ârefinden olabilir. Ammâ müte'addid gelirse evvelinin gayr-ı müte'ârefinden olub gayrısı olmaz. Tafsîlen beyân olunmuştur. Onun için dikkat lâzımdır. Meselâ kelâm-ı kadîmde: ﴿قُل لَّئِنِ اجْتَمَعَتِ الإِنسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَن يَأْتُواْ بِمِثْلِ﴾ [De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insü cin bir araya gelseler… (İsrâ-88)] bir şartiyyedir. Her ne türlü istisnâ etsek me'âli olmaz. Hâlbuki bir şartiyye dahî melhûzdur. Hâcet olmayıp ve evleviyyette kaldığı için iktifâ olunmuştur. **"Ev lem yectemi'u'l-cinnü ve'l-insü alâ en-ye'tû bi-mislihi"** [Ya da cinler ve insanlar onun benzerini getirmek için toplanmasa] ma'lûmdur.

zımnında melhûz olan mûcibeteyn-i külliyyeteynin birisini almakla üzerine istidlâl olunur. Onun için Câmî merhûm ***"münhasıratün"*** deyib ba'dehu ***"li ennehâ"*** kavliyle istidlâle şurû' etmiştir. Aksâm mübtedâ olub maksim haber olan kaziyyenin isbâtı iktizâ etmediğinden. Fakat maksim mübtedâ aksâm haber olan da'vâ-yı hasrın isbâtına tasaddî olunur. Eğer ibârede üzerine istidlâl olunacak ta'rîf gibi misâl gibi bir şey mezkûr ise ekser ta'rîf ile istidlâl olunur. *Kâfîye*'de[1] ve burada da olduğu gibi bu ecilden aksâmın ta'rîflerine taksîm zımnında çıkan ta'rîf denilir. Murâd taksîm üzere istidlâl olunan ta'rîfler demek olur. Cemî'-i taksîm makâmında bu hasr da'vâsı meczûmdur. Gerek delîli **[51]**[2] olsun, mezkûr olarak gerek olmasın. Eğer mezkûr olursa üzerine icrâ olunur. Eğer mezkûr olmaz ise "kazâyâ kıyâsâtuhâ me'ahâ" kabîlinden olarak ibârece kıyâs tertîb olunmaz.

"Ma nahnu fîh"de hem ta'rîf ve hem misâl zikr olunub her birinin isbât ve îzâha salâhiyyeti olmakla muhayyer olunub maksimi aksâma hasr da'vâsına gerek ta'rîfleriyle istidlâl olunursa ba'de'l-istidlâl ve gerek emsile ile istidlâli sahîhdir. Eğer ta'rîf ile istidlâl mukaddimeleri emsile ile isbât olunur ve eğer emsile ile istidlâl olunursa ba'dehu mukaddimeleri ta'rîfât ile isbât olunur. Meselâ ibtidâ da'vâ-yı mezbûre olan hamliyye müreddedetü'l-mahmûl kaziyyesini ta'rîfleriyle müredded olarak şekl-i evvelden basît bir kıyâs tertîb olunsa yâhûd munfasıla-i müreddede olarak istisnâ'înin gayr-ı müte'ârefinden yâhûd istisnâ'înin iki evvelki tarîkinden tertîb olunsa bu kıyâsların her bir mukaddimesi emsile ile iktirânîden ve istisnâ'îden isbât olunur. Kezâlik da'vâ-yı mezbûrenin üzerine emsile ile bizzât istidlâl olunursa sâbık misillû mukaddimelerine ta'rîf ile istidlâl olunur. Yâhûd da'vâ-yı mezbûre üzerine hem ta'rîfler hem de misâller ile istidlâl olunur basît yâ iki kıyâstan mürekkeb

1 *el-Kâfîye*, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair muhtasar eseridir. (Ed.)

2 Bununla berâber "İmmâ yectemi'ûne aleyhi ve immâ lâ yectemi'ûne aleyhi. İn ictemi'û illâ ye'tûne bi-tarîki'l-evlâ" [Onun benzerini getirmek için ya toplanırlar ya da toplanmazlar. Şayet toplanırlarsa, hayli hayli getirirler.] takrîr olunub müttehid olan tâlînin aynı "lâ ye'tûne kat'ân" [Asla getiremezler] netîce-i matlûbe olur. Buna mümâsil çoktur. Her bir şartiyyede ve ibârede dikkat lâzımdır. Zîrâ ibâre[de] rumuzât ve işârât ve tasrîhât pek çoktur. Bunlar bilinmedikçe ibâre îzâh olmaz. Ve bilinmek dahî her bir usûl ve kavâ'idi zabt ve icrâ ile olur. Zîrâ her bir ilmin müteallakı amelidir. Ya'nî bir şeyin ilmîsi demek o şeyin ameline ilim demektir. Ulûm-ı müdevvene olsun, ma'ârif olsun, san'at olsun "ilmîsini bilir, amelîsini bilmez" demek, "melzûm, lâzımsız olur" demek olur.

olarak; gerek ikisi de iktirânî olsun, ya istisnâ'î olsun, yâhûd ba'zısı iktirânî ba'zısı istisnâ'î olsun. Mâdem ki basît tertîb olunub mukaddimesi isbât olunursa bi'z-zarûre mürekkeb dahî tertîb olunur. Zîrâ bir mevzi'de ki basît olub mukaddimesi isbât olunursa o makâmda mürekkeb tasvîr olunur.

Ve bir mevzi'de ki mürekkeb tasvîr oluna, o makâmda basît tasvîr olunub nazariyyeti isbât olunur. Birbirine mütelâzımdır. Ziyâde noksânlıkça dahî böyledir. Ya'nî bir basît olub bir mukaddimesi isbât olunub ba'dehu onun dahî mukaddimesi isbât olunursa o makâmda üç kıyâsdan mürekkeb kıyâs olur. Yâhûd iki kıyâs tertîb olunub ba'dehu onun mukaddime-i nazariyyesi isbât olunur. Yâ bunun aksi olur.

el-Hâsıl bir kıyâs-ı mürekkeb kaç kıyâsdan ise basîtini tertîb ettiğin vakitte o kadara teblîğ etmek lâzımdır. Yine böylece nazariyyeti isbât olunarak besâ'it tertîb olunursa mürekkebi ol kadar aded ile tasvîr etmeli. Bunun **[52]**[1] ihtimâlâtı çoktur. Havâşilerde ilmen ve amelen beyân olunmuştur.

Mürekkeb ile basîtin beynini fark şöyledir ki bir kıyâsa şurû' olunub netîce makâmına gelindiği vakitte eğer asl-ı da'vâ ve maksûd husûle gelirse ol kıyâs basîttir. Eğer çıkmazsa çıkan netîce bir mukaddime farz olunub ol mukaddimeye bir diğeri mezkûr yâ matvî olarak mukaddime zamm olunur. Yine netîce makâmına gelindiği vakitte bakılır, eğer matlûb çıkarsa kıyâs tükenir, eğer çıkmazsa yine ol netîce bir mukaddime farz olunub kendiye mukaddime-i uhrâ matviyyen mezkûre olarak zamm olunur. Böylece gider tâ matlûba çıkıncaya kadar, gerek suğrâ iki kaziyye ve ikiden ziyâde olsun, gerek bir kaziyye olsun kezâlik kübrâ dahî böyle.

---

1 İlmin ma'lûmu amel ve icrâdır, ma'lûmsuz ilim olmaz. Nâbî (ö. 1124/1712) merhûmun *Hayriyye* nâm risâlesinde:

"Câhilin ma'rifeti redde sebep, destres bulmadığındandır hep, Yoksa can verir idi girse ele, kıl nazar hâline bir kere hele dediği bu ma'nayı muvazzahtır." Onun için: ﴿أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ﴾ [(İblis): Ben ondan daha üstünüm. (Araf-12)] diye delîle tasaddî edib hilkâtını âh ile zu'munca isbât eyledi. Kendinden "mâ mena'ake en tescüde" [Seni secde etmekten ne alıkoydu?] diye secdeden imtinâ'ının sebebinden su'âl olduğu için yoksa asıl da'vâsı **"Ene lâ escüdu li Âdem"** [Ben Âdem'e secde etmem] olub "li-ennî hayrun minhu ve mâ hüve hayrun minhu fe-lâ yüscedü lehu" [Çünkü ben ondan daha hayırlıyım, o benden daha hayırlı değil. O yüzden ona secde edilmez.] diye ibtidâen istidlâl etmiştir yâhûd fi'liy yeden olarak "lâ escüdü lehu li-ennî hayrun minhu ve lâ yüscedü lehu men hüve hayrun minhu" [Ona secde etmek, çünkü ben ondan daha hayırlıyım ve kendisinden üstün olunana secde edilmez] diye ke-ennehu takrîr edib ba'dehu "ene hayrun minhu" [Ben ondan daha hayırlıyım] suğrâsını mâ-ba'diyle kıyâs-ı meşhûreden takrîr etmiştir.

Suğrâ ve kübrâ müte'addid kaziyye olmak ile kıyâs-ı mürekkkeb olmaz. Nitekim müredded-i mezkûr kıyâsda kübrâ bir kaç kaziyye olub basît olduğu gibi ne kadar şimdi mürekkeb diye meşhûr ise de vâkı'â bir fesâd yok ise de ve ona münâsib mevsûl dahî takrîr olunmak câ'iz ise de esahh olan basîttir. Nasıl ki iki üç suğrâlı kıyâs basît olduğu gibi iki üç ta'bîri müsâmahadır, dahli olduğu için. Yoksa mecmû'u bir suğrâ ve bir kübrâdır. *Dürr-i Nâcî* sâhibinin[1] ***"sümme'l-lafzü immâ müfredün…"***[2] kavlinde tertîb-i kıyâsda ***"ve hüve mürekkebün"***[3] dediğinden iştibâh mürekkeb demekliği ona nisbet ederler. Hâlbuki cemî'-i kıyâs mürekkebdir ve merhûmun murâdı dahî bu olduğu ve basît olduğu ezhardır.

Ve tasdîkâtın iktirânî-yi şartî bahsinde suğrâ munfasıla, kübrâ hamliyye diye basît olduğu musarrahtır. Mürekkeb deme[k] cehl-i mahzdır. Bu misillûler yâ suğrâ hamliyye müreddedetü'l-mahmûl, kübrâ hamliyye yâhûd suğrâ munfasıla kübrâ hamliyye olub her hâlde basît olur ve kıyâs-ı mürekkebde ibtidâ kıyâsdan sonra tertîb olunan kıyâslar eğer iktirânîden tertîb olunacak ise ol kıyâsdan çıkan netîce suğrâ farz olunub kendine bir kübrâ zamm olunur. Bazen çıkan netîce kübrâ farz olunub kendine suğrâ zamm olunur. Lâkin pek nâdirdir ve eğer istisnâ'îden tertîb olunacak ise mukaddime-i şartiyye farz olunur. Eğer müte'arifinden ise ve mukaddime-i istisnâ'iyye farz olunur. Eğer gayr-ı müte'ârefinden ise makâmına göre ve zamm olunacak mukaddime dahî böyle **[53]**[4] olur.

Kıyâs-ı mürekkebin cemî'-i kıyâsı bazen iktirânî olur ve ba'zı makâmda ba'zı iktirânî ve ba'zı istisnâ'î olur ve ba'zı mevzi'de cemî'si istisnâ'îden olur. Lâkin bu sûrette evvelkisi müte'âref, bâkîsi gayr-ı müte'âref olur, yâhûd

---

1 *ed-Dürru'n-Nâcî*, Ömer Feyzî Tokâtî (ö. 1263/1849)'nin *Îsâgûcî*'ye yazdığı şerhin adıdır. (Ed.)

2 Sonra lafız ya tekildir… (Çev.)

3 Ve o bileşiktir. (Çev.)

4 *Hâşiye-i Tasdîkât*'ta mastûrdur. Yâhûd cümlesini mürekkeb olarak "lâ escüdü lehu iz halaktenî min nârin ve halaktehu min tîn, ve mâ hulika mine'n-nâri hayrun mimmen hulika mine't-tîn" [Ona secde etmem. Çünkü beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın. Ateşten yaratılan şey, çamurdan yaratılan şeyden hayırlıdır] "ene hayrun minhu ve lâ yüscedü lehu men hüve hayrun minhu" [Ben ondan hayırlıyım ve kendisinden üstün olunana secde edilmez] "lâ escüdü lehu" [Ona secde etmem] sâ'ir mürekkeb ve gayr-ı müte'addid kıyâsı kıyâs ile metni tasvîr ile "aleyhi mâ yestahikku" [Başına geleceklere müstehak] hemân "ene hayrun minhu" [Ben ondan daha hayırlıyım] diye bi'l-fi'l imtinâdan sonra "ene" ta'bîriyle kavlen dahî izhâr-ı ene'iyyet ve da'vâyı ena'iyyette bulunmakla ateşin muktezâsı olan kibr [ve] gurûrun hârice ihrâc ve muktezâsı hilm ve tevâzu ve tezellül ve tenezzül olan turâb ve tînin rif'atinden gâfil olarak muktezâsı fesâd ve hüsrân olan harâretin hüsniyyâtından hatâ eyledi.

cemî‘si gayr-ı müte‘âref olur. Zîrâ cemî‘si müte‘âref olarak istisnâ’îden mürekkeb olmaz. Tekrâr ve abes lâzım olur, mâdem ki çıkan netîce mukaddime-i istisnâ’iyye farz olunur. Zîrâ mürekkebin esnâsında çıkan netîce kendinden sonra gelen kıyâsa mukaddime farz olunmazsa akyise birbirine mümtezic olmaz, mufarrak olur. Hâlbuki kıyâs, mürekkeb bir kıyâstır. Bir matlûbu isbât için sevk olunmuştur. Velev eczâsı on kıyâs olursa da böyle olduğu zâhirdir.

Kezâlik maksimi ta‘rîflere hasr da‘vâsı olduğu vakitte üzerine aksâm ile istidlâl ba‘dehu mukaddimâtını emsile ile isbât, yâhûd da‘vâ-yı mezbûre üzerine bizzat misâlleriyle istidlâl ba‘dehu mukaddimelerinin üzerine aksâm ile istidlâl, yâhûd maksimi emsileye hasr da‘vâsı edib üzerine aksâm ile istidlâl ve mukaddimâtını mefhûmlar ile isbât yâhûd üzerine mefhûmlar ile istidlâl ve mukaddimâtını aksâm ile isbât ve her birinde istisnâ’îden ve iktirânîden ve mürekkeb olarak mezkûr gibi tasvîr olunur. Fark olmayarak hasr ve taksîm makâmında üç hasr da‘vâsına ihtimâli vardır. Her birinde mevzû‘ maksimdir ve mahmûl birinde aksâm ve birinde ta‘rîfler ve birinde emsiledir ve delîl üçün biridir ve mukaddimenin isbâtı bu üçün biriyledir.

Bu tasvîr eshel olarak cemî‘-i taksîm makâmında tertîb olunur, kıyâsı zâhirdir, aslâ güçlük yoktur, metninin ve şerhinin hâşiyelerinde beyân ettiğimiz gibi hâşiyelerimiz zâhiren mu‘ammâ gibi görünür, usûl-ı cedîde olduğundan. Ammâ mesleki gören kimseye eshelü’s-sehl ve her bir şeyden âsândır ve **muktezâ-yı taksîm**in birisi aksâmlar beyninde **tebâyün-i küllî** olmaktır. Ya’nî her kısm, âhar kısma mübâyin ve mugâyir olmak lâzımdır. Gerek hakîkat ve zâta mübâyin olsun biri âhar ile aslâ bir mâddede cem‘ olmasın, gerek i‘tibâren ve vaz‘an mübâyin olsun. Her ne kadar bir mâddede cem‘ olursa da kayd-ı haysiyyet ile mümtâz olsun. Ya’nî her birinin bir vasfına nazar ile diğer vasfına mugâyir olsun. Ke-ennehu **[54]** [1] bir zât kendi nefsine muğâyir gibi olur. Hâlbuki vasf, vasf-ı âhara muğâyir olmaktır. Mevsûfları olan zâta muğâyir ıtlâk olunur. Nazar vasflarınadır. Kuhl meselesinde olduğu gibi zât-ı kuhl birdir ve kimse gözüne çekilmemiştir. Mücerred bir i‘tibâr ve farzdır.

1 Onun için mücerred icrâ-yı hakkın gayrında insandan gazâb vahdet ettiği vakitte kendini harâret alıp gittikçe ziyâde olub âkibeti ekser vakitte dünyevî ya uhrevî bir musîbete mecbûr eder ve ateşlenmek mücerred şeytândan ve nefsdendir ve eğer ne kadar îcâb etse de sabr u hilm ve acz ve tevâzu‘ ile bulunup aslâ kalbe harâret ârız olmasa orada şeytâna ve nefse isğâ olunmayıp mücerred hazret-i Hakk’ın tevfîki zuhûr etmiştir.

Ba'zı i'tibâr ile kuhl hadd-i zâtında efdal oluyor. İki i'tibâr hasebiyle taksîm-i hakîkî olur. Efrâd hâricde muhakkak olursa zât mugâyir olur ve eğer taksîm i'tibârî olub aksâmının hâricde muhakkak efrâd olmayıb mücerred bir i'tibâr olursa ***"mâ nahnu fih"*** de olan aksâmlar ve kelimenin aksâmları gibi ol vakitte her kısım âhar kısma vasfen muğâyir olur, eğer zâta muğâyir olmazsa. Ve eğer zâta muğâyir olursa i'tibâra hâcet kalmaz. Gelen mâddelerinde ma'lûmdur.

Bu sûrette aksâmlar beyninde müsâvât ya umûm mutlak ya umûm min-vech olmaz. Bunlar hilâf-ı muktezâ-yı taksîmdir. Olduğuyla taksîm bâtıl olub taksîme su'âl ve halel gelir. Tebâyün olunca iki sâlibe-i külliyye yâ murâdifi olan iki mûcibe-i külliyye ol makâmda melhûz olur. İki kısmın beyninde aksâm çok oldukça nisbet dahî çok olur. Lâkin her ikisinin beyninde nisbete i'tibâr olunur. Zîrâ ne kadar eşyâ ve ma'dûmat var ise her hâlde beynlerinde niseb-i erba'adan nisbet i'tibâr olmak lâzımdır. Münâsib olsun olmasın dörtten hâlî değildir. Tekâbül-i erba'a tebâyünde dâhildir.

Eğer iki şey beyninde nisbet i'tibâr olunursa niseb-i erba'adan bir nisbet olur. Eğer üçün beyninde i'tibâr olunursa nisbet üç olur. Hangisi olursa olsun ne kadar ziyâde olursa nisbete bakıldığı vakit ikişer ikişer bakılır. Eşyânın adedince nisbet i'tibâr olunur. Eşyânın adedi ne kadar ise baş adedi tarh edib bâkîyi vâhide kadar kara cümle hesâbınca hesâb olunur. Vâhidde beraber olarak hâsıl ne olursa nisbetin adedi o kadar olur, zîrâ nisbetin adedi dâ'imâ eşya adedince olmaz. Belki ekseri ziyâde olur. Fakat ikide nâkıs üçte müsâvî olub mâ-'adâda ziyâde olur. Meselâ ikis inin beyninde nisbet birdir, zîrâ iki tarh olunduğu vakitte bir kalır ve üçün beyninde nisbet üçtür, zîrâ üç tarh olunduktan sonra bâkî iki ile birdir. Mecmû'u üçtür dördün beyninde nisbet altıdır, zîrâ dört tarh **[55]**[1] olunduğu vakitte bâkî mâ-tahtına hesâb olundukta üç, iki, bir kalır. Bunların cem'i altıdır, sâ'irini buna kıyâs ile her ne nisbet olursa olsun. Fakat aksâmlar beyninde dâ'imâ tebâyündür.

---

1 Meğer ki gayreti dîniyye zuhûr edib aslâ ve kat'â nefse râci' olmayarak ve telezzüze gelmeyerek mahzâ hak ve icrâ-yı hükmüllah için olan harâret ve gayret peydâ ola. O harâret nefsden ve şeytândan olmayıp hâlis hak için olmakla makbûl ve memdûhdur. Evliyâda vâki' olmuştur. Bu sebebden ba'zı nevâfil tâ'at ile nefs telezzüz eylese o nevâfilin terkîbi lâzım diye buyurmuşlar. Kasîde sâhibinin:

[وَرَاعِهَا وَهيَ فِي الأَعْمَالِ سَائِمَةٌ وَإِنْ هِيَ اسْتَحْلَتْ المَرْعَى فَلَا تَسِمِ]

[İş merasından otlayan nefsini iyi güt; Lezzet bulursa vazgeç, ucba düşürür seni]

buyurduğu budur. Fakat "zikir ve ibâdât hakîkatte rûhun gıdası olub bir ibâdetten rûh telezzüz etmedikçe müsmir olmaz" dediklerine kaziyye münâfî değildir. Her bir tâ'atte telezzüz-i rûhânî lâzımdır.

Bu makâmda aksâm üç olmakla nisbeti dahî üçtür. Tebâyün olmakla iki taraftan selb-i küllî lâzım olduğundan üç da'vânın mütezâ'ifi olan üç ile altı da'vâ olur, zîrâ bir şey âhar şeye muğâyir olunca âhar da o şeye muğâyir olur, bi'z-zarûre. Gerek muğâyir, mübâyin, muhâlif lafızlar ile ta'bîr olunsun sûreti mûcibe ve me'âlde sâlibe olur. Gerek "lâ-şey'", "leyse" gibi edât-ı selb ile ta'bîr olunsun zâhiren ve me'âlen sâlibe olur. Mûcibe ile sâlibenin farkını sahîh edât-ı selbin bulunub bulunmamasına mantıkıyyun i'tibâr eylediğinden böylece oldu. Yoksa değil ki i'tibârları lafza ola. Hâlbuki lafızdan bahs etmezler, hemân mücerred ıstılâhtır. Eğer harf selb olursa sâlibe, olmazsa mûcibe, me'âlde sâlibe olsun olmasın belki harf selb olarak dahî bazen ma'dûle i'tibâr edib selbi tarafının birinde münderic ederek îcâb-ı hükm edib mûcibe derler.

Ba'zı îcâb iktizâ edib selb gelen mahalde ve aks dahî böyledir, yâhûd ba'zı harf-i nefyin îcâb ve udûle vaz'ı örf olduğundan bu sûrette mutâbıkî, tazammunî, iltizâmî olan aksâmlar beyninde üç kaziyye ve mütezâ'ifi üç kaziyye olur. Hangi taraftan bed' olunursa diğer tarafı mütezâ'ifi olur. Gerek mûcibe ve gerek sâlibe bu altı da'vânın her birinin üzerine iki ta'rîfler ile çifte suğrâlı yedi kıyâsdan ve istisnâ'îden istidlâl olunur ve bu da müsâvât dahî olur. ***"el-muğâyiru li'l-muğâyiri li'ş-şey'i muğâyirun li-zâlike'ş-şey'i"***[1] vâsıtasıyla bu da zâhirdir. Tafsîli gelir.

Ba'dehu tertîb olunan akyisenin mukaddimelerinin üzerine emsile ile istidlâl olunur. Kezâlik aksi dahî böyle olur. Ya'nî da'vâ-yı mezkûrenin üzerine bizzât misâller ile istidlâl olunub ba'dehu mukaddimelerine ta'rîfler ile istidlâl olunur. Muğâyeret da'vâsı aksâmlar beyninde melhûz olduğu misillû ta'rîfler beyninde ve misâller beyninde sâbit ve sübûtu bedîhîdir. Zîrâ iki şey birbirine muğâyir olunca ta'rîfleri ve misâlleri dahî muğâyir olur. Bu sûrette murâd edersek ibtidâ mefhûmlar beyninde ikişer ikişer yine üç muğâyeret **[56]**[2] da'vâsı ihrâc ve mütezâ'ifi dahî üç olarak altı da'vâ hâzır olub her birinin

1 Anlam merkezli çevirisi: "A, B'den farklı ise ve B de C'den farklı ise, A, C'den de farklıdır." (Çev.)

2 Rûhun telezzüzüyle nefsin telezzüzü mâ-beyninde fark-ı zâhirî şudur ki; ibâdât gün be gün sâhibinin ahlâkını hüsn-i ahlâka tebdîl edib ve gittikçe âgâhlığı ve ubûdiyyeti ve aczi ve fenâsı ziyâde olub ve neş'e zuhûr ederse bil ki o ibâdet makbûl ve mütelezziz olan rûh kalb ve sâ'ir âlem-i letâ'ifdir ve eğer gittikçe ve ibâdet ziyâde oldukça el-iyazü billahi te'âlâ şerri ve fesâdı ve ucub ve gurûr kalbli ziyâde olursa bil ki şeytânî ve nefsânîdir. Her ne kadar zâhiren lisân ile münezzel gösterir ise de münâfık tabî'atı olduğu için ekseri bu hâl sûfî-yi câhil ve âlim-i gâfilde bulunur.

üzerine gerek aksâmlar ile istidlâl edib baʿdehu emsile [ile] mukaddimelerine istidlâl yâhûd emsile ile ibtidâ istidlâl olunub mukaddimelerine aksâm ile istidlâl olunur.

Kezâlik murâd edersek ibtidâ misâller beyninde ikişer olarak muğâyeret daʿvâsı ihrâc edib lâzımıyla altı daʿvâ olmakla her birinin üzerine yâ aksâm ile bizzât istidlâl baʿdehu mukaddimelerine taʿrîfler ile istidlâl yâhûd bizzât taʿrîfler ile isbât olunub baʿdehu mukaddimeleri aksâm ile isbât olunur. Bu sûrette daʿvâ on sekiz olur. Altısı aksâm beyninde mütezâʾifi ile altısı taʿrîfler beyninde mütezâʾifi ile altısı misâller beyninde mütezâʾifi ile ve bu on sekiz daʿvânın her birinde iki ihtimâli vardır. Meselâ aksâm-ı daʿvâ taʿrîfleri delîl mukaddimelerine misâli yâhûd aksâm-ı daʿvâ misâli delîl mukaddimelerine taʿrîfleri delîl bâkîler dahî böyledir. Böyle olunca ihtimâl otuz altı olur. Birinde ne kadar akyise tertîb olunursa sâʾirinde o kadar tasvîr olunur.

Hâşiye'de zikr olunduğu gibi bu makâmda üç sıra vardır. Biri aksâm ve biri taʿrîfler ve biri emsile. Herhangi sıradan daʿvâ olunursa diğer iki sıranın biriyle üzerine istidlâl ve âharıyla mukaddimâta istidlâl olunur, zikr ettiğimiz gibi. Yâhûd bâkî iki sıranın ikisiyle istidlâl olunub kıyâs-ı mürekkeb mevsûlü'n-netâic ve mefsûl tertîb olunur. Zîrâ maʿlûmdur ki bir makâmda basît tertîb olunub mukaddimesi isbât olunursa o makâmda mürekkeb tertîb olunur. Aksi dahî böyle. Bu iki biribirine mütelâzımdır. Kezâlik bu makâmda kıyâs-ı müstakîm ve hulfî ve istisnâʾînin gayr-ı müteʿârefinden mürekkeb tertîb olunur. Lâkin bu tertîb, istidlâl-i tertîb ettiğimiz sıradan ikişer olub istidlâl ettiğimize göre, zîrâ daʿvâ hakîkate lâ-büdd ikişer beyninde olur ve dahî üç aksâm beyninde muğâyeret daʿvâsı edib üç taʿrîf ile istidlâl olunub üç suğrâlı, yaʾnî üç kazâyâyı müştemil suğrâ ile tasvîr câʾizdir.

Hadîs-i kudsî olan ***"ene ilâhun latîf ve ente benî şerîf ve ümmetüke kavmun zaʿîf"***[1] kaziyyeleri üç suğrâ olub ***"fe-keyfe yuzâʿu zaʿîfün beyne latîfin ve şerîf"***[2] cümlesi istifhâm-ı [57] [3] inkârî olarak ***"lâ yuzâʿ"*** meʿâlinde kübrâ olub

1 Ben lütuf sahibi ilahım, sen şerefli bir elçisin, ümmetin ise zayıf bir kavimdir. (Çev.)

2 Lütuf sahibi ve şerefli olanın yanında zayıfa nasıl zarar verilsin. (Çev.)

3 Baʾzı mefâsid-i dînî gibi. Hüzn-i aleyhiʾs-salâtu veʾs-selâm dahî şiddet-i matar ve hevâ vaktinde bulunur

netîce ***"keyfe yuzâ'u ümmetüke beynî ve beyneke"*** olduğu gibi tafsîli *Câmî* [ve] *Tehzîb* hâşiyelerinde mezkûrdur. Sâ'ir ihtimâl akyisesiyle berâber kezâlik gerek iki suğrâ ve gerek üç suğrâlı bu de'âvânın kâffesinde hâlif ve teğâyür gibi fi'il ile iddi'â ve üzerine dahî fi'il ile istidlâl olunub kıyâs-ı fi'lîden dahî câ'iz olur. Cümlesi *Hâşiye-i Fenârî'*de mestûrdur, gâfil olma.

Ve mürekkeb ve müstakîm ve lâzımı ve hulf dahî ma'lûmdur. Ammâ delîl murâd edersek ikişer olarak alınır, geçen gibi. Ve eğer murâd edersek biriyle istidlâl olunur. Îcâb selb ile ya'nî ***"mâ zükira"*** iki kısım beyninde muğâyeret da'vâsı olsa, meselâ iki ta'rîfle yâ iki misâliyle isbât olunur. Kezâlik ta'rîfin biriyle dahî isbât olunur. Ol ta'rîfi mukaddimenin birinde îcâb ve birinde selb ile, zîrâ ya mevzû' tarafında bulunan kısmın ta'rîfiyle istidlâl olunur. Ya mahmûl tarafında bulunan kısmın ta'rîfiyle istidlâl olunur. Eğer mevzû' tarafında bulunan kısmın ta'rîfiyle isbât olunursa suğrâ mûcibe, kübrâ sâlibe olub şekl-i evvelden ve sânîden ve istisnâ'înin üç evvelki tarîkinden tertîb olunur. Ve eğer mahmûl tarafında bulunan kısmın ta'rîfiyle isbât olunursa suğrâ sâlibe, kübrâ mûcibe olub şekl-i sânî ve şekl-i râbi' ve istisnâ'înin iki evvelinden tertîb olunur. Lâkin bu sûretlerde dahî salibe olur. Edât-ı selble sânîden, râbi'den tertîb olunduğu için muğâyir-i muhâlîf gibi ta'bîr olunmaz. Ne kadar ma'nâda selb ise de mûcibedir. Mâdâm harf yoktur. Sâbıkan beyân olundu. Belki ***"leyse", "lâ gayr"*** gibilerle da'vâ i'tibâr olunur.

Vâkı'â şekl-i evvelden ve istisnâ'îden tertîb olunduğu vakitte da'vâ mûcibe ile sâlibe olmasında fark yoktur. Lâkin bir siyâk üzere olmak âsân olmakla bu sûretlerde de'âvâ selb ile tutulur. Ammâ yukarı sûretlerde selb ile îcâbının farkı yoktur. Mâdâm şekl-i evvelden oluyor, bu sûrette ihtimâl ol sûretten ziyâde olur. Her birinde icrâ olunan aded-i akyise cemî'inde de bilâ-tefâvüt icrâ olunur, hey'etçe fark olmayarak, fakat fark mâddede olur. Meselâ mutâbıkî ile tazammunî beyninde mübâyenet da'vâsı olub mutâbıkî mevzû' tarafında ve

---

idi. Ümmete irşâd için ve ol derece mahbûb-ı Cenâb-ı Hakk olub ve "ene etlubu rızâeke" [Ben senin rızanı istiyorum] ile muhâtab olub dururken yine ba'zı hicrin ve gâra gelmek gibi acz sûretinde bulunurdu. Zîrâ ubûdiyyet sıfatına kemal-i inkıyâd ve ümmetin kemâl-i muhabbetleri sebebiyle Nasârâ'nın nebîlerine olan inkıyâd ulûhiyyet ve ibniyyet da'vâlarında bulunmalarında[n] hazer için bundan aşırı derece hisse ve i'tibâr olub kemâl-i acze müdâvemet ve tâleb-i rızâ-yı Hakk'da meşgûl olub aslâ kibr-i nefsânî ve gurûr-ı şeytânîde kalben ve cismen bulunmamak lâzımdır Te'âlâ hazretleri nefsimizi ıslâh eyleye âmin.

tazammunî mahmûl tarafında olub, mutâbıkînin ta'rîfiyle îcâbı **[58]** [1] selb ile isbât etmek murâd olundukta suğrâ mûcibe olub kübrâ sâlibe ve tekrâr eden mutâbıkînin ta'rîfi olur. Suğrâ da kendinin sâhibi olan mutâbıkîye haml olub kübrâ da kendinden nakîzi olan tazammunîden selb olunur.

İktirânînin iki evveliyle istisnâ'înin üç evvelinden tasvîr olunub ba'dehu kıyâsların mukaddimeleri bâkî kalan mahmûl tarafının ta'rîfiyle ve emsile ile isbât olunur. Mukaddime-i îcâbiyyeler ve mukaddime-i şartiyyeler yalnız misâl ile isbât olunur. Mukaddime-i selbiyyeler bir def'a misâl ile ve bir def'a kalan ta'rîf ile isbât olunur ve eğer mahmûl tarafında bulunan tazammunînin ta'rîfiyle yine da'vâ-yı mezkûre üzerine istidlâl olunmak murâd olunursa suğrâ sâlibe, kübrâ mûcibe olub sânî ile râbi'den ve istisnâ'înin iki evvelinden tasvîr olunur.

Tazammunînin ta'rîfi hadd-i evsat olub suğrâda mutâbıkîden meslûb ve kübrâda tazammuniyye sâbit olur. Suğrânın aksi dahî böyledir. Râbi'de sonra yine mukaddimeler üzerine bâkî kalan mutâbıkînin ta'rîfiyle ve misâliyle istidlâl olunur. Mukaddimât-ı îcâbiyyeye emsile ile mukaddimât-ı selbiyye emsile ile gerek mevzû' tarafının misâli ve gerek mahmûl tarafının misâli îcâb-ı selb ile yâhûd misâlin ikisiyle ve kalan ta'rîf ile istidlâl olunur. Kezâlik da'vâ-yı mezkûre üzerine ibtidâ emsilenin biriyle îcâb-ı selb ile istidlâl olunub bir def'a mevzû' tarafında bulunan kısmın ta'rîfi ve bir defa mahmûl tarafında bulunan kısmın ta'rîfiyle isbât olunur. Ba'dehu mukaddimeleri ta'rîf ile ve bâkî kalan misâl ile isbât olunur. Sâ'ir on yedi da'vânın keyfiyyet-i isbâtı dahî böyledir. İki ta'rîf yâ iki misâl beyninde selb ile da'vâ olunub kalan aksâmdan yâ ta'rîflerden yâ misâllerden biriyle îcâb-ı selb ile tertîb edib mukaddimâtı dahî bu minvâl-i mezbûr üzere isbât olunur.

Bu sûrette dahî da'vâ on sekiz olub her birinde iki ihtimâl olmakla otuz altı sûretin birinde ne kadar kıyâs tertîb olunursa otuz beşin her birinde dahî

1 Tasavvur fakat bir müfred ta'rîf ile bilmek, tasdîk bir kaziyyeyi delîl ile bilmektir. Şimdi ba'zıların tasavvura misâl "Zeyd'i mülâhaza eylemek"; hükümsüz tasdîkte misâl "Zeyd kâ'imdir, kâ'iddir" diye mülâhaza etmek dedikleri mahzâ hatâdır. Zîrâ tasavvur ve tasdîk ilmin kısmı olub, ilim, husûlu's-sûreti olmakla mechûle ta'alluk etmekle mülâhaza ile ta'bîr olunmaz. Zîrâ mülâhaza olan ma'lûmun olur ve diğer cihetle hatâdır. Tasavvurât sâhibi aynen tasrîh eder ve zâhir bir şeydir.

öylece tertîb olunur. Lâkin bu sûrette aded-i akyise sûret-i sâbıktan ziyâde olur. Ya'nî iki beyninde da'vâ edib âhar sıralardan ikişer ile isbât olunduğu vakitte olan otuz altı sıranın her birinde tertîb olunan akyisenin **[59]** [1] adedi iki beyninde da'vâ olunub âhar sıralardan biriyle, fakat îcâb-ı selb ile isbâttan az olur ve bu sûrette dahî kıyâs mürekkeb ve hulfî ve müstakîm ve istisnâ'înin gayr-ı müte'ârefinden mürekkeb tertîb olunur. Lâkin bu sûretin mürekkebinin eczâsı sâbık sûretin mürekkebinin eczâsından çok olur. Zîrâ yukarı sûrette mukaddimâtın isbâtına delîl bir idi. Bu sûret de ikinin biridir. Mesela beyne'l-aksâm muğâyeret da'vâsı edib evvelen ta'rîfin birini hadd-i evsat sânîyen misâlin birini ve sâlisen misâlin diğerini ve râbi'an ta'rîfin diğerini hadd-i evsat ederek dört kıyâstan mürekkeb olur. Yâhûd evvelinde iki ta'rîfiyle sâliste iki misâlin biriyle üçten mürekkeb olur. Sâ'ir ihtimâlât-ı mürekkeb dahî böyledir. *Hâşiye*de işâret olunmuştur.

Kıyâs-ı mürekkeb ma'lûmdur ki yâ sâde iktirânîden yâ sâde istisnâ'îden yâ muhtelit olur. Tâ ki matlûb çıkıncaya kadar tertîb olunur. İbtidâ kıyâsta netîce makâmına gelib matlûb zuhûr etmezse kıyâs mürekkeb olur. Kaç kıyâstan mürekkeb olursa olsun ve mukaddime-i vâhide kaç kaziyyeyi müştemil olursa olsun sâbıkta istediğin gibi. Fakat bir yâ birden ziyâde iktirânî şarti ile âhar kıyâs-ı istisnâ'înin evvelki tarîkinden olarak mürekkeb olursa ol mecmû' mürekkebe müstakîm tesmiye olunur. Ve bu müstakîm olan mahalde istisnâ'înin gayr-ı müte'âreflerinden mürekkeb olarak dahî tertîb olunmak lâzımdır. Nitekim istisnâ'înin gayr-ı müte'âreflerinden tertîb olan müstakîm tertîb olunmak lâzım olduğu gibi ve bu ikisinde de kıyâsa bed' olunduğu vakitte delîlden bed' olunur. Fakat şartiyye olarak bed' olunursa müstakîm hamliyye olarak bed' olunursa istisnâ'înin mürekkebi olur. Ya'nî müstakîm şartiyye olarak bed' olunub mukaddimeleri şartiyye yâhûd suğrâsı şartiyye olarak iktirânîden tertîb olunub tâ ki matlûb kübrâya tâlî düşerse o kıyâsın

1 Nasıl ise gaflet olunuyor ve küllîyât-ı hams mebâdî olmakla maksûd li-zâtîhi olmayıp maksûd kavl-i şârihdir ve kavl-i şârihden mütedâvil olan resmdir. Araz-ı âmm ile araz-ı hâssadan mürekkeb olandır. Hadd olarak nâdirdir. Cins, fasl-ı mürekkeb olarak gelirse haddir. Müfred olarak nev'dir ve bu kavl-i şârih de müfred içindir. "Et-tasavvuru innemâ yutlebu li ecli't-tasdîk" [Tasavvur, tasdik için talep edilir] dedikleri budur. Zîrâ kaziyye eczâ olmayarak yalnız müfred gelmez ve gelse müfîd olmaz ve kazâyâdan maksûd kıyâs olub kıyâsdan maksûd metâlibe îsâl olduysa zâhir oldu ki mantığın iki tarafından maksûd hemân kaziyye-i mechûle-i matlûbeye ilim gelmektir ve cemi' kimsenin nazarı buradadır.

netîce-i şartiyyesini mukaddime-i şartiyye farz edib mukaddemin aynını istisnâ tâlînin aynını netîce verir. O da matlûbdur.

Delîl olan mukaddem cemî'-i netîcelerde ve ibtidâ suğrâda mukaddem olur. Ammâ delîlden bed' edib hamliyye olarak ibtidâ mukaddime-i istisnâ'iyye olub ba'dehu mukaddeme şartiyye zamm olunub **[60]**[1] ba'dehu netîce olan tâlînin aynı mukaddime-i istisnâ'iyye farz olunub, yine kendine şartiyye zamm olunub tâ ki matlûbun aynı hangi şartiyyede tâlî olursa kıyâs tamâm olub matlûb olan tâlînin aynı hâsıl olursa istisnâ'înin gayr-ı müte'ârefinin mürekkebi olur. Bu istisnâ'înin mürekkebi terdîd makâmında olan istisnâ'înin mürekkebinin hey'etçe gayrıdır. Zîrâ terdîd makâmında olan evvelen terdîd ile mukaddime-i istisnâ'iyyenin mecmû'u zikr olunub ba'dehu terdîdin adedince mukaddime-i şartiyye zikr olunub ba'dehu tâlîlerin aynıları terdîd ile netîce olur. Ba'zıları bunu iktirânî, müreddede kıyâs ile basît dediler ise de meşhûru mürekkebdir, taksîm makâmında olanlar gibi. Ammâ mukaddem zikr olunan bir mukaddime-i istisnâ'iyye ba'dehu şartiyye ba'dehu istisnâ'iyye farz olunan tâlînin aynı olan istisnâ'iyyenin gayr-ı müte'ârefinin mürekkebi kat'î mürekkebdir. Nev'-i diğer gibi değildir.

Ammâ kıyâs-ı hulfî bir yâ birden ziyâde iktirânî şartı ile kıyâs-ı âhar istisnâ'înin sânîsinden olarak bu mecmû'dan mürekkeb olan kıyâstır. Suğrayâtın ve netâicin cemî'sinde matlûbun nakîzi mukaddem olur. Tâ ki delîl halâs olduğuyla netîce-i şartiyye-i ahîre mukaddime-i şartiyye farz olunub tâlîsinin nakîzi istisnâ mukaddimenin nakîzini netîce verir. O da matlûbdur. İktirânî-yi şartiyyede netîce dâ'imâ şartiyye ve suğrâ dahî şartiyye olur, kübrâ gerek şartiyye ve gerek hamliyye olsun. Lâkin müstakîm ile hulfîde ekseri mukaddimenin ikisi de şartiyye olur. Zikr olunan müstakîm ve lâzımî ve hulfî mezkûr hasr da'vâsının isbâtında dahî icrâ olunur. Bu ana kadar aded-i

1 Hiç mücerred şehevât-ı nefs ve hayvâniyetten zuhûr eder. Akl-ı me'âd ve zihn-i sâfî mümeyyizdir. Teklîfin dahî medârı akıldır. Muktezâ-yı akl âgâhlıktır. Gaflette bulunmak hemen aklı men edib vehmi ve gafleti yerine istihdâm etmektir. Te'âlâ hazretleri bizlere hilm ve rahm ve afvı ile mu'âmele edib kahr ve celâl va'diyle mu'âmele etmeye. Âmin. Onun için semâvî ve arzî bir âfât zuhûru veya cismen veya dînen ibtilâ vaktinde "Yâ Halîm" ismine müdâvemet ve bu ismin mazhariyyetini ve tecelliyyâtını tasavvur ederek kemâl-i havf ve huzûr ile uğraşmak çok fâ'ide ve korktuğundan necât verir. Mahzâ Hakk için olan sıdk gazab-ı ilâhîyi söndürür.

akyise beş bini mütecâviz olmuştur. Hasr da'vâsında ve aksâm-ı ta'rîfât ve emsile beyninde muğâyeret da'vâsı olub diğerinin ikisiyle yâhûd biriyle îcâb-ı selb ile isbât olundukta cüz'î mesleğe âşina oluna, gâyet sehldir ve sâ'irede tertîbe pek nafi'dir.

Şimdiye kadar tasvîr olan yalnız aksâmlar beyninde birbiriyle muğâyeret ve yalnız ta'rîfler birbirine nisbet-i muğâyeret ve yalnız emsile birbirine muğâyir olmasıdır. Ya'nî muğâyeret nisbeti sâde aksâm ve sâde ta'rîfât ve sâde emsile beyninde i'tibâr olunmakla da'vâ dahî öylece i'tibâr olunub ihtimâl de'âvâ **[61]**[1] ve tasvîrât bu kadar bâliğ olmuştur. Ammâ muhtelita olarak dahî nisbete bakılıb mecmû'-ı aksâm ve ta'rîfât ve emsile beynlerinde niseb-i erba'adan biri i'tibâr olunur. Nisbet otuz altı olur. Zîrâ aksâm ile ta'rîfât ve emsile bu makâmda dokuzdur. Dokuz beyninde nisbet otuz altıdır. Dokuzu tarh edib bâkî mâ-tahtı sekiz ve yedi ve altı ve beş ve dört ve üç ve iki ve bir kara cümle olarak hesâb olunsa cem'i otuz altı eder. Kâ'ide-i mukarreremiz üzere ve otuz altı nisbetin dokuz nisbeti mübâyenet olduğu mukaddemâ bilindi. Her bir envâ' tertîbâtıyla muhtelit olmayıb bir cinsinden olarak, ya'nî aksâmlar birbiriyle ve ta'rîfât birbiriyle muğâyir olması da'vâ olunub üzerine yine bir kaç türlü istidlâl olundu. Bâkî yirmi yedi nisbetin dokuzu müsâvâttır, muhtelit olarak. Zîrâ her kısım kendi ta'rîfine ve kendi misâline müsâvîdir ve her bir ta'rîf kendi kısmına ve kendi misâline müsâvîdir ve her bir misâl kendinin kısmına ve ta'rîfine müsâvîdir.

Ya'nî mutâbıkî ***"mâ-yedüllü alâ tamâmi mâ-vuzi'a leh"e***[2] ve ***"delâletü'l-insâni ale'l-hayevâni'n-nâtıki"***[3] gibilere müsâvîdir. Kezâlik tazammunî ***"mâ-yedüllü alâ cüz'ihi"***[4]ye ve ***"delâletü'l-insâni ale'l-hayevâni"***[5] gibilere müsâvîdir

1 Bir hüküm delîlsiz olmaz ve hiçbir sâ'il burhân olmadıkça iknâ' olmaz. Lâ-büdd aklınca bir delîl-i mukni' sevki lâzım dır. Bu da zâhirdir.
* "İlâh", "benî", "zayıf" lafızları hadd-i evsatın mevsûfları olmakla berâber mükerrer ve sâkıttır. Fefhem.
* Küllînin efrâd-ı zihniyyesi olub zihniyye demek hâtıra gelmektir. Tasdîk ile olsun inkâr ile olsun hiç olmasın, ya'nî küllînin zihnde efrâd-ı kesîresi olur. Gerek hâricde efrâd-ı kesîresi olsun ferd-i vâhidi olsun, hiç olmasın, olması muhâl olsun nazar zihnedir. Hemân bir şey hâtıra aldığınla o şey zihnde mevcûd olur.

2 Vaz edildiği mânanın tamamına delâlet eden şeydir. (Çev.)

3 "İnsan" lafzının "düşünen canlı"ya delâleti gibi. (Çev.)

4 Vaz edildiği mânanın cüzüne delâlet eden şey. (Çev.)

5 "İnsan" lafzının "canlı"ya delâlet etmesi gibi. (Çev.)

ve iltizâmî ***"mâ-yedüllü alâ mâ-yülâzimuhu"***[1] ya **ve** ***"delâletü'l-insâni alâ kâbi-li'l-ilm"***[2] gibilere müsâvîdir. Aksleri dahî böyledir, zîrâ müsâvât tarafeynden îcâb-ı küllî sâdık olur. Mübâyinde tarafeynden selb-i küllî sâdık olduğu gibi kezâlik ***"mâ-yedüllü alâ tamâmihi"***[3],

"delâletü'l-insâni ale'l-hayevâni'n-nâtıki"[4] gibilere müsâvîdir. Aksi ve diğerân dahî böyledir. Fakat meselâ mahmûl tarafından olursa "kef" ile yâ "meselâ" gibi lafızla beyân olunur, tâ ki ehassın e'amma hamli olmasın için. Bu dokuz da'vâ üzerine âharlar ile istidlâl olunur. Cümlesi zâhirdir.

Otuz altıdan bâkî onsekiz da'vâ muhtelit olarak mübâyenet da'vâsıdır. Ol onsekiz da'vâ mutâbıkî ile tazammunînin ta'rîfi beyninde mutâbıkî ile tazamunînin misâli mutâbıkî ile iltizâmînin ta'rîfi mutâbıkî ile iltizâmînin misâli tazammunînin ta'rîfiyle iltizâmînin misâli tazammunînin misâliyle iltizâmînin ta'rîfi ve tazammunî ile mutâbıkînin ta'rîfi tazammunî ile iltizâmînin ta'rîfi tazammunî ile mutâbıkînin misâli tazammunî ile iltizâmînin misâli mutâbıkînin ta'rîfiyle iltizâmînin misâli mutâbıkînin misâli ile iltizâmînının ta'rîfi ve iltizâmî ile mutâbıkînin **[62]** [5] ta'rîfi ve iltizâmî ile mutâbıkînin misâli ve iltizâmî ile tazammunînin ta'rîfi ve iltizâmî ile tazammunînin misâli ve tazammunînin ta'rîfiyle mutâbıkînin misâli ve tazammnunînin misâli ile mutâbıkînin ta'rîfidir. Cemî'si muğâyeret da'vâsıdır ve her bir da'vâ âharın gayrıdır ve onsekiz dahî mütezâ'ifi, muğâyirleri olan de'âvâdır.

Her birinin üzerine ihtilât etmeyen sıra ile istidlâl olunur ve da'vâda bulunan tarafeynin hilâflarıyla da istidlâl olunur. Meselâ da'vâ bir kısım ile bir ta'rîf beyninde mübâyenet olursa bunun üzerine misâl ile istidlâl olunmak câ'iz ve yine ta'rîf kısımla da istidlâl olunmak câ'izdir. Ya'nî da'vâda olan kısmın

---

1 Vaz edildiği mânayı gerektirene delâlet eden şey. (Çev.)
2 "İnsan" lafzının "yazı yazabilen"e delâleti gibi. (Çev.)
3 Vaz edildiği mânanın tamamına delâlet eden şey. (Çev.)
4 "İnsan" lafzının "düşünen canlı"ya delâleti gibi. (Çev.)
5 Onun için "şerikü'l-bârî mevcûdun fi'z-zihni" kaziyyesi sahîh oldu ve cüz'iyyenin zihnde fakat ferd-i vâhid olur, ziyâde olmaz. Evvel vakitte hâricde dahî vâhid olur. Diğer ihtimâlleri olmaz. Zîrâ zihnde olub hâriçte çok olmak ya hiç olmamak olmaz. Gerek küllînin ve cüz'înin nefs-i efrâd ve ferdi mutehakkık olsun, i'tibârî olsun, külliyyeti ve cüz'iyyeti fark etmekle nazar sâde zihne ve mefhûmlarının tasavvuruna oldu. Nefsü'l-emr hârice nazar olunmadı. Bir mefhûmun küllî ya cüz'î olmasını bilmekte yalnız mefhûma bakılıp mevhûmdan hârice bakıla.

ta‘rîfiyle ve da‘vâda olan ta‘rîfin kısmıyla istidlâl olunur. Meselâ mutâbıkî ile ***"delâlet alâ cüz'ihi"***[1] beyninde da‘vâ olunursa üzerine mutâbıkînin ta‘rîfi olan ***"delâletün alâ tamâmihi"***[2] ile tazammunî ile istidlâl olunur ve emsilede istidlâl olunur. Ve ehadühümânın mukaddimâtına âhar ile istidlâl olunur ve mecmû‘u ile mürekkeb de olur, ayn-ı sâbık gibi. Lâkin bu sûrette sâbıkın zı'fı o, belki ziyâde olur.

Sâbıkta asıl da‘vâ dokuz ve burda on sekiz olmakla on sekiz lâzımıyla otuz altı olub her birinde bizzât lâzımıyla delîl olub mukaddimâtına misâl delîl yâhûd bizzat emsile delîl olub mukaddimâtına lâzımları delîl olur. İki ihtimâl cârîdir. Mecmû‘uyla mürekkeb ve müstakîm ve hulfî ve gayrıları dahî câ'iz olur. Külliyyetli akyise zuhûr eder. Küllîsi ma‘lûmdur. Kezâlik bu da‘vâların üzerine lâzımlarıyla istidlâl olunduğu gibi lâzımın biriyle de istidlâl câ'iz olur. Meselâ bir kısım ile bir ta‘rîf beyninde muğâyeret iddi‘â olunduğu vakitte yalnız o kısmın ta‘rîfiyle istidlâl olunub mukaddimâtına o ta‘rîfin kısmıyla ve misâliyle istidlâl olunur. Yâhûd ol da‘vâya bizzât o ta‘rîfin kısmıyla fakat istidlâl olunub o kısmın ta‘rîfiyle ve misâliyle mukaddimâtına istidlâl olunur. Ya'nî mevzû‘ tarafında bulunan lâzımıyla istidlâl olunursa suğrâ mûcibeleri sâlibe evvel ve sânî ve istisnâ'înin üç evvelinden ve eğer mahmûl tarafının lâzımıyla istidlâl olunursa sânî ve râbi‘ ve istisnâ'înin evveleyninden tertîb olunur. Meselâ mevzû‘ tarafında mutâbıkî mahmûl tarafında tazammunînin misâli bulunub ***"el-mutâbıkî leyse ke-delâletihi*** **[63]** [3] ***ale'l-hayevâni"***[4] iddi‘â olunsa ***"delâlet alâ tamâmihi"***[5] ile bir def'a istidlâl olunub îcâb-ı selble evvel ve sânî ve istisnâ'înin üç evvelinden ve eğer mahmûl tarafında olan misâlin kısmı olan tazammunî ile istidlâl olunursa selb îcâbla sânî ve râbi‘ ve evvelinden tertîb olunub mukaddimâtına bakıla, ve emsile istidlâl olunur. Herhangi

1 Mânanın cüzüne delâleti. (Çev.)

2 Mânanın tamamına delâleti. (Çev.)

3 Ammâ diğer ahkâmda hârice bakılmak münâfî değildir, zîrâ yalnız mefhûma bakılmak bu farktadır. Baksana ki Hâlık, Râzık gibi sıfâtullah küllî olub nazar nefs-i mefhûma oldu. Me‘a-hâzâ sâ'ir ahkâmda i‘tibâr hârice olub her bir mevâridinde kendiler[in]den ferd-i vâhid ahz olunur, umûm alınmaz. Zîrâ tevhîd Cenâb-ı Hakk'ı zâtında ve sıfâtında tevhîd etmektir ve Cenâb-ı Hakk'ın mahiyet-i külliyyesi olmak muhâl olduğu kaziyye-i mu‘tekadun fihâ [inanca dayalı önerme] ve mesele İlm-i Kelâm'dandır. Zîrâ mahiyet-i külliyye olmak evvelen bir cüz'-i amm olub efrâda ve ağyâra şâmil olmağı müstelzimdir. Bu sûrette şirk olur. Eğer hâricde sıfâtullah zât-ı âliyyeye has olmazsa sıfâtın birisi cüz'-i âmm mâhiyeti külliyye terekküb ederdi.

4 Mutabıki delâlet, "canlı"ya delâleti gibi değildir. (Çev.)

5 Mânanın tamamına delâlet. (Çev.)

iki sıradan iddi'â ettinse ibtidâ isbâtta diğer üçüncü sıradan karışmaz. O sıra isbât-ı mukaddimâta kalır. Bunda dahî mürekkeb ve sâ'ir tertîb olunur ve mezkûrât, aksâm ve ta'rîfât ve emsile beynlerinde olan muğâyeret da'vâsında üç suğrâlı dahî tasvîr olunur ve cümlesinde mukaddimât ve de'âvâ-yı fi'liyye ile de tertîb olunur.

Fenârî Hâşiyesi'nde mestûr olduğu gibi bu mecmû' zikr olan aksâm ve ta'rîfât ve emsile birbirine nisbet olunub mâ-beynlerinde nisbeten bakıldığı sûrette. Ammâ maksim ile ba'zı kısım beyninde nisbet umûm-ı mutlak olub maksim e'amm, her kısım ehass olmakla kısmı mevzû' ettiğin vakitte mûcibe-i külliyye çıkıb meselâ; ***"el-mutâbıkî delâletü'l-lafzi bi'l-vaz'i"***[1] denildiği vakitte üzerine ta'rîf veya misâl ile istidlâl olunur. Şekl-i evvelden ve istisnâ'îden zâhirdir. Ammâ e'amm olan maksim tarafından bed' olunduğu vakitte sâlibe-i cüz'iyye sâdık olub meselâ ***"ba'zu'd-delâleti leyse bi-mutâbıkî"***[2] denildikte üzerine tazammunî ile yâ iltizâmî ile yâ bunların ta'rîfi ve misâlleriyle istidlâl olunub evvelin dördüncü, sânînin üçüncü, sâlisin ikinci, râbi'in dördüncü darblarından ve istisnâ'îden tertîb olunur.

İkinci sâlibe-i cüz'iyyenin nakîzi olan mûcibe-i külliyye mukaddem olub sâlibe-i külliyye tâlî olmakla ba'dehu tâlînin nakîzi olan mûcibe-i cüz'iyyeyi istisnâ mukaddimenin nakîzi olan sâlibe-i cüz'iyye-i matlûbeyi netîce verir. Zîrâ ma'lûmdur ki nakîzi demek aşağıda olunacak üzeredir. Yoksa hemen selb var ise kaldırıb yok ise vaz' değildir. Kezâlik maksim ile ba'zı ta'rîfât ve ba'zı emsileye nisbet böyledir, cemî'si sehîl olarak tertîb olunur. Ammâ e'amm tarafından olan mûcibe-i cüz'iyyenin isbâtına ve ihrâcına hâcet yoktur. Zîrâ ehass tarafından mûcibe-i külliyye sâbit oldu. Olduğuyla zımnında lâzımi ile cüz'iyyesi sâdık olur. Bu sâdık olduğuyla aksi lâzım olan cüz'iyye-i mezkûre **[64]**[3] sâdık olur. Onun için umûm-ı mutlakın tefsîri ehass tarafından mûci-

1 Mutabıki delâlet, lafzın mânaya vaz yoluyla delâlet etmesidir. (Çev.)
2 Bazı delâletler mutabıki değildir. (Çev.)
3 Hâlbuki muhâldir. Zâhir oldu ki sıfâtullah nerede gelirse murâd zât-ı aliyyedir. Gayrısına şümûlü muhâldir. Me'a-hâzâ mefhûmu külliyyedir. Hemân külliyyette nazar mefhûma olub mâ-'adâsında hârice olduğundandır. Vâkı'â Cenâb-ı Hakk'ın künh-i hakîkati var ve esahh olanı kendiden gayrı kimse bilmez, lâkin o diğer meseledir. Ve hadd-i zâtında künh-i hakîkati beyân olunsa mahiyyeti ile ta'bîr olunamaz. Tashîh-i akâ'ide mantığın mevkûfun-aleyh olduğu yine zâhir oldu. Dikkat lâzımdır. Fefhem!

be-i külliyye, e'amm tarafından sâlibe-i cüz'iyye denir. Mûcibe-i cüz'iyye zikr olunmaz. Nasıl ki *e'amm min vech*de iki sâlibe-i cüz'iyye denilib iki mûcibe-i cüz'iyye denilmediği gibi. Zîrâ sâlibe-i cüz'iyyenin aksi muttarid olmadığından birisi kifâyet etmeyib iki lâzım oldu.

Mûcibe-i cüz'iyye aksi mutarriden cüz'iyye olmakla birisi kifâyet etti. ***"Aksü'l-kaziyyeti lâzımuhâ"***[1] olduğundan melzûmun zikri aynen lâzımın zikri gibidir. Melzûm ile iktifâ sahîhtir. Delâlet bahsinin tertîbâtı ve kelâmı tekmîl olub akyisesi on bini mütecâviz oldu ve içinde çok kavâ'id beyân olundu.

Mecmû'sunu tasvîr etmek gâyetü'l-gâye âsândır. Aslâ güçlük yoktur. Sarf okuyan tâlib ve çocuk okusa kemâlîyle zabt eder. Fakat on gün mikdârı ehlinden görmeye mahsûstur. Mantığın her bir kavâ'idi vehle-i ûlâda her ne kadar vahşî ise de ba'de't-te'allüm hilâf-ı vahşî olur ve zikreylediğimiz kavâ'id-i muhteri'a gerek burada ve gerek havâşide lâyıkıyla te'allümden sonra nisyân olunmak muhâl olur. Tecrübesi hazırdır. Bu delâlet bahsinde tâlib lâyıkıyla îkâz olunub her bir envâ'-ı tertîbâta muttali' olmakla zihni pek açılıb çok şeyden haberdâr ve tarîk-i tahsîli âsân olur. Tâ ki delâletin mu'arrifi olan hidâyeti bulur. Zîrâ hidâyet, ***"ed-delâletü'l-mûsiletü ev 'alâ mâ yûsilu…"***[2] olmakla delâlet hidâyettir. Ve hidâyet delâlettir. Onun için "bahs-i delâlet"e "bahs-ı hidâyet" ve "meslek-i cedîd olan âlet tahsîl-i irşâddır" dediler.

Delâlet lafzın sıfatı olmakla ma'nânın kendinden eylenmesi kendinin hâlidir. Mütekellimin dahli yoktur. İrâdesi olsa olmasa ma'nâ lafza lâzımdır ve lafızdan anlanır. Onun için lafızla ma'nâ beyninde alâka-i lüzûm sâbit oldu. Vaz'ına âlim olanın 'indinde hemân mütekellim ve muhâtabın vazîfeleri birini birinden almaktır. Mütekellim lafzı ma'nâdan alıb söyler. Kendine göre mahzâ ve asıl ma'nâdır, ammâ muhâtab ma'nâyı lafzından almakla asıl lafızdır. ***"el-elfâzu kavâlibü'l-me'ânî"***[3] muhâtaba nazar eder. Yâhûd kavâlibi mazrûf olan kalıb alınıb mütekellime nazarla da yakışır. Tafsîli zikr olunmuştur.

1 Önermenin tersi, lazımıdır. (Çev.)
2 Bir şeye ulaştıran delâlet. (Çev.)
3 Lafızlar mânaların kalıbıdır. (Çev.)

Eğer delâlet söylenib irâde ile ta‘bîr olunursa tazammunî ile iltizâmî mecâz olub cümlesi mutâbıkî **[65]** [1] olur. Mecâzda delâlet olduğuna göre yâhûd isti‘mâl olub üçden hâric olur, sâ’ir mecâzât gibi. Zîrâ ba‘zı ‘indinde “mecâzlarda hiç delâlet ve vaz‘ olmayıb mücerred isti‘mâldir” dediklerine [nazaran] mecâzlarda delâlet olmayıb aksâmından dahî hurûcu zâhirdir. Ammâ ba‘zı ‘indinde mecâzlarda vaz‘ ve delâlet olmakla mecmû‘u mecâz-ı mutâbıkî kısmında dâhildir. Ke-ennehu vâzı‘, vaz‘ ettiği vakittte her bir lafzı kendi ma‘nâsına vaz‘ ettim. Bu ma‘nânın münasibi olub me‘ânide zikr olunan alâka-i mu‘tebere tahakkuk eden ma‘nâya dahî vaz‘ ettim demesiyle ma‘nâ-yı mecâzîlere her lafz vaz‘ nev‘i ile mevzû‘ olmakla cümlesi delâlette münderic oldu. Meselâ vâzı‘ “esed”i vaz‘ ettiği vakitte “esed” lafzı “hayevân-ı müfterise” ve “hayevân-ı müfteris” ma‘nâsına münâsib alâka-i mu‘tebere ile olan ma‘nâya vaz‘ ettim deyince “racül-i şücâ‘”a” dahî vaz‘ nev‘iyle vaz‘ etmiş olur. Bu cihetle “racül-i şücâ‘” dahî “esed”in “tamâm-ı mâ-vuzi‘a leh”inden olur. Ona delâleti mutâbakat olur. Bu kavilce delâletten hâric ma‘nâ kalmaz ve delâlet ma‘nâ-yı hakîkîye münhasır olmaz. Tafsîli mahallinde mestûrdur.

[Lafızların Taksimi]

Musannif -rahimehullah- delâleti taksîmden fâriğ olub lafzın taksîmine şurû‘ eyledi. Müfred ile müellefe taksîm eyledi. Lâkin bu makâmda lafzın müfred ve müellef olduğu mecâz olub asıl murâd ve hakîkat o lafzın ma‘nâsının müfred ve mürekkeb olmasıdır. Zîrâ bu ilmin mevzû‘u ma‘kûlât-ı sâniye olmakla lafızdan ve ma‘kulât-ı üvel olan nefs-i ma‘nâsından, sarf ve nahiv ve lügat gibi bu ilmde beyân olunmaz. Hemân külliyye ve cüz’iyye gibi ma‘kûlât-ı sânîyeden bahs olunur. Bir lafz zikr olunduğu vakitte eğer mecmû‘u lafızdan bir ma‘nâ fehm ve murâd olunursa müfreddir. Ne kadar tavîl olursa da ve eğer her lafızdan ayrı ma‘nâ fehm olunursa mürekkebdir. Onun

1 Küllî ile cüz’i yâ zât me‘a’s-sıfat dâll olurlar. O da gerek câmid olsun ve gerek müştâk olsun her ne kadar câmidi dahî fi’l-hakîka müştakk ise de külliyyenin misâli “dârib” ve “hacer-i esved” gibi cüz’ünün misâli bunların ferd-i mu‘ayyeni olan dârib Zeyd’e ki dârib ve falân mu‘ayyen hacer-i esved gibi yâhûd yalnız zâta dâll olur. Mutlak hacer ve şecer ve insan ve hacer-i mu‘ayyen ve şecer-i ma‘lûm ve Zeyd gibi yâhûd yalnız sıfâta dâll olur. Masdar-ı mutlak ve masdar-ı mu‘ayyen gibi. Meselâ mutlak darb küllî ve “darabe Zeydun” cüz’îsidir. İsim veya masdariyye ile olan masdar dahî böyledir. Lâkin hades olan ma‘nâ-yı masdarî hakîkî alınırsa Vâkı‘â her bir masdar zât ile olur. Zîrâ araz ma‘rûzsuz olmaz. Lâkin zât masdarın mefhûmunda mu‘tebere ve dâhil değildir. Her ne kadar muktezâsı ise [de].

için bir satır ibâre bir şey'e alem olsa müfred olur, ma'nâsı zât-ı vâhid olmakla. Zîrâ lafzın cüz'ü olmayıb ma'nâ ne olursa olsun ol vakitte müfred olduğu gibi lafzın eczâsı çok olub ma'nâsı bir olan lafızlar müfreddir. Aynen müfred mu'âmelesi olunur. Bu cihetten bir lafız az çok alem olduğuyla müfred olur.

Lafız ikiye münkasim olunub her kısmın ta'rîfleri **[66]**[1] taksîm zımnında mezkûr ve emsile dahî mezkûr olmakla sâbıkan mezkûr taksîmde icrâ olunan kelâmın cümlesi burada icrâ olunur. Fakat aded-i akyise ol kadre bâliğ olmaz. Zîrâ burada terdîd iki olmakla iki beyninde nisbet bir olur. Bu sebebden aksâm beyninde olan tebâyün da'vâlarında sâbıkda olan adedin sülüsü olur. Mâdem ki orada üçün beyninde nisbet üç idi burada bir oldu. Zîrâ iki tarh olunduğuyla bir kalır, nisbet bir olur. Şu kadar ki burada iki ta'rîf bir olub hemân birinde harf-i selb diğerinde olmamakla takrîrde birinin îcâbı diğerini selble takrîr olunur. Onun için hâli üzere durduğu vakitte aynı mezkûr şekl-i sânîden kıyâsdır.

Eğer müfred ile ta'rîfinden müstahrec olan aks-i ta'rîf ki müfred mevzû olub ta'rîfi mahmûl oldukta mecmû'u suğrâ ve mürekkebin aks-i ta'rîfi kübrâ olursa suğrâ sâlibe, kübrâ mûcibe olub darb-ı sânîsinden ve bunun aksinde darb-ı evvelinden ve sâ'ir münâsib tertîbâtında olur. ***"Yurâdü"*** cümlesi bi-tamâmihi tekerrür edib sâkıt olur. Müfred ve mürekkeb ve "lâ" lafzı netîcede kalır. "Lâ" lafzı "leyse" lafzı yâ "gayr" lafzına tebdîl olmakla ***"el-müfredü ğayrü'l-müellefi"***[2] ve ***"el-müellefü leyse bi-müfredin"***[3] kalır. Ehadühümânın netîcesi âharın netîcesinin aks-i lâzımı olur. Böylece iki şıklı taksîm olub birinin ta'rîfi âharında selb olundukta böylece ayn-ı mezkûr gibi iki müstahrec olan aks-i ta'rîfler mukaddimât olur.

---

1 Ammâ zât me'a's-sıfat olan ism-i fâil ve mef'ûl gibilerin mefhûmlarında dâhildir. Ma'nâ verilince ta'bîrde dahî zâhir olur. Zîrâ tahkîk-i netîceye bakıldığı hâlde hiç kâzib kıyâs müsâvât olmaz. Cemîsi sâdık olur. Meselâ kâzib olan "el-vâ hidü nısfü'l-isneyni ve'l-isneyni nısfü'l-erba'a" [Bir, ikinin yarısıdır ve iki dördün yarısıdır] kıyâsında doğru netîce "el-vâhidü nısfu nisfi'l-erba'ati" [Bir, dördün yarısının yarısıdır] çıkar, bu da sâdıkdır. Hiç kâzib bulunmaz. Eğer mukaddime-i uhrâ zammolunub mürekkeb olmazsa, ammâ zamm olunduğuyla farkı meydâna çıkıp sâdık sâdık ve kâzib kâzib olur. Onun için mürekkeb ya basît me'a'l-isbât olmak lâzımdır.

2 Müfred lafız, müellef lafız değildir. (Çev.)

3 Müellef lafız, müfred lafız değildir. (Çev.)

Bundan sonra gelen küllî ile cüz'înin ***"ellezî yemna'u ve lâ-yemna'u..."***[1] kavlinde ve zâtî ile arâzînin ta'rîflerinde ve kendilere taksîmde ve bunun gibi cemî'-i taksîmâtta, meselâ müte'addî ile lâzıma taksîmde ***"ellezî yetecâvezü vellezi lâ-yetecâvezü..."***[2] gibi ve taksîmin gayrı böylece iki şey birbirine muhâlif olan mevzi'de gerek edât-ı taksîm mezkûr olmasın, delâlet bahsi gibi. Ve gerek mezkûr olsun bu taksîmler gibi ve "kad" gibi lafızlar ile gelen mevzi' gibi. Küllînin, cüz'înin, zâtînin, arâzînin bu ikinin aksâmının ibtidâ maksimi lafz olmakla bir lafza küllî ve cüz'î denilmek yine mecâz olub murâd ma'nâlarıdır. Zikr olununca lafız söylenir müsamahaten, ammâ murâd ma'nâdır. Onun için küllî ile cüz'înin farkı yalnız ma'nâdadır. Aslâ lafızca ve sâ'ir mefhûmdan hârice bir dahli yoktur.

Bir lafız **[67]**[3] işitildiği vakitte ma'nâsı der-hâtır olunur. Eğer o ma'nâ hâtırda fakat bire sâdık olursa birden gayrı efrâd gelmezse cüz'îdir. Eğer o mefhûm çoğa sâdık olursa küllîdir. Yalnız mefhûm mülâhaza olunub aslâ ve kat'â mefhûmundan hâric gayr-ı ma'nâya ve nefsü'l-emr ve bir gûnâ şeyi hârice bakmayarak zihnde o mefhûm bi-nefsihi çoğa sâdık olursa küllîdir. Eğer çoğa sâdık olmayıb hemân zihnde bir ta'yyün ve teşahhus ederse cüz'îdir. Onun için küllînin ve cüz'înin efrâdı hâricde mevcûd olmak ve mümkün olmak lâzım değildir. Efrâd mefhûmun gayrı ve hârici olduğu için sâde nazar mefhûma olmakla ondan gayrıya efrâdın keyfiyyeti gibi ve vücûd [ve] adem sıfatına ve sâ'ir hârice nazar olunmayıb mahzâ mefhûma nazar oluna.

Baksana ki Hâlık, Râzık gibi sıfâtullahın mecmû'u külliyyedir, zât me'a's-sıfât olduğu için. Ve nefs-i mefhûmları âmmdır. Hâlbuki hâricde ferdi birdir, ziyâde olmak muhâldir. Eğer nazar efrâda olsa bu sıfatlar cüz'î olurdu. Kezâlik lafza-i celâl ***"müstecmi'un li-cemî'i's-sıfât"***[4] ma'nâsına yâhûd vâcibü'l-vücûd ma'nâsına olursa küllî olur, ba'zıların ahzı gibi. Zât-ı aliyyeye alem olduğu-

1 "[Anlamda ortaklığı] engelleyen (cüzî) ve engellemeyen (küllî)" (Çev.)

2 "Geçişli (nesne alan) ve geçissiz (nesne almayan fiiller)" (Çev.)

3 Küllîyât-ı hamsin cemî'-i envâ'ı beyân olunmak için cümlesini zikr eyledi. Bu zikirden her birinin kavl-i şârihe eczâ olmaklığı lâzım gelmez. Zîrâ nev', kavl-i şârihe cüz' olmaz, me'a-hâzâ külliyyâttandır. Her ne kadar nev'in tafsîli hadd-i tâmm ise de kezâlik terkîbde dahî mefhûmlarına ve şerâ'itine ri'âyet olunarak beyân ettikleri hey'etin vücûduna ri'âyet olunur. Zîrâ bu külliyyâtın beyânı hemân kavl-i şârihin terkîbi için nasıl ki kavl-i şârih kazâyânın eczâsı olan müfredi bilmek için zikr olunduğu gibi.

4 Bütün vasıfları toplayan. (Çev.)

na nazarla cüz'î olub yalnız zât-ı Hakk celle ve 'alâya delâlet edib bir vasf-ı mefhûmu olarak tasavvur olunmaz. Her ne kadar lâzımı olarak vasf hâtıra gelirse de lâzım melzûmun gayrı olub lafza-i celâl yalnız melzûm olan Zât-ı Ecell'e delâlet etmekle mefhûmu mu'ayyen olub cüz'î olur.

Onun için ne kadar zât me'a's-sıfât olan ism-i fâ'il ve mef'ûl ve sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdîl ve câmid olub meâlde müştak olanlar var ise de küllîdir. Alem olmadıkça ve üzerinde ahd-i hâricî lâm ve izâfet lafzı murâd olmadıkça kezâlik ne kadar masdar var ise küllîdir. Sâde vasf ve hads olub ma'rûzu olan mahallinin teşhîsiyle teşehhus ve ta'ayyün oldukça ve lâm-ı ahd ve bir şeye meselâ alem olmadıkça. Zîrâ masdarların teşahhusu ve cüz'î olmaklığı mahallinin ta'ayyünüyledir. Meselâ darb-ı mutlak küllîdir ve ***"darabe Zeydün"*** ve ***"darabe Amrun"*** ma'lûm, cüz'îdir. Nasıl ki makrûn olan küllî olub kâri'inin teşahhusuyla teşahhus eylediği meselâ ***"bismillah"*** lafzı küllîdir. Zeyd'in ağzından çıkan besmele Amr'ın ağzından çıkan besmele ve sâ'ir kâ'ilü'l-besmele olanın her birinin besmelesi **[68]**[1] cüz'iyyâtıdır. Zeyd'in söylediği besmele Amr'ın söylediği besmelenin gayrıdır. Cüz'-i âhar olduğu için me'a-hâzâ aynı gibi görünür. Hâlbuki misli ve gayrıdır, aynı değildir.

Zât lafzı her ne kadar örfen cisme ıtlâk olunursa da bunların 'indinde efrâd ve cüz'iyyât ma'nâsınadır. Zât-ı mevzû' dedikleri efrâd-ı mevzû'dur. O efrâd gerek mahsûs olsun ve gerek ma'nâ olsun masdar gibilerin efrâdı gibi. Ammâ sâde zâta delâlet edenin ba'zısı küllîdir, vasıf mülâhazası olmayan ***"hacer"***[2], ***"şecer"***[3] gibi. Ba'zısı cüz'îdir, alemler gibi. Zîrâ alemler sâde zâta mevzû'dur. Nasıl zât olursa olsun nâmî olsun cemâd olsun mâ'nevî olsun. Eğer "beyâz hacer" ve "büyük ağaç" denirse sıfat mülâhaza olunmakla yine küllî olur. Ammâ yalnız zâta delâlet etmez. Belki zât me'a's-sıfâta delâlet eder. Ma'nâda hacer

1 Çünkü ibârede ve elsine-i nâssda hiçbir müfred ve mürekkeb nâkıs münferiden vâki' olmaz. Olsa 'abes olur. Muhâta bın intizârını kat' etmez. İllâ ki şey eczâ ile kaziyye olmadıkça "et-tasavvuru innemâ yutlebü li-ecli't-tasdîk" [Tasavvur, tasdik için talep edilir] dedikleri budur ve kazâyâdan dahî matlûb kıyâsdır ve kıyâsdan matlûb netîce olmakla mantığın cümle ebhâsından maksûd cümlenin matlûbu olan hükm-i mechûlüne ilim hâsıl olmaktır. Zâten herkesin sa'yi cehlini izâledir. Ne gûne mechûlü olursa olsun, i'tikâda müte'allık olsun, sânî'e müte'allık olsun, gayrı olsun. Hemân ifâde ve istifâde matlûb olan hükm hükm-i mechûlü ilim hâsıl olmak içindir.

2 Taş. (Çev.)

3 Ağaç. (Çev.)

ebyâz ve şecer kebîr olmakla sıfat-ı müşebbehe olur. Sıfâtın cemî'si küllî olduğunu işittin. İlm ve ahd olmadıkça bu takrîrden sıfâtullahın ve şerikü'l-Bârî gibilerin küllî oldukları zâhir oldu. Zîrâ ma'nâları zât me'a's-sıfat olub şirkete mümâna'at mefhûmlarından hâricinden gelmekle mefhûmları ise o sıfatla muttasıf olan zât gayr-ı mu'ayyen olduğundan küllî oldular.

Sonra mefhûmdan hâric delîle ve sâ'ir emr-i hârice bakıldıkta bu hâric, şirkete mâni' olub cüz'î gibi göründü. Ekserî nazar efrâda ve sâ'ir hârice olsa idi cüz'î olurlar idi. Mâdem ki mefhûm oldu, mefhûmları da âmm olmakla kat'â küllî oldular. Şerîkü'l-Bârî'de şirket kat' olub ferdinin muhâl olduğu şerîkin mefhûmundan hâric muzâfu'n-ileyhi olan lafz-ı Bârî'den mefhûmdur. Eğer yalnız şerîk zikr olunsa küllî olub çoğa sâdık olduğu cümle 'indinde müsellemdir. Nasıl ki âlem küllîdir gerek Cenâb-ı Hakk'a ve gerek abde ıtlâk olunsun sâhib-i ilm olan zât ma'nâsınadır. Abde ıtlâk olununca küllî ve çoğa sâdık olarak alınır, her kim simâ' ederse ta'ayyüne karîne olmadıkça. Ammâ zât-ı Bârî'ye ıtlâk olunduğu vakitte fakat bir ferd alınır, gayrısı muhâl olur. Me'a-hâzâ ki lafızda ve ma'nâda **[69]** [1] lügatçe fark yoktur. Hemân farkı, mefhûmdan hâric olan efrâdadır. Yalnız mefhûmu olan zâtün mâ me'a's-sıfat olmakta ve ism-i fâ'il olmakta kâim ile kâdirin kat'â farkı yoktur. Nefs-i mefhûmuna bakılınca kâdirin küllî olmasında iştibâh olmaz, kâim gibi.

El-hâsıl her hangi kelime söylenirse küllî mi cüz'î mi bilmekte sâde mefhûmuna nazar olunub o mefhûmun çoğa sıdkını akıl tecvîz ederse küllî, etmezse cüz'idir. Onun için Zeyd-i mu'ayyeni hâtıra aldığın vakitte akıl bu mua'yyen zâtı çoğa olsun demez. Belki Zeyd gibi çok olsun der. Me'a-hâzâ 'Zeyd gibi' küllîdir. Zeyd ma'lûm cüz'idir. Onun için cüz'îye misâl olan ***"ke-Zeydin"***deki Zeyd'dir. Zîrâ ***"ke-Zeydin"*** [Zeyd gibi] küllîdir. Kat'â bir kimseye git "Zeyd'i çağır" dediğin vakitte hemân gider getirirse belki Zeyd tarafeyn 'indinde cüz'î

1 Bu husûlun mukaddimeleri mebâhis-i mantığın cümlesidir. Kimi mûsil-i karîb ve kimi ba'îddir ve kimi eb'addır. Cümle altıdır. Lâkin matlûb kendilersiz hâsıl olmaz. Meğer ki Hakk'ın tevfîkiyle enfâs-ı kudsiyye sâhibi olan evliyâ ola. Te'âlâ hazretleri bizleri onlara tâbi' eyleye.
Kaziyyenin ta'rîfinde sâdıkdır, veyâ kâzibdir demek, imkânı sâmi' tarafından olub umûm-ı eşhâsa dâll olmadığından câ'iz ki ba'zı kazâyâda ihtimâl ba'zı sâmi'e nazarla ola. Gerek inâden ve gerek gafleten ba'zı kazâyânın belki cümlesinin ba'zı münker ya müşkil bulunmakla bu tevcîh ile yine ta'rîf sâlim olur. Zîrâ kâ'il kaziyye olan kâzib de olsa sıdk iddi'âsıyla kâ'il olur.

imiş ve eğer nasıl Zeyd'dir? dese ona nazarla küllî olur. Bu sebebden a'lâm-ı müştereke gayr-ı mu'ayyen olarak zikr olunursa küllîdir. Müsemmâ bihâ demektir. Mu'ayyen olan zâta nisbetle cüz'î olur, örf-i ulemâda küllî, cüz'î budur. Ammâ örf-i nâssda çoğa küllî, aza cüz'î ta'bîr ederler. Buna i'tibâr yoktur. Mu'teber olan örf-i ulemâdır.

Küllî ile cüz'inin farkı zâhir olduğu gibi zâtî ile arazînin farkı dahî zâhirdir. Zîrâ bir küllî cüz'iyyâtının yine hakîkatinde dâhil ve mezkûr ise o küllî o cüz'iyyâtın zâtîsi olur. Eğer efrâdının yine hakîkatinde dâhil değil ise yâhûd cüz'iyyâtı yine hakîkatiyle ta'rîf olunmayıb arazîsi ile ta'rîf olunduysa gerek o küllî bu arazî olan ta'rîfinde dâhîl olsun, gerek olmasın künhüyle ta'rîf bilinmedikçe o küllî o cüz'iyyâtın bu iki sûretinde de arazîsi olur.

Buraya kadar olan taksîmler iki şıklı olmakla tertîb-i akyise ve kelâm aynı lafzın taksîmi gibidir. Buraya kadar hâli üzere ibârede evvelki taksîm suğrâ, ikinci kübrâ olub lafz-ı müfred hadd-i evsat ve tekrâr etmekle sâkıt oldukta netîce zuhûr edib çıkan netîce suğrâ farz olunub üçüncü taksîm kübrâ olarak bunda küllî lafzı tekrâr edib sâkıt oldukta yine çıkan netîce suğrâ farz olunub dördüncü taksîm olan zâtînin üçe ve arazînin **[70]** [1] ikiye taksîmi kübrâ olarak müellef ile cüz'î maksûd olmamak ile lafzın "küllîyyât-ı hams"e taksîmi matlûb zuhûr edib sâbit olur. Sâ'ir mefsûlu ve basît me'a'l-isbâtlar ma'lûmdur.

Küllîyyât-ı hamsın her birinin ve mecmû'unun lafzın kısmı olduğunu da'vâ veyâhûd lafzın küllîyyâta münkasim olmasını da'vâ eyledikte kıyâs-ı müstakîm ve lâzımı olan istisnâ'înin gayr-ı müte'ârefâtından mürekkeb ve hulfî tasvîr olunur. Her biri üç kıyâsdan mürekkeb olarak hadd-i evsat üç olduğu için. Fakat aşağıdan yukarı ve aksi câ'iz olması. Zîrâ e'ammın ehassa lüzûmu bedîhî olduğu gibi, ehassın e'amma lüzûmu mü'evveldir. Zîrâ ehass müntefî olmakla e'amm ma'dum olmaz. Ammâ e'ammın umûmu müntefî olur. Eğer ba'zı mahalde ehassın nakîzi mukaddem kılıb e'ammın nakîzi tâlî

1 Herkes ettiği da'vâya ve söylediği kaziyyeye sâdıkdır diye söyler. Ta'rîfde sıdkın kizbin ihtimâli sâmi'e nazarladır. Nihâyet söyleyen kaziyye nisbeti hâricde sâbit olan nisbet-i kat'iyye mîzâna tatbîk olunur. Mutâbıkî ise sâdıka, muhâlif ise kâzibe olur. Onun için kaziyyelerde iki nisbet i'tibâr olunub biri mevzûn ve biri mîzân olduğu sâdıkada hakîkaten bir i'tibâr iki kâzibede hakîkaten iki olur. Mîzân dâ'imâ sâdıktır. Mevzûn ba'zı sâdık ve ba'zı kâzib olur. Mîzân nefsü'l-emrde ve hadd-i zâtında ne ise odur.

olursa zâhir-i fâsid olub nihâyet e'amm tarafından intifâyı umûm sıfatına verilirse câ'iz olur. Tafsîli havâşide beyân olunmuştur. Nitekim mezkûrât-ı akyisenin tertîbi beyân olunduğu gibi.

Küllîyyâtın lafza kısım olması da'vâsında üç kıyâs müsâvâttan mürekkeb bir kıyâs olub ve her bir müsâvât iki olmakla altı kıyâsdan mürekkeb kıyâs olub evvelki gayr-ı müte'âref, ikinci müte'âref, üçüncü gayr-ı müte'âref, dördüncü müte'âref, beşinci gayr-ı müte'âref, altıncı müte'âref olarak. Yâhûd üç evvelki gayr-ı müte'âref, üç âharki müte'âref olur. Eğer üç müte'ârefden mürekkeb tasvîr olunub matlûb çıkarsa sonra üç kübrâ gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefiyle isbât olunur.

El-hâsıl nerde ki bir kıyâs müsâvât olub mukaddime-i ecnebiyyesi sâdık olursa orada lâ-büdd yâ iki kıyâsdan mürekkeb bir kıyâs, yâhûd bir basît tertîb olunub nazariyyâtı isbât olunur ve müsâvât vâsıtanın hükmüyle bir hükmü isbâttır. Gerek nefsü'l-emrde vâsıta ile olsun, kısım ***"kısmü'ş-şey'i kasîmun leh"***[1] gibi, gerek nefsü'l-emrde fakat kıyâs tertîb eden vâsıta etsin her kısmın âhara muğâyereti gibi ekalli üç şey olursa müsâvâttan olur. Birbirine nisbet olunub diğeri vâsıta olur. Dört eşyâ olursa müsâvât iki olur.

Beş olursa üç ***"helümme cerran"***[2] böyle gider. Kıyâs-ı müsâvât makâmında, fakat bir basît olamaz, illâ iki kıyâs olmadıkça olmaz. Yâ mürekkeb yâ basît nazariyyeti isbât **[71]**[3] eğer mürekkeb olursa evvelkisi gayr-ı müte'âref, ikinci müte'âref ve eğer basît me'a'l-isbât olursa basît müte'âref ve kübrâsının isbâtı gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefiyle olur. İstisnâ'îden ma'lûmdur.

Kıyâs-ı müsâvât makâmında tahkîk olarak ikiden noksân kıyâs olmaz ve mukaddime-i ecnebiyyesi sâdık olan kıyâs-ı müsâvât isbâtta tahkîk gibi kavîdir,

---

1 Bir şeyi parçasına bölmek. (Çev.)

2 Böylece gider. (Çev.)

3 Bu sebebden inşâda sıdk [ve] kizb ihtimâli olmadı. Nisbet bir olub tatbîk ihtimâlî olmadığı için ve kaziyyenin mevzû'u ile mahmûlü zihnde mugâyir olmak lâzım oldu ki haml müfîd ola ve hâricde müttehid olmak lâzımdır ki haml sahîh ola. Haml hem müfîd [ve] sahîh olmak lâzım olmakla fi'l-cümle mugâyeret fi'l-cümle ittihâd lâzım oldu. Onun için "Zeydun Zeydun" [Zeyd, Zeyd'dir] câ'iz ve müfîd olmadı. Kemâl-i ittihâd ve ayniyyet olduğu için ve "Zeydun âlimun" [Zeyd bilgindir] gibi câ'iz olmadı. Kemâl-i mugâyeret olduğu için ve "Zeydün âlimun" [Zeyd bilgindir] câ'izdir. Zihnde mugâyir hâricde müttehid olduğu için.

müsbittir. Aslâ farkı yoktur. Emr böyle olduysa ibârelerde kalan ba'zı müsâvât yalnız basît olarak müsâmahaya mahmûldür. Asıl müsâvât dedikleri budur. ***"Ma'lûm"*** diyerek iktifâ ve ihtisâr kabildendir. Yoksa tahkîk olarak bakılsa asla kıyâsın kavâ'id-i muttaridesine muvâfık gelmez. Zîrâ müsâvâtta gelen müsâvî ve kısm-ı lafzî gibiler hem suğrâda ve hem kübrâda mezkûr olarak gelir. Eğer mükerrer ise netîcede sâkıt olub gelmemeli. Me'a-hâzâ geliyor ve eğer mükerrer değil ise ikisi de terk olunmalı.

Şimdi netîcede birisi zikr ve biri terk olunmak muğâyir-i kavâ'iddir. Zîrâ kâ'i-de-i tertîb kıyâsda tekrâr eden sâkıt bâkî ayniyle netîcede gelmektir. Mukaddimelerde kayıtları muğâyir olmak hasebiyle mukayyed dahî muğâyir olub tekerrür sayılmaz. Bu sûrette netîcede ikisi de gelir. Hakîkat tasvîr olundukta böyle olduğu gibi onun için mürekkeb olur. Mürekkebin ikinci kübrâsı mukaddime-i ecnebiyye-i külliyyeden bir ferd-i külli olur. Nasıl ki basîtin kübrâsını isbât eden kıyâsın kübrâsı yine mukaddime-i ecnebiyyeden bir külliyye olur. Meselâ, ***"el-müsâvî li'l-müsâvî li'ş-şey'i müsâvin li-zâlike'ş-şey'i"***[1] ecnebiyye-i külliyyedir. ***"el-müsâvî li'l-müsâvî li-B müsâvin li-B"***[2] bu külliyyeden bir ferddir. Sâ'iri de bunun gibidir ve bu ecnebiyyeye mukaddime denildiği isbâtın medârı olduğu içindir.

Ma'lûm olduğundan ibârelerde müsâmaha tarîkiyle muhtâsar kıyâs sûretinde zikr olunub ecnebiyye medâr ve vâsıta göstererek tertîb olunur. Yoksa iki kıyâs olmadıkça müsâvât kıyâs denilmez ve zikr olunan tahkîk kıyâs olmadığı zâhir oldu. Eğer su'âl olunursa ki müsâvât zâten kıyâsın ta'rîfinden hâricdir. Mu'arrif dahî ıtlâk olunmayıb kıyâs denilmez. Kıyâs olmayınca ne türlü gelirse gelsin cevâb verilir ki müsâvât hey'et-i kıyâsda ve mukaddimât ve şurûtta bi-aynihi kıyâs olub ***"müellefün min akvâlin metâ süllimet lezime anhâ kavlün âhar"***[3] sâdık olur. Fakat **[72]** [4] hâric ecnebiyye bakılıb sâdık ise sâdık, kâzib ise

1 "Bir şeye" eşit olan şeye eşit olan şey, o bir şeye de eşittir. [Yani "A'ya eşit olan B'ye" eşit olan C, A'ya da eşittir.] (Çev.)

2 B'ye eşit olan şeye eşit olan şey, B'ye de eşittir. (Çev.)

3 Ne zaman doğruluğu teslim edilse kendisinden başka bir söz çıkan sözlerden telif olmuştur. (Çev.)

4 Zîrâ âlim zât me'a's-sıfat olmakla zât olan fâ'il mu'ayyen Zeyd olub ilim olan sıfat gayrı ve sıfatı olduğundan haml-i müfîd ve sahîh olub Zeyd ilimle muttasıf bir zâttır denildi. Bu sebebden mevzû'dan efrâd mahmûlden vasf ve mefhûm alındı. Mevzû'dan mefhûm insan kaziyyede haml sahîh ise de fâ'ide-i tâmme ve umûmî müfîd olmadığı için, mu'teber olmadı. Bu ecilden tabî'iyye kıyâsa eczâ ve netîce ve ulûma

kâzib olmakla netîcenin sıdkı mukaddimâtın sıdkına baktığından ***"li-zâtihâ"*** kaydıyla ta'rîfden hâric oldu. Eğer aynen kıyâs olmazsa dâhîl olmazdı ki hattâ ***"li-zâtîha"*** kaydıyla hâric ola. Zîrâ bir kayd ile hâric olan o kayıttan mukaddem olan kuyûdun cemî'sinde dâhil olmak lâzımdır, yoksa matlûba yakîn getirmende ve tertîb-i hey'eti aynen kıyâs olmakta aslâ ve kat'â şübhe yoktur.

Hattâ ba'zı ibârede zikr ettiğimiz gibi müsâvâtı mürekkeb tertîb edib ibtidâ iki mukaddimeyi götürüb ba'dehu mukaddime-i ecnebiyyeyi zikr ve sâniyen kıyâsın kübrâsına işâret ederler. Tasdîkâtta çok gelmiştir. Sâ'ir ibârede dahî çoktur. Mefsûl olarak beyân ederler. İbârâtta mürekkebin ekseri mefsûl zikr olunduğu gibi. Zîrâ iki mukaddimâtı söylemek aynen netîceyi söylemektir. Tekrâr eden resîd olub mukaddimâttan bâkî mestûr netîcedir. Bir harf dahî ziyâde ve noksân olmayarak delîl melzûmun zikri ke-ennehu netîce-i lâzımın zikri olduğundan başka kitâbda dahî netîcenin mezkûr olduğu beyân ettiğimiz gibi zâhirdir. Müsâvâtın ibtidâ kıyâsını gayr-ı müte'âref oldukça hakîkat basît olmak mümkün değildir. Mürekkeb tertîb olunur. Ya müsâmaha ile basît olur, mukaddime-i ecnebiyye mülâhazasıyla ammâ basît olmaz gibi anlatır. Çünkü lisân gayr-ı müte'ârefini ülfet etmiştir. Hâlbuki mürekkeb tasvîr olunan mevzi'de basît me'a isbâti'n-nazariyye tertîb olunmak lâzım ve kavâ'id-i mütarridedendir. Sâ'ir zikr ettiğimiz kavâ'id gibi tehallüfü muhâldir. Menşe-i galat, ibtidâ gayr-ı müte'âref tertîb etmeden olur. Eğer ibtidâ kıyâsı müte'ârefden tertîb edersen müsâmaha olmayıb hakîkat kıyâs-ı basît olub matlûb zuhûr eder.

Gâyetü'l-emr bu kıyâslar aynen kıyâs olur. Ammâ nefs-i müsâvât müsâmaha ile zikr olunub mukaddime-i hâriciyyeye nazar olunandır. Tâ ki mukaddimeteynden hârice nazarla netîce sâdık olmak için her ne kadar zikr olunan tahkîkde dahî hârice nazarla sâdık ise de nev'an mâ hafîdir ve böylece müsâmaha edib iktifâ olunan çoktur. Tahkîki herkesin ma'lûmu olduğu için iktifâ eder. Zâtî müsâmahanın ma'nâsı budur. Meselâ "câmi'i yak" denildiği

---

mesele olamaz. Vâkı'â ba'zı mahalde mevzû'dan lafız alınıp yine mu'teber kaziyye olur. Nahviyyûnun "Zeydun merfû'un ve küllü merfû'in fâ'ilun" [Zeyd merfûdur ve her merfû olan fâildir] dediği şahsiyye ve mahsûrede me'a-hâzâ mevzû'larından murâd lafızdır. Sebeb budur. Bunlar da yine mevzû'dan efrâd alındı. Lâkin efrâd lafz olmakla mevzû'dan murâd lafz zann olundu.

vakitte "büyük ve küçük câmi'de olan kandildeki fitili yak" **[73]** [1] demek olduğunu bilir ve çok mahalde bu münâsebetle vehle-i ûlâdan su'âl gelir. Bununla cevâb verilir.

Baksana ki müte'addî[yi] "fâ'ilin fi'ili mef'ulü'n-bihe savuşa" diye ta'rîf ederler. Me'a-hâzâ fâ'ilin fi'ili fâ'il ile kâ'imdir. Kimseye savuşmaz. Murâd ta'lîkidir ve tahsîl-i eseridir. Buna mümâsil gâyet çoktur, zâhirdir. Eğer zâtî ve arazînin tefsîrinin lafza kısım olmaklığını iddi'â yâhûd küllîyyât-ı hamsın müfrede kısım olmasını iddi'â edersek iki müsâvât olub ya müsâmaha ile iki kıyâs tertîb edib mukaddime-i ecnebiyyeye nazar oluna, yâhûd dört kıyâsdan mürekkeb bir kıyâs ki gerek evvel ile sâlis gayr-ı müte'âref sânî ile râbi' müte'âreften, yâhûd evvelin gayr-ı müte'âref âhirin müte'ârefden ve eğer küllînin lafza veya zâtının müfrede veya küllîyyât-ı hamsın küllîye kısım olmalarını iddi'â edersek bir müsâvât ve bir evsat olub gerek bir basît hârice nazarla gerek basît me'a'l-isbât, gerek mürekkeb tertîb edersek sâ'ir emsâlin.

Ve zâid olanı buna kıyâs ile asıl bu bahisten maksûd külliyyât-ı hams olmakla zikirlerinde taksîm zımınında müstahrec olan ta'rîfât ile iktifâ etmeyib müstakillen her birini ta'rîf eyledi. Her ne kadar me'âlde müsâvî ise de küllîyâttan ***"mâ"***[2] ile olan su'âle cevâb cins ile nev'dir. Fasl ile hâssa ***"eyyü şey'in"***[3] ile olan su'âle cevâb olur. Araz-ı âmm bu ikiden hiçbirine cevâb olmaz. Ma'kûl olması hemân haml ma'nâsınâdır. Zîrâ yine hakîkatten yâhûd hakîkat-i müşterekeden su'âle mevzû' olmakla ancak vaz'ına münâsib cevâb nev' ile cins olur ve nev'in tafsîli yine hakîkat ve ta'rîf-i mürekkebtir. Her ne kadar dâll olan icmâlî nev' ve müfred ise [de]. Zîrâ insân müfred nev'dir. Ma'nâsı olan hayevân-ı nâtık mürekkeb ve yine hakîkattir. Cins ile faslın cem'idir. Öyle olunca **"mâ"** ile olan su'âl her bir hamli sahîh olan olamaz. Ancak mes'ûlün-anh bir ise yine hakîkati cevâb ziyâde ise müşterek küllî-yi zâtî ile cevâb verilir.

---

1 Hâlbuki yine murâd olmakla efrâddır ve efrâd lafızdır. Zîrâ ünvân-ı mevzû'-ı külliyye lafız fâ'ildir. "Küllü lafzin efrâdu fâ'ilin merfû'un" [Fâilin ferdi olan her lafız merfûdur. (Çev.)] demektir. Kezâlik "Zeyd merfû'un"da Zeyd'den murâd, meselâ "Darabe Zeydun"de olan mu'ayyen Zeyd lafzıdır ve ekserî Nahv'in kaziyyeleri böyledir. Yine kâ'ideye mutâbık olarak mu'teber kaziyyedir. Kendilerinden lafz alınır, vehm olunmaya! İyice zabt edib her mahalde dikkat lâzımdır. Zîrâ mantığın kâ'idesinin ittırâdı zarûrîdir aslâ tehallüf edemez.

2 Ne? (Çev.)

3 Hangi şey? (Çev.)

Onun için Hazreti Mûsâ aleyhi's-selâma Firavun su'âlinde "mâ" ile ﴿وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾[1] diye su'âl etti, gûyâ kendi zu'munca tebkît için. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın künh-i hakîkatini zât-ı 'aliyyesinden gayrı kimse bilmez ve Cenâb-ı Bârî için mâhiyet-i külliyye olmak **[74]**[2] muhâldir. Zîrâ mâhiyet-i külliyye olmakta cinste müşârikiyle mümeyyizinin vücûdu lâzımdır. Bu da muhâldir. Bu sûrette Vâcib te'âlâdan "mâ" ile su'âl cehldir. Belki zâtından su'âl olunmayıb, vasfından su'âl olunsa yakışır. Onun için Mûsâ aleyhi's-selâm cevâbında ***"rabbü's-semâvâti ve'l-'arz"***[3] diye sıfat-ı aliyyesiyle cevâb buyurdu. Hakîmâne cevâb olarak, ya'nî tevbîh ile cevâb buyurub zât-ı aliyyeden "mâ" ile su'âl olunmaz, muhâl olduğu için.

Ve yine hakîkatini mahlûk bilmediği için münâsib olan su'âl olsa vasfından olur. Ona da cevâb budur diye techîl ve tevbîh ile cevâb buyurdu. Su'âl abes olduğunu ve cevâb yerinde olduğunu cevâb iş'âr eyledi. Firavun cehl ve inâdından etrâfında bulunanlara **"elâ testemi'ûn"**[4] diye ke-ennehu "mâ" ya mutâbık cevâb verilmedi diye zu'munca cevâb olmadı zann eyledi. Eğer ba'z 'indinde "mâ" evsâfdan su'âle dahî mevzû' olduğuna göre asıl üzere cevâb yerinde olur. Hemân sâ'ilin 'adem-i kabûlü bu vaz'a âlim olmadığından olur.

Esâhh-ı akvâl üzere eğer bir şeyden "mâ" ile su'âl olunursa nev', tamâm-ı hakîkati ile eşyâdan su'âl olunursa hakîkatlerinden müşterek-i küllî ile cevâb verilir. Gayrı her ne türlü verilirse mutâbık olmaz. Nükte beyân olunmadıkça hemân hamli sahîh olub zâtîsinden olmakla olmaz. Ammâ ***"eyyü şey'in"*** ile olanın cevâbı fasl-ı zâtî olur, ***"fî-zâtihi"*** ile kayıtlandı ise. Zîrâ ***"eyyü şey'in fî zâtihi"***[5] demek mes'ûlün-anhın zâtiyyâtından olub da mes'ûlün-anhı mâ-'adâdan temyîz eden ile bana cevâb ver demektir. Bu da ancak fasıldır ve ***"eyyü şey'in hüve fî arazihi"***[6] mes'ûlün-anhın araziyyâtından olub kendine mâ-'adâdan ve ağyârdan temyîz eden ile cevâb ver demek bu da hâssadır. Ammâ araz-ı

1 "(Firavun şöyle dedi): Âlemlerin Rabbi dediğin de nedir?" Şuârâ, 23.

2 Onun için ibtidâ, kelime-i şehâdet ile telkîn-i îmân ederler. Sıdkı tercîh için her ne kadar kelime-i tevhîd dahî mukayyed olub ve asl olan sıdk ise ve şâhid hîn-i şehâdetinde şehâdet ile ta'bîr edib mücerred zikr-i hâdise ile iktifâ olunmadığı gibi bunlar zât-ı mefhûm kaziyyenin muhtemel olduğuna alâmettir.
Nefsü'l-emrde sâbit olan nisbet de ihtimâl olmaz. Mîzân olduğu için mevzûn olan her bir nisbet kendisiyle mîzân olunur. Vâkı'ada olan nisbette kizb şâ'ibesi olmaz belki sıdk olur ve nefsü'l-emr demek bir şey hadd-i zâtında ne ise olmaktır. Bir nisbetin muhtemel olması mahlûka nazarladır. Onun için ibtidâ simâ' olundukta muhtemel olub ba'dehu hâricden ve delîlden tahkîkle kat'-ı ihtimâl olur.

3 "O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir." Şuara, 24.

4 "Ne dediğini işitiyorsunuz değil mi?" Şuara, 25.

5 Haddi zâtında o nedir? (Çev.)

6 Arazı bakımından o nedir? (Çev.)

âmm hemân zâtiyyâtından hâric olub ma'rûz ve ma'rûzun gayrına sâdık ve şâmil olandır. Hiç birine cevâb olmaz. Ammâ ta'rîfte cins yerinde vâki' olub o ta'rîf resm olur. Vukû'u pek çoktur. Tafsîli resm-i nâkıs bahsinde gelir.

Zâtînin üçe taksîminde olan kelâm ve takrîrât aynen taksîm-i delâlette olan gibi belki daha ziyâdedir. Ta'rîfât-ı müstakille münâsebetle her hangi ta'rîfler delîl ve da'vâ olunsa olur. Cümlesi zâhirdir, gâfil olma, **[75]** [1] sâbıkı tezekkürle burada da icrâ ile. Kezâlik arazînin hâssa ile araz-ı âmma taksîmi aynen sâbıkta olan iki şıklı taksîmler gibidir. Lâkin ibâresi bi-hâlihâ mürekkeb-i mefsûldür. Zîrâ ***"emme'l-araziyyu fe-immâ en-yemteni'a..."***[2] kavli bi-hâlihi suğrâ ba'dehu ***"ve hüve'l-arazu'l-lâzımü ve hüve'l-arazu'l-müfârıku"***[3] kübrâ olub ***"yemteni'u"***[4] ***"lâ-yemteni'u..."***[5] tekerrür etmekle sâkıt olub zuhûr eden netîce-i melhûz suğrâ ***"ve küllü vâhidün minhumâ immâ..."***[6] kavli kübrâ olub araz-ı lâzım ve araz-ı müfârık tekrâr etmekle sâkıt olub yine matlûbun gayrı netîce zuhûr etmekle netîce-i melhûz suğrâ ***"ve hüve'l-hâssatü ve'l-arazu'l-âmm"***[7] kavli kübrâ olmakla ***"yahtessu"***[8] ***"ye'ummu..."***[9] tekrâr edib matlûb olan arazînin hâssa ile âmma taksîmi hurûc eder. Kıyâs tekmîl olur.

Suğrâlar ve netîceler müreddede kübrâlar terdîd adedince kazâyâya müştemildir. Zîrâ matlûb çıkıncaya kadar tertîb olunub ne vakit ki matlûb zuhûr ede orada durulur. Kıyâs-ı mürekkeb olması ve mürekkebin eczâsının kesreti hemân matlûb aramaktandır. Nerde ki matlûb bulundu orada sa'y tükenir. Sâ'ir matlûbu aramak gibi ihtisâr için netâ'ic sarîhan zikr olunmamış. Eğer sen zikr edersen mefsûlü'n-netâ'ic olur. Lâzımı olan basît me'a'l-isbât ma'lûm-

---

1 Herkes zu'munca vâkı'a tatbîkle sıdkını cezm eder. Hadd-i zâtından tatbîki yerinde olsun olmasın bu sûrette nefsü'l-emr ve vâki' demek delâ'ile ve sâ'ir esbâba kat'-ı ihtimâle vâride, kezâlik nisbet üzerinde nefsü'l-emrde sâbit olan keyfiyyet nisbet ve mâdde-i kaziyye de böyledir. Vâhid sâbittir, mîzândır. Herkes aldığı kaziyyenin nisbetinin keyfiyyetini ona mîzân edib "falân kaziyye müvecciheden" diye hükm eder. Mutlakanın sıdk u kizbi bilmekte mîzân vâki'de olan nisbet olduğu gibi müveccihenin sıdk u kizbini bilmekte mîzân hem nisbet ve hem keyfiyyet-i nisbetedir. Her bir nisbetin tahakkukunda sâ'îler hemân nefsü'l-emrîsini aramaktadır. Gaflet olunmaya!

2 Arazîye gelince, ya [infikaki, yani ayrılması] imkansız olur… (Çev.)

3 O lazım arazdır, o ise mufarık arazdır. (Çev.)

4 İmkansız olur. (Çev.)

5 İmkansız olmaz. (Çev.)

6 Bu ikisinden her birisi ya… (Çev.)

7 O ise hassa ve araz-ı ammdır. (Çev.)

8 Has olur. (Çev.)

9 Amm olur. (Çev.)

dur. Zîrâ üç kıyâsdan mürekkeb olmakla hadd-i evsat üç olub mecmû'u zikr eyledik. Murâd edersek evelki evsatı delîl edib basît ile evvel kıyâsdan matlûbu çıkarıb nazarî[nin] falân mukaddimesini ikinci evsat ile esbâb onun dahî nazarî olanını üçüncü evsat ile isbât ile yâhûd matlûbu üçüncü yâ ikinci evsat ile isbât ba'dehu mukaddime-i nazariyyesini bâkî evsat ile ba'dehu yine böylece yâhûd matlûbu bir basît ile mukaddime-i nazariyyesini ikiden mürekkeb kıyâs ile gerek o bir ve iki evsat-ı evvel olsun gayrısı olsun. Yâhûd matlûbu ibtidâ ikiden mürekkeb kıyâs ile ihrâc, ba'dehu mukaddime-i nazariyyesini bâkî evsat ile yine sâbık gibi ikiden olan evsat-ı evvel ile sânî yâ sâlis yâ sânî ile sâlis olsun sâ'ir ibârede kıyâs mürekkeb geldiği vakitte ve bundan ziyâde olursa buna kıyâsen tertîb ile cümlesi gâyet sehîldir, cüz'î ehlinden meslek görene.

Mürekkeb ile basît me'a'l-isbât mütelâzımeyn **[76]**[1] olmakla biri bulunan ibârede lâ-büdd diğeri takrîr olunur. Fakat ibtidâ munfasıla-i istisnâ'iyye, ba'dehu munfasılanın terdîdi adedince şartiyye gelib tâlînin aynıları netîce olan istisnâ'înin gayr-ı müte'ârefinin mürekkebinde basît me'a'l-isbât olmaz. Terdîdi olduğu için onun dahî mürekkeb olduğu müştebihtir. Zîrâ munfasıla bir istisnâ'iyye olub sonra gelen şartiyyât bir mukaddime olmakla hemân istisnâ'înin evvelinin gayr-ı müte'ârefi olur. Tâliyyâtın aynıları müredded olmakla bir kaziyye-i munfasıla olur. Nasıl ki iktirânî-yi müredded hakîkati-i basît olub meşhûrda mürekkeb denildiği gibi, bu dahî öyledir, farkı yoktur. Her ne kadar bunun mürekkeb ve iktirânî-yi mezkûrun basît olması meşhûr ise de ibârenin hâli üzere kıyâs[ın] ikiye taksîm-i kıyâsîleri ma'lûm oldu. Ammâ iki kısmın her birine lâzım-ı müfârık vasfını zamm edib emsilede dahî tasrîh etmekle bu taksîm ma'nâda dörde taksîm olundu. Zîrâ *kaydın tegâyyürü mukayyedin teğâyürünü mûcib olmak* kâ'ide-i külliyye-i zarûriyyedendir ve bu kâ'ide ile çok şübheler def' olub çok metâlib vâzıh [olur.]

1 Lâkin lüzûm gerek lüzûm-ı nefsü'l-emrî olsun "in kaneti'ş-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdun" [Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur] gibi ekseri ibârede vürûd eden budur ve gerek lüzûm-ı örfî ve ıstılâhî olsun "in kâne lafzun fâ'ilen kâne merfû'an" [Bir lafız fail ise merfûdur] gibi bu dahî çoktur ve gerek lüzûm iltizâmî ve iddi'âî ve ta'ahhüdî olsun "lemmâ ferağa… şera'a…" [Falan işi bitirdiğinde falan işe başladı] gibi bir mebhas tamâm olduğuyla akabinde bilâ-te'hîr âharına şurû' ederim diye ta'ahhüd etmesine mübeyyin bu kaziyyeler lüzûmiyye olur ve gerek ibtidâ lüzûm-ı âdî olsun "metâ nezele's-selcü vecede'l-berdü" [Ne zaman kar yağsa hava soğuk olur] gibi ayrılmış mümkün olub ayrılmayan mâddeler gibi cemî'inde lüzûmîye göre istisnâ ve intâc sahîhdir. İştibâh olunmaya!

Baksana ki bunun i'ânesiyle çok mütâla'a ile hak sûretinde kıyâs gibi görünen kazâyânın kıyâs olmadığı vâzıh olur. Şübhe def' olur. Meselâ ***"et-talâku mevkûfun ale'n-nikâhi; ve'n-nikâhu mevkûfun alâ iznihâ"***[1] ve ***"Allahu vâhidün; ve'l-vâhidü nısfu'l-isneyn"***[2] ve sâ'ir bunun gibi muğâlatalar. Zîrâ zâhiren kıyâsın mukaddimâtı sâdık, hâlbuki netîce-i lâzıme kâzib olur. Me'a-hâzâ netîce kâzib olub kıyâs sâdık olmak muhâldir. Zîrâ lâzımın kizbi melzûmun kizbini müstelzimdir. Olmaması muhâldir. Bu şübhenin def'i olmadı, illâ mukadder olan kuyûdu ve kuyûdun teğâyürü bilinmediğinden.

Vaktâ ki mukadder kuyûdât-ı müteğâyire zuhûra gelib göründüğüyle anlaşıldı ki hadd-i evsat sûretinde görünen mukayyed-i vâhid muteğâyir imiş. Kuyûdunun teğâyürü sebebiyle her ne kadar mukayyed evsat sûretâ bir gibi ise de hakîkaten müteğâyirdir. Hadd-i evsatın tekerrürü olmamakla hey'et-i kıyâs tahtına ma'rûz olmayan bayağı kazâyâ-yı müteferrikadır, müellef değildir. Kıyâs olmayınca câ'iz ki şurada iki kaziyye sâdık olsun ve uhrâ kaziyye kâzib olsun. Böylesi çoktur. Fesâd, kıyâs olmasındadır, hâlbuki kıyâs değildir.

Onun için hadd-i evsatın tekerrüründe [77] [3] i'tibâr lafzın bi-aynihi tekmîlen me'a kuyûdihi tekerrürüne oldu. Vâkı'â tekerrürde i'tibâr ma'nâya olsa, mâdde-i nakzların ba'zısı def' olur. Ammâ muttarid olmaz ve şekl-i evvel ile râbi'a hiç kıyâs denmez. Zîrâ bunların mukaddimâtının birinde ma'nâyı evsat efrâd-ı diğerinde mefhûmdur ve mevzû'dan, zâtı mahmûlden vasf alınmak kâ'ide-i külliyye-i müttaridedir. Efrâd, mefhûmun gayrıdır. Bu cihetle dahî fesâd olduğundan nazar lafza olub mevâdd-ı nakzı, kuyûd-ı mukadderenin teğâyürüyle tekerrür-i evsat olmadığından def' oldu.

Bu mevzû'dan, zât-ı mahmûlden vasf alınmak kâ'ide-i nâfi'a ile çok şübhe-

1 Boşanma işleminin gerçekleşmesi nikaha bağlıdır; nikahın gerçekleşmesi de kadının onayına bağlıdır. (Çev.) [Metinde "mutallak/mutlak" olarak geçse de hem siyak itibariyle hem de başka kaynakların delâletiyle ifadeyi "et-talâk" şeklinde kaydettik. Bkz. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 1063. (Ç.N.)]

2 Allah birdir; bir ise ikinin yarısıdır. (Çev.)

3 Ve ne kadar taksîmât ve terdîd var ise şahsiyye da'vâ edib taksîm edib munfasıla olarak üçüncü ve dördüncü tarîkinden muttariden takrîr olunur. Meselâ "hâze'l-lafzu müfredün" [Bu lafız müfreddir] da'vâ edib "li-ennehu immâ müfredün ve immâ müellefün, lâkinnehu leyse bi-müellefin" [Zira o ya müfreddir ya da müelleftir, ne var ki müellef değildir] denildikte "hâzâ müfredün" [Bu müfreddir] netîce olur. Yâhûd "hâzâ leyse bi-müellefin" [Bu müellef değildir] da'vâ edib "li-ennehu immâ müfredün ve immâ müellefün, lâkinnehu müfredün" [Zira o ya müfreddir ya da müelleftir, ne var ki o müfreddir] denildikte "hâzâ leyse bi-müellefin" [Bu müellef değildir] netîce olur. Gerek şahsiyye mevzû'unu hâzâ ile ta'bîriyle gerek lafz-ı kem ise Zeyd gibi, insan gibi tasrîh ile böylece müfreden makâm-ı terdîdâtta olur.

ler def‘ olub ve cemî‘-i ulûmun ve ibârenin kazâyâ-yı mu‘teberesinde böyledir. Baksana ki; fi‘iller, harfler ve sâ’ir mübtedâ vukû‘u sahîh olmayanlar mübtedâ olduğu vakitte lafzı murâd olunub isim olsa; “fi‘il harf diye haml sahîh olmaz. Olmazsa mübtedâ vukû‘u sahîh olmaz” diye su’âl olundukta bu kâ‘ide der-hâtır olmadıkça halâs olunmaz ve başka cevâb verilse de ‘alîle şifa vermez. O misillu kaziyyeler külliyye olur. Mübtedâ olan lafzı ve haml olunan efrâdı olduğu ve o lafız küllî olub ilm menzilinde efrâd-ı vâridesine şâmil olduğu ancak bu kâ‘ideye kemâl-i ilmle olur. Sâ’ir mevâzi‘de lüzûmu dahî zâhirdir.

Bu cihetten dahî mantığın lüzûmu vâzıh oldu. Zîrâ ibtidâ emsilede “nasara” fi‘il-i mâzî ve “yensuru” fi‘il-i muzâri‘ gibi kazâyânın sıhhati kendinin kâ‘idesine ma‘rifetine tevakkuf eder diyor. Buna mümâsil nîce kavâ‘id-i nâfi‘a ve mezkûrât-ı kâ‘idenin nîce yerlerde menâfi‘-i dîniyye ve dünyeviyyesi vardır. Havâşilerimizde tafsîli müşâheddir. Bu usûle kemâl-i âşinâ olmadıkça ve havâşileri bi-tamâmihi ahz etmedikçe tahkîkine vâsıl olmaz ve tahsîlinde telezzüz ve fâ’ide çok görmez, bu da zâhirdir. Mezkûr ba‘zı kavâ‘idi münâsebet îcâbıyla beyândan sonra gelelim ***“mâ-nahnu fih”***e.

[Arazlar ve Çeşitleri]

Lâzım ve mufârık kaydıyla mukayyedler ikişer olmakla aksâm dört oldu. Araz-ı hâss-ı lâzım, araz-ı hâss-ı mufârık, araz-ı âmm-ı lâzım, araz-ı âmm-ı mufârık. Her kısımda iki lafz bulunmakla tertîb-i akyisede dahî her şıkta iki ta‘rîf iki misâl ile zikr olunur. Gerek hasr da‘vâsında ve gerek muğâyirinde. Meselâ da‘vâda ***“el-arazu immâ arazun hâssun lâzimun ve immâ arazun*** **[78]**[1] ***hâssun mufârikun”***[2] denildiği vakitte ta‘rîfler ile istidlâlde ***“li-enne’l-a-***

1 Nitekim ba‘zı min ile gelen muttasılada on ikinci tarîkinden istisnâ’iyyesi eczâ’iyye ya şahsiyye olarak ba‘zı ile beyân olunduğu gibi ve netîce dahî cüz’iyye ya şahsiyye olur. Meselâ “men arafe nefsehu fe-kad arefe rabbehu” [Nefsini bilen rabbini bilir], lâkin “es-Sıddîk radiyellahu te’âlâ anh arafe nefsehu, yunticu ennehu arafe” [“Ebûbekir (r.a.) nefsini bildi” önermesi “(rabbini) bildi” sonucunu verir] diye yâhûd “lâkin Ebu Cehl lem ya‘rif rabbehu fe-lem ya‘rif nefsehu” [Ebû Cehil rabbini bilmedi, dolayısıyla nefsini de bilmedi] yâhûd “lem ya‘rif nefsehu fe-lem ya‘rif rabbehu” [Nefsini bilmedi, dolayısıyla rabbini de bilmedi] sâ’irleri böylecedir. Mûcibe-i külliyye muktezâsı zâhiren mevzû‘ mahmûle müsâvî ya mahmûlde ehass olmaktır ve hakîkatte müsâvâttır. Fakat zîrâ “küllü insanin hayevânün” [Her insan canlı dır]’da ferese ve bakara şâmil olan hayevân umûmiyle insana sâbit değildir. Bu da zâhirdir.

2 Araz ya lâzım araz-ı hâssadır ya da mufarık araz-ı hassadır. (Çev.)

raza immâ yahtessu…ve yemteni'u…"[1] ve ***"immâ yahtessu ve lâ-yemteni'u…"***[2] bu siyâk üzere takrîr olunur, hangi şık evvel sonra zikr olunursa olunsun. Zîrâ bi-hasebi't-tab' eczâ'-yı munfasılada tekaddüm-te'ahhür yoktur. Kezâlik müğâyeret da'vâsında dahî böylece takrîr olunur.

Kısımlar iki lafz olmakla ta'rîfler dahî ikişer gelib birer lisâna sa'b gibi görünür. Me'a-hâzâ aslâ fark yoktur ve makâm-ı taksîmde olan kelâmların icrâsı aynen birdir. Eğer her kısımda üç yâ dört lafız gelse o lafızların adedi mikdârınca ta'rîf ve emsile olur. Aslâ fark etmez. Taksîmin bir mâddesinde bilinen usûl muttariden bilâ-tefâvüt velâ-tehallüf velâ-tevakkuf cemî'-i mevâdda icrâ olur. Şu kadar ki bu makâmda kayd münâsebetiyle aksâm dört olub dört beyninde nisbet ile altı olmakla bu makâmda delâlet bahsinde aksâm beyninde cârî olan da'vâ ve takrîrâtın zı'fı olur. Üçün beyninde nisbet üç olmakla altı üçün zı'fıdır. Sâ'ir tertîbât ve tasvîrât ve kelâm bi-aynihâ mezkûr gibidir. Mezkûrün bi-tamâmihi ma'rifet ve tezekkürüyle bu makâm dahî zâhir olur. Sâ'irleri gibi me'al-i ibâre dahî zâhir oldu ki arazînin ba'zısı ma'rûzundan ayrılması muhâl [olduğu hâlde] ayrılması farz olunsa makâmına göre fesâd lâzım olur.

Evvelâ bu ki lâzım olub ayrılsa lâzım yine lâzımın 'ademiyle melzûm ma'dum olur. Var denen şeye ise yok demek muhâldir; ve bir de melzûm bulunsun dediğin vakitte lüzûm alâkasıyla lâzım bulunsun demek olur. Sonra lâzım bulunsun demek aynen ictimâ'-ı nakîzeyn olur. O da muhâl-i zâhirdir. Bu misillu muhâle kudretullah dahî ta'alluk etmez, şartı ma'dum olduğu için. Nerede kaldı ki kudret abd-i âcize ta'alluk ede. Öyle olunca lâzım bulunsun melzûm bulunmasın demek muhâl olduğu zâhirdir ve ba'z uhrâ[-dan] ayrılması mümkinedir. Gerek ayrılsın ve gerek aslâ ayrılmasın mâdem ki mümkündür araz-ı müfârıktır. Müfârık imkân-ı zâtî ile mecâmi' li'l-fi'le şâmildir.

Hâssa da gerek cemî-'i efrâdında tahakkuk etsin gerek ba'zısında etsin, cemî'-i efrâdında tahakkuk lâzım değildir. Hemân efrâddan gayrıda bulun-

1 Zira araz ya özel olup [ayrılması] imkansız olur. (Çev.)
2 Ya da özel olup [ayrılması] imkansız olmaz. (Çev.)

mamak lâzımdır. Çünkü hâssanın mefhûmu iki cüz' olub bir cüz'ü **[79]** [1] îcâbî ki ***"mâ yûcedü fîh"***[2] ve diğer cüz'i selbiye ki ***"lâ-yûcedü fî gayrihi"***[3]cüz'-i selbîsi sâlibe-i külliyye olmakla aslâ mâ-'adâda tahakkuk edemez. Ammâ cüz'-i îcâbîsi mühmele olub murâd hemân kendinde, ya'nî ma'rûzunda bulunmakta ma'rûzda mâhiyet olub mâhiyetin tahakkuk ve efrâdı zımnında olmakla bir ferdinde tahakkukuyla cemî'-i efrâdında tahakkukunun farkı yoktur. Meselâ insanın 'ademi cemî'-i efrâdının 'ademiyledir ve ammâ vücûdu bir ferd ile de olur, çok ile de olur. Dünyâda hiç efrâd-ı insan kalmayıb, fakat bir ferd kalsa yine vak'ada insân vardır denir. Aynı çokluğu gibi nev'in tahakkukunda farkı yoktur. Onun için hâssa-i şâmile ve gayr-ı şâmile oldu ve hâssa olduğunu îzâh eden cüz' selbîdir. İkisi aynı mefhûmudur, yoksa muhâlif sanma.

Ve hâssa makâmında bu kelimeden müştak olan sîga olmak lâzım değildir. ***"İnnemâ"*** olsun ***"mâ"*** ile illâ olsun ve sâ'ir hasr ve tahsîs makâmı olsun. Nihâyet ba'zı mahalde su'âl vârid olub ıztırâr oldukta mecâza gidib cüz'-i selbîsinden tecrîd ederler. Vaz'ı, ***"tahsisu şey'in bi-şey'in..."***[4] ta'rîflerinde lafz-ı müşterek ve murâdif ile su'âl gelib iki cüz'ü yakışmadığından tecrîd ettikleri gibi gerek yâ-ı maksûre dâhîl olub medhûlü mâ-kablinden e'amm olub kendi ma'nâsına olub mâ-kabli, mâ-ba'dine hasr olsun ve gerek maksûrun-aleyhe dâhil olub mezkûrun aksi olsun.

Kezâlik araz-ı âmm ma'rûzun kendi gibi nev'-i âharın ve sâ'ir mugâyirinin cemî'sine ârız ve şâmil olsun, gerek kendinin gayrı ba'zısında bulunsun, ba'zı biriyle de tahakkuk eder. Hâssa olmak müntefî olub nakîz-i âmm olmak hemân kendinin gayrısında bulunmak ile olur. O da zâhirdir. Buraya kadar matlûb mechûl-i tasavvurî olan müfredâtın melzûm-ı muvazzıhı olan

---

1 Bu sûrette mahmûl ve mevzû'dan ehâss-ı mutlak ve min-vech ve mübâyin olmak hilâf-ı muktezâdır. Mûcibe-i cüz'iyyede zâhiren muktezâ müsâvât ve umûm-ı mutlak ve min-vechdir. Hilâf-ı muktezâ mübâyenettir. Tahkîkte müsâvâttır. Sâlibe-i külliyye muktezâsı mübâyenet sâ'iri hilâfıdır. Sâlibe-i cüz'iyye muktezâsı mübâyenet ve umûm-ı mutlak ve min vechdir. Müsâvât hilâfıdır. Kezâlik şartiyyenin mukaddemiyle tâlîsi beyninde. Ve ma'lûm oldu ki muttasılada lüzûm ve inâd beyne't-tarafeyndir. Her ne kadar meşhûrda 'inde'n-nahviyyîn [Nahivcilere göre] hüküm tâlîde mukaddem kendinin kaydı ise. Lâkin tahkîkte mantık ile nahvin farkı yoktur diye Mi'rât sâhibi dahî tasrîh etmiştir. Bu cihetten ba'zı tarafeyn muhâl olarak lüzûm sâdık olur.

2 Kendisinde bulunan. (Çev.)

3 Başkasında bulunmayan. (Çev.)

4 Bir şeyin bir şeye tahsis edilmesi. (Çev.)

ta‘rîfâtın mebâdîsi ve eczâ-yı mâddiyesi olan küllîyyât-ı hams tâm oldu. İbtidâdan beri taksîmât tavtı’e olub asıl taksîm-i küllînin bu beşe taksîmidir. Beş mâ-beyninde nisbet on olmakla bu taksîmde külliyyetli akyise mevcûddur. Küllîsi hâzır [ve] ma‘lûmdur, mâ-sebakı bildikten sonra. Zîrâ sâbıkta olan kelâmlar bi-aynihi burada [da] cârîdir, takrîr eyledik. Bir mahalde bir kâ‘ideyi zabt cemî‘-i mevâdda zabt ve îzâhı mûcibdir. Lâzımın intifâsıyla **[80]** [1] melzûm müntefî olmakla mevâdda eczâsına muktedir olmamak lâ-büdd kâ‘ideyi ‘adem-i zabttandır. Bu da zâhir[dir]. Ve burada üç kıyâs-ı müsâvâttan mürekkeb kıyâs olur. Mecmû‘u altı kıyâs olur. Yukarıdaki gibi beşten ziyâde terdîdli taksîmde her şıkka ziyâde oldukça müsavât artar. Bu da zâhirdir.

Külliyyât-ı hams ta‘rîfe eczâ’-yı mâddiyye olub mu‘arrefe mûsil-i abîd olduysa ta‘rîf edecek vakitte külliyyâttan iki ve ikiden ziyâde olub ta‘rîf tertîb etmeli, ta‘rîf mürekkeb olduğuna göre. Ammâ müfred olması câ’iz diyene göre birisi de kâfîdir, ziyâde ile olduğu gibi. Nasıl ki lügatlarda zikr olunan ta‘rîf-i lafzîlerde ve mürekkeb ile câ’iz olduğu gibi hangi lisân ile lügat olursa olsun vâkı‘â kavl-i şârih ta‘rîf-i lafzîye ıtlâk olunmaz ise mücerred beyâna ve tertîbe ihtiyâcı olmadığı için, yoksa ta‘rîf-i lafzî de ***“mâ yelzemü mine’l-ilm…”***[2] ta‘rîfinin tahtında dâhil ve mantıkiyyûnun beyân eylediği ta‘rîfin vaz‘ı ve hâli kendine sâdıktır. Zîrâ ta‘rîfden maksûd îzâh ve mu‘arref mechûle îzâh olmakla ta‘rîf denmez, illâ ki îzâh ve îsâl olmadıkça.

Îzâh ve îsâl ta‘rîf-i hakîkî ve i‘tibârîde mevcûd olduğu gibi ta‘rîf-i lafzîde de mevcûd, belki ta‘rîf-i tenbîhîde dahî mevcûddur. Mâdem ki ***“mâ ‘ulime ve zühile anh”***[3]ı ihtâr olur, îzâh olmakla ta‘rîf denir. Nerde kaldı ki lafzîye

1 Esta‘îzübillah: ﴿قُلْ إِن كَانَ لِلرَّحْمَٰنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ﴾ [“De ki: Eğer Rahmân’ın bir çocuğu olsaydı, elbette ben (ona)kulluk edenlerin ilki olurdum!” (Zuhruf-81)] kavl-i şerîfi gibi bu kaziyyenin lüzûmunun sıdkından istidlâl ve işâret olunur ki bir kimseye muhabbet, veledine muhabbeti mûcibdir. Veled-i üstâda üstâd kadar muhabbet lâzımdır. Zîrâ bu kavl-i şerîfte âbidîn gelip sâ’ir muhibbîn gibi lafızlar gelmekte esrâr-ı hakîkiyye olub zikr ettiğimiz işârete işâret zâhirdir. Bu kaziyye istisnâ’înin gayr-ı meşhûrundan, lâkin “lâ yümkinu en-yekûne lehu veledün fe-lâ yümkinu ennehu evvelü’l âbidîn” [Allah’ın çocuğunun olmasının imkânı yoktur; dolayısıyla onun, kulluk edenlerin ilki olmasınınimkânı da yoktur] diye takrîr olunur. Meşhûrundan dahî câ’izdir. Ve cüz’iyyât külliyyâttan e‘amm olmaklaba‘zı mâdde külliyyesiyle sâdık olub cüz’iyye-i uhrâ ile sâdık olmaz.

2 [Ta‘rîf,] Kendisinin bilinmesiyle [bir başka şeyin bilinmesi] gereken şeydir. (Çev.)

3 Bilinip zihinden giden şey. (Çev.)

ta‘rîf denmek ve cemî‘-i müfredâtın îzâh ve ma‘rifeti ancak ta‘rîf ile olmakla keyfiyyeti îzâh mantığın bir tarafı beyân etmekle mantığın elzemiyyeti vâzıh olur. Her ne kadar müfredin ma‘rifeti zâtı için lâzım olmayıb hemân kazâyâ-ya eczâ’ olması için ise de.

Lâkin bu külliyyâttan her hangisini getirsen kavl-i şârih olur zannetme. Belki cinsle fasl yâ cinsle hâssa yâ yalnız nev‘ müfredin ma‘nâ-yı mürekkebiy-le yine cinsle fasl olacaktır. Yâhûd araz-ı âmmla hâssadan olur. Her birinde ol cüz’-i mu‘arrefden âmm olub ikinci ve üçüncü cüz’-i evvel cüz’den ehass ve cüz’-i âhar mu‘arrefe müsâvî olmakla ta‘rîf mua‘rrefe müsâvî olur. Âdâbiyyû-nun ***“mâ yüzkeru’l-cüz’ü’l-âmmu evvelen ve’l-hâssu sâniyen”***[1] diye ta‘rîfi ta‘rîf etmeleri budur. Bundan gayrı tertîb ta‘rîf olmaz ve külliyyâtın hangisi olursa olsun âharıyla ta‘rîf olmaz. Onun için küllî bahsi olan kavl-i şârihin beyânına muhtâc oldu. **[81]** [2] Hattâ eczânın keyfiyyet-i terkîbini beyân etmek her bi-rinde böyledir. Vâkı‘â ba‘zı küllde hemân eczâsı ne türlü ihtilât edersen olur. Lâkin yine hey’etinin öyle olduğundandır. Hey’etsiz küll olmadığı gibi hey’et ne ise bilinmedikçe küll vücûda gelmez.

Baksana ki tasdîk tarafından her bir kazâyâ eczâ’-yı kıyâs olursa da, fakat şurûtunun muktezâsı ba‘zısı olamaz. Meselâ tabî‘iyye hiç olmaz ve mühmele ve cüz’iyye şekl-i evvele kübrâ olamaz. Gerek ma‘nâca ve gerek şurûtça muvâ-fakat olmadıkça olamaz. Bu sebebden hey’et cüz’-i a‘zam oldu. Gerek küll-i ma‘kûlü ve küll-i mahsûsü olsun intifâ‘ ve fâ’ide sûret ile olursa da mâdde ile aslâ olmaz, müşâhede olunur.

Ve bu hey’et ve cüz’-i sûrî bahsine lâ-büdd muhtâc olduğundan külliyyât-ı hams akabinde kavl-i şârih bahsine şurû‘ eyledi. Burada dahî külliyyât gibi nefsini cihet-i vahdeti’l-bahs tuttu. Diğer bâb ve fasl ve makâle gibi ünvânla

1 Genel parçanın birinci, özel parçanın ikinci olarak zikredildiği şey. (Çev.)

2 Ba‘zı mâddede külliyyesiyle sâdık olmayıp, yalnız sâdık olmakla cüz’iyye-i uhrâ ile sâdık olur. Meselâ “ba‘zu’l-insâni hayevânun” [Bazı insanlar canlıdır] külliyyesiyle berâber sâdık olmakla “ba‘zu’l-insânî leyse bi-hayevânin” [Bazı insanlar canlı değildir] sâdık olmaz. Ammâ “ba‘zu’l-hayevâni insânün” [Bazı canlılar insandır] külliyyesiyle sâdık olmadığından “ba‘zu’l-hayevâni leyse bi-insânin” [Bazı canlılar insan değildir] olan cüz’iyyesiyle sâdık olur. Sâlibe de böyledir. Onun için mübtedî nahivci örfe bakarak ba‘zı iştibâh edib “ba‘zu’l-insani hayevânün” [Bazı insanlar canlıdır] gibilerde “ya ba‘zısı hayevân değil mi?” diye tevehhüm eder. Me‘a-hâzâ ma‘lûm ki ma‘nen lafız miktarı alınıp ve zikr-i şey’ mâ-‘adâya münâfî değildir. Hemân örf-i avâm böyle olmakla ale’l-gafle tevehhüm olunur.

şurû‘ etmedi. Zîrâ maksûd, mücerred bahs olub diğer bahse kadar zikr olunacak mesâ’ilin mevzû‘u zikrîsini ve mebhûsün-anhını âharından temyîzdir. Bu da ünvânla olduğu gibi bilâ-ünvân dahî olur. Her ne kadar o vâzıh ise [de] **cihet-i vahdeti’l-ulûm** her ilmin mevzû‘uyla meselâ âhar ilmden mümtâz olur. Mesâ’il-i kesîresi bir add olunduğu misillu bahisler dahî birbirinden mümtâzdır. Bunların tafsîli *Fenârî* Hâşiyesi’nde ve sâ’irindedir. Bu makâma münâsebeti yoktur.

Kavl-i şârih ta‘rîftir ***“mâ yelzemü mine’l-ilmi bihi el-ilme bi-şey’in âhar”***[1] ile tefsîr ederler. Ta‘rîfe ilm melzûm, mu‘arrefe ilm lâzımdır. Lâkin lâzımı e‘ammdır, müsâvî değildir. Bir müfred bir ta‘rîfe münhasır değildir. Kaç ta‘rîfle ta‘rîf olunursa olsun onun için merhûm kavl-i şârihin dört kısmının misâlinde de mu‘ârrefi insân getirib ta‘rîfleri muhtelif getirdi. Mu‘arref lâzımın e‘ammiyyetine işâret edib ne türlü ta‘rîf-i sahîh ile olsa olur. Demek ki işâret için, tâ ki ifâde kâsır olmasın diye. Zîrâ bir şeyi ta‘rîf ettiğin vakitte şâyet ba‘zısı fehm eder ve ba‘zısı o ta‘rîfle fehm edemez, bi’t-tekrâr ona da aklına ve lisânına ve fehmine mutâbık ta‘rîf lâzımdır. Tâ ki ona hafî olmaya. ***“kellimü’n-nâse alâ kadri ukûlihim”***[2] buna dâlldır. Sâbıkda zikrettiğimiz gibi kıyâsda da lüzûm e‘ammdır. Bu ta‘rîf, mutlak delîlin ta‘rîfi olmakla ta‘rîfe ve kıyâsa şâmildir. **[82]** [3]

[Tedris ve Tâlim Sırasında Hocaya Düşen Görevlere Ara Değerlendirme]

Her ne kadar şimdi delîl kıyâsa örf olub ta‘rîfe ıtlâkı nâdir ise de bir kaziyyeyi bir delîl ile isbât edib şâyet ba‘za nazaran matlûba ilm getirmez ise fehmine mutâbık diğer delîl îrâdı lâzımdır. Tâ ki tâlib-i âcize şefkat ziyâde olub ifâde âmm ola. Böylece olan müzâkere ve ders tahkîkli olmakla tâlibe gâyet lezzet verib ve ilme ve mu‘allime muhabbet ve ihlâsı ziyâde eder: ***“el-insânü abîdü’l-ihsân”***[4] Ve ta‘lîm-i ilmden a‘zam ihsân olamaz. Lâkin böylece şübhe bı-

1 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

2 İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuş. (Çev.)

3 Her bir mahalde dikkat ve örf-i ulemâya ve ale’l-husûs ıstılâh-ı mantığa nazar lâzımdır. Bu edât ile ta‘bîr olundukta cüz’iyye sûrî olur velev ba‘zıdan murâd bir olursa. Zîrâ ba‘zı çokla tahakkuk ettiği gibi bir ile tahakkuk ve vâhid-i mu‘ayyenle de tahakkuk eder. Mâdem ki bu lafızlarla ta‘bîr olundu, ilm-i cüz’î ve ahd-i hâricî için olan lâm ve izâfet ve esmâ-yı işâret gibi bir şey olursa vâhid ehad gibi ol vakitte şahsiyye külliyye olur. Ba‘ı vâhid ehad gibi mefhûmunda ibhâm olan lafızlar cüz’iyye-i sûrîdir. Kendilerden murâd vâhid-i mu‘ayyen olduğu zâhir ise de.

4 İnsan, ihsânın kölesidir. (Çev.)

rakmayarak kemâl-i îzâhla olursa cemî‘-i müstemi‘e nisbeti böylece olan kırâ’atten az vakitte çok fâ’ide kesb olur. Müddet-i kalîlede üstâd olur. İzâle-i cehlde illet-i hakîkî tevfîk-i ilâhî olub, sebeb-i kavî mu‘allimin sa‘yıdır. Tâlib-i âcizin maslahatı hemân yolunda bulunub ihlâs ve sadâkatle dersini fevt etmeyerek her bir söyleneni bi-kadri tâkatihi zabt eylemektir. Zîrâ himmet tabîb-i sebebindir, marîz-i âcizin değildir. Bu mâ-sebakda beyân olundu ve nefsü’l-emrde şems gibi zâhirdir. Böylece müzâkere geçen ulemâların âdeti ve âdâtü’s-sâdâtın aks-i lugavîsi olan sâdâtü’l-âdât olub husûsan ilme ve dîne müte‘allık olan bir âdât olmakla böylece müfîd müzâkere her üstâda lâzımdır.

[Târif]

Ta‘rîfden maksûd, sâmi‘e ilm getirmek olduysa ilm getirmekte hadd ile resmin farkı yoktur ve makbûl-i ta‘rîf olmakta ta‘rîfin eczâsı zâtî olmak ile arazî olmanın aslâ farkı yoktur. Şu kadar ki zâtî hakîkati bildirir, arazî bildirmez. Hâlbuki maksûd bu değildir. Ancak maksûd îzâhtır. Îzâhta farkları yoktur. Belki ekser kimseye nisbetle arazî ile ta‘rîf, zâtî ile ta‘rîften ziyâde zâhir ve vâzıhtır. Zâtî ile ta‘rîften bir şey fehm etmez. Sonra arazî ile ta‘rîf etsek acele fehm eder. Ve her bir şeyin zâtîsi bilinmez, bilinse de herkes bilmez ve zâtı bir olur. Ammâ arazîyi herkes bilir ve bir şey’in müte‘addidi belki mâ lâ-yuhsâ arazîsi olur. Herhangisi sâmi‘e müfîd olursa onunla ta‘rîf olunur. Baksana ki avâm ve çocuk mâ-beyninde dahî böyledir. Onun için resm-i nâkıs ile ta‘rîf ibârede ve elsinede çok gelir.

Merhûm mutlak kavl-i şârihin ve resmin ta‘rîflerinden ve hadd ile resme taksîminden iktifâ edib fakat haddi ta‘rîf eyledi. Ba‘dehu mufassalan dörde **[83]** [1] taksîmini tasrîh eyledi. Taksîmin her bir kıyâsı ma‘lûmdur ve burada her kısmın mu’arrefini kendine haml olan mukaddimât üzerine ta‘rîfi

1 Nitekim Maksûd sâhibi mukaddimesinde “ve ehadu erkânihâ et-tasrîfu” [Onun rükünlerinden biri de tasrîftir] kaziyyesinde ehadd cüz’iyye-i sûrî olub murâd vâhid-i mu‘ayyen ve ilm-i sarf olduğu gibi. Zîrâ “inne’l-arabiyye te vesîletün ile’l-ûlumi’ş-şer‘iyyeti” [Arapça, şer‘î ilimler için bir araçtır] kavli suğrâ “ve ahadu erkâni’l-arabiyyeti et-tasrîfu” [Arapça’nın rükünlerinden birisi de Tasrîf’tir] kavli kübrâ olub şekl-i sâlisin beşinci darbının gayr-ı müte‘ârefinin gayr-ı müte‘arefinden mûcibe-i cüz’iyye olan “ehadu erkâni’l-vesîleti ile’l-ulûmi’ş-şer‘iyyeti et-tasrîfü” [Şer‘î ilimler için araç olan rükünlerden birisi de Tasrîf’tir] kavlini netîce verir. “Ey ehadu erkânin mâ-kâne vesileten ileyhâ et-tasrîfu” [Şer‘î ilimler için araç olan rükünlerden birisi de Tasrîf’tir]’dur. Makâmı cüz’iyye makâmı olduğu için ve “ehadu” lafzı bulunduğu için mu‘ayyen diye vehm edib şahsiyye olmak aslâ câ’iz değildir. Her ne kadar ma‘nâya halel gelmez ise de.

ile istidlâl edib ba'dehu suğrâsının üzerine eczâ'-yı mâddiyye-i mahsûsasıyla istidlâl olunur. Hâşiyelerinde zikr eylediğimiz gibi üçten mürekkeb olarak yâhûd nazarî olan suğrâsını isbâtla basît tertîb olunur. Küllü eczâ'-yı mâddiyyesiyle isbât dedikleri budur. Delîl da'vânın gayrı olmakla küll dahî eczâ'-yı mâddiyyenin gayrıdır. Fakat ta'rîflerde ***"an"*** lafzının medhûlü olan eczâ'-yı mâddiyye külliyyenin yerine misâlin eczâ'-yı mâddiyye-i mu'ayyenesini getirib gayr-ı müte'ârefden tertîb olunur. Orada mestûr olduğu gibi müsâdere ale'l-matlûb zannetme. Ve bu misillu isbât pek vâzıhtır.

Kavl-i şârihin dört kısmının ne olduğu ta'rîflerinden ve misâllerinden zâhir olur. Her ne kadar hadd ile resm-i tâmm ile az ise de. Lâkin merhûmun resm-i nâkıs ta'rîfinde hafî nükte ve fâ'ide-i azîmeye işâret vardır. Her ne kadar ehl-i ilme celî ve sarîh ise de. Zîrâ ta'rîfinde resm-i nâkısın iki kısmını işâret eyledi. Bir kısmı budur ki evvelâ bir yâ birden ziyâde araz-ı âmm gelir. Ba'dehu hitâmı mu'arrefe müsâvî olan hâss ile olur. O ta'rîfin eczâ'-yı mâddiyyesinin evveli âmm âhiri hâss olur. Tevârüd eden ta'rîflerin ekseri bu kabîledendir, bu da zâhir.

Ammâ kısm-ı uhrâ şudur ki; eczâ'-yı mâddiyye-i mezkûrenin her birisi araz-ı âmm ve mu'arrefden e'amm olub cüz'-i sûrî olan mecmû'uyla sûreti ve cüz'ü mu'arrefe müsâvî ve hâss olur. Yine ***"mâ yüzkeru'l-cüz'ü'l-âmmu evvelen ve'l-hâssu sânîyen"***[1] kavlinde dâhil olur. Cüz'-i âmm, tûb-ı eczâ'-yı mâddiyye olub cüz'-i hâss cüz'-i sûrî olur ve eczâ'-yı mâddiyye ne kadar cem' ve çok ise de müfred ile çok yerde ta'bîr olunur. Mecmû'-ı eczâ'-yı mâddiyye bir cüz', ve sûret bir cüz' olduğu için onun için *Tehzîb* sâhibi, "iki mukaddimât-ı kıyâsa cüz' ta'bîr edib ve bu iki mukaddimât bilâ-hey'et kıyâsın gayrıdır" diye tasrîh eyledi. Kemâ-sebak cüz' küllün gayrı dediklerinden murâd eczâ'-yı mâddiyye olduğunu îzâh için. Onun için merhûm cümlesini hakîkate mahsûs olan araziyyâttan mürekkeb ta'bîr etti. Cümlesi mahsûs olmak eczâ'-yı mâddiyyenin cüz'-i ahîrinin mahsûs olmasıyla olduğu gibi mürekkebin cüz'-i ahîri ve mükemmili olan cüz'-i sûrînin mahsûs olmasıyla da **[84]**[2] olur.

1 Genel parçanın birinci, özel parçanın ikinci olarak zikredildiği şey. (Çev.)

2 Zîrâ kübrâ yakışır ve evvel darbından olur. Ammâ netîce yakışmaz ve külliyye olamaz ve ba'zı olursa bu makâm o makâm değildir ve zarûret yoktur. Her cihetle muhâlif-i kavâ'iddir ve sonra dahî evvel kübrâ

Cümle ta'bîri pek açık işârettir. Bu sebebden ta'rîfinde dahî ***"dahâkkun bi't-tab'"***[1] getirdi. Şunun için ki berâber eczâ add olunursa bâkî cüz'ler âmm, bu hâss olur. Evvelki kısımdan olur. Ve eğer berâber add olunmazsa mezkûr eczâlar evvele kâfî ve âmm olub cümlesi ve mecmû'luk sıfatı cüz'-i sûrî ahîr ve hâss olarak ikinci kısımdan olur. Baksana ba'zı şârihler[in] **"dahâkkun bi't-tab'"** kaydına hâcet yoktur, zîrâ bâkî eczânın mecmû'u insâna hâsstır" dedikleri mümkün ki murâdları bu nükteye işâret ola. Lâkin merhûmun murâdı bu olduğu kat'î ve açıktır. Misâlinde bu kadar tatvîl etmez idi. Bu kayd-ı ahîr oldukça istese de bu kaydı zikr etmez idi. Belki merhûmun ta'rîfinin ibâresi aynen kısm-ı sânîye dâlldir ve ibârede ve elsinede dahî bazen böylece ta'rîf vâki'dir. Bu nükte iyice zabt olunub hıfz oluna. Tâ ki murâd fevt olmaya. Nasıl ki her ibârenin me'âline tedkîk edib murâd-ı mü'ellifine muğâyir olunmamak için ta'rîfin ne olduğu ve makâmında tertîb ve hey'eti bilindiğiyle lâzım olan mu'arrefe ilm bi'z-zarûre hâsıl olduğundan ta'rîfi bilmek ke-ennehu mu'arrefe ilm oldu. Onun için bu makâmda beyân mevâddında mu'arrefe zahmet ve îrâda hâcet yoktur. Kendi başınâ vâzıh olur. Eğer vâzıh olmadıysa bil ki haleller ta'rîftedir. Ta'rîf bilinib mu'arref bilinmemek muhâldir. Aks-i nakîzi olan mu'arref bilinmediğiyle ta'rîf bilinmemiş olmak da zâhir olur.

Şimdilik tasavvur tarafından her bir müfredâta tahsîl-i ilmin tarîkini bildin. Vâcib Te'âlâ hazretlerini bilmek meselâ ta'rîfiyle ve sıfât-ı celîlesiyle olur ve bir kimseye ta'rîf dahî böyle. Fakat araz ve resm ta'bîri edebe muhilldir. Zîrâ yine hakîkatini zât-ı 'aliyyesinden gayrısının bilmediği ve mahiyet-i külliyyesi olmakta hâşâ kendi gibi nev'-i âhar-ı müşterek iktizâ etmekle mâhiyet-i külliyyesi olmak bütün muhâl olduğu mâ-sebakda simâ' olunmakla ancak evsâf-ı celîlesiyle ta'rîf ve tefhîm olunur ve Resûl-i aleyhi's-selâmı bilmek ve sâ'ir eşyâ-yı lâzımeyi ve gayr-ı lâzımeyi ancak ta'rîfle olur. Bundan sonra gelecek kazâyânın eczâ'-yı mâddiyyesi hâzır olub ancak cüz'-i sûrî ve nisbetin

cüz'iyye "ız bihi yasîru'l-kalîl mine'l-ef'âli kesîran" [Zira onunla az bir fiil çoğa dönüşür] kavliyle isbât ettiği vakitte şekl-i evvelin üçüncü darbından "li-enne ehade erkânihâ mâ bihi yasîru'l-kalîlu mine'l-ef'âli kesîran ve mâ bihi yasîru'l-kalîluminhâ kesîran [fe]-hüve't-tasrîfu" [Çünkü onun rükünlerinden birisi, kendisiyle az fiillerin çoğa dönüştüğü şeydir, ve kendisiyle az şeyin çoğa dönüştüğü şey de Tasrîf'tir] diye takrîr olunmakla bu dahî mâ zekerahuya şahittir. İlm-i Sarf'ın dahî ulûm-ı Arabiyyeden olduğu lüzûmu zuhûr eder. Sâ'ir mevâzi'de tefekkür lâzımdır. Her hâl gâfil olma!

1 Tabiatı gereği gülücü. (Çev.)

keyfiyyetini ve envâ'ını beyân için bahs-i kazâyâyı zikr oluna. Esâsı hâzır oldu. ***"et-tasavvuru innemâ yutlebü li-ecli't-tasdîk"***[1] denildiği bu me'âldir. **[85]** [2]

Kazâyâ dahî bilindiğiyle matlab-ı a'lâ olan mesâ'il-i dîniyye ve netâ'ic-i dünyeviyyeye mûsil olan kıyâs eczâ' olmakla bunlar mûsil-i ba'îd ve nefs-i kıyâs-ı karîb olarak vâsıl-ı maksûd ve netîce olunub kemâl-i tasdîk ve îmân ve tahkîk hâsıl olur. Maksûd-ı ilm vâcib olan mesâ'il-i itikadiyyeye kesb-i ilm olmaktır. Bu kesbde külliyyât ve kavl-i şârihin ve kazâyânın karîb [ve] ba'îd dahli olmakla cümle mebâhis-i mantık elzem ve muhtâcu'n-ileyhtir. Ta'rîfsiz müfred bilinmez, müfredsiz kazâyâ olmaz. Kazâyâsız kıyâs olmaz. Kıyâssız metâlib-i ehemm zâhir olmaz. Meğer ki Cenâb-ı Hakk'ın enfâsı kudsiyye ile tahsîs eylediği zât ola. Öyle kimse kesbsiz ilm kesb eder. Ba'zı mukarreb enbiyâ ve evliyâsı gibi. Böylesi zâtlar müstesnâdır. Câmî merhûm dahî *Velediyye*'sinde[3] istisnâ etmiştir. Hattâ *Mîr* sâhibi muhâlîf olub dururken bunu kâ'ildir. Tevâtürle ve ba'zen müşâhede ile sâbit olmuştur. Bu hâl mücerred mevhibe-i ilâhî olub nâdir olmakla sebeb-i zâhirisi ve vesile-i îzâh olan ta'rîfle kıyâsa ve onların keyfiyyet-i tertîbini muvazzıh [olan] mantığa sa'y ve onu kemâliyle mübeyyin ve muhakkik bir ehlinin terbiyesinde bulunmak lâzımdır. Tâ ki esâs-ı ilmle amele ve makâsıd-ı dâreyne [Allah] Te'âlânın ihsânıyla nâ'il ola.

Bu sûrette kazâyânın eczâsına tasaddî etmeyib bahs-i kazâyâdan murâd hemân cüz'-i sûrîsi olan nisbeti ve me'âl-i kazâyâ ve lâzımı nedir, beyândır ve

---

1 Tasavvur, tasdik için talep edilir. (Çev.)

2 Kıyâs-ı fi'liyyede da'vâ ile delîlin fiilleri mugâyir olursa "şera'a" ve "ferağa" gibi. Ol vakit netîce ile mukaddimetân fi'iliyye olur ve eğer da'vâ ile delîlin fiilleri müttehid olursa netîce ile mukaddimeteynin birisi lâ-büdd fi'iliyye olub diğer mukaddime ismiyye olur. Meğer ki kıyâs-ı müsâvâtın fi'iliyyesi ola. "Yuhâlifu" ve "yusâvî" ve "yu'ânidu" gibi ol vakitte mukaddimeteynle netîce fi'iliyye olur. **"Hâlefe'l-mutâbıkî li"t-tazammunî, -iz hâlefe'l-mutâbıkî li'l-iltizâmî ve hâlefe'l-iltizâmî li't-tazammunî-, hâlefe'l-mutâbıkî limâ hâlefe't-tazammunî ve yuhâlifu't-tazammunî mâ hâlefe mâ hâlefe't-tazammunî. (C) bi-hilâfi'l-mutâbıkî li tazammunî"** [Mutabıkî (kaplamsal delâlet) tazammunîden (içlemsel delâletten) farklılaşır, -çünkü mutabıkî, iltizâmîden farklılaşır, iltizamî de tazammunîden farklılaşır-, mutakıbî, tazammunîden farklılaşandan (yani iltizâmîden) farklılaşır; tazummunî de tazammunîden farklılaşandan (yani iltizamîden) farklılaşandan (yani mutâbıkîden) farklılaşır. (yani tazamunî de mutabıkîden farklılaşır). (C) mutabıkînin tazammunîden farklılaşmasının tersine.] ve basiti şöyledir. **"İz hâlefe'l-mutâbıkî li'l iltizâmî ve yuhâlifu tazammunî mâ hâlefe li'l-iltizâmî"** [-çünkü mutabıkî, iltizâmîden farklılaşır, tazummunî de iltizâmî'den farklılaşandan (yani mutâbıkîden) farklılaşır.]

3 Müellifin Câmî diye kastettiği kişi Abdurrahmân el-Câmî (ö. 898/1492) olmakla beraber, kaynaklarda kendisine ait *Velediyye* adlı bir eser bulunmamaktadır. Literatürde, Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) ve Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732)'ye ait, birincisi mantık, ikincisi münâzara disipliniyle alakalı *Velediyye* adlı iki eser bulunmaktadır. (Çev.)

"kavlün yasihhu…" deyib tefsîr ile her bir makâmın muktezâsı olduğu bilinib bu makâm ta'rîf olmakla gerek ta'rîf müstakil olsun mâ-nahnu fîhdeki gibi gerek taksîm zımnında olan ta'rîf olsun ta'rîf ile mu'arref beyninde müsâvât olmakla cemi'sinin zımnında iki mûcibe-i külliyye sâdık olur. İbârede mestûr olan mu'arrefleri ta'rîf, mücerred mâhiyeti beyândır. Hüküm maksûd değildir. Onun için lâm-ı hakîkat olub kaziyyesi tabî'iyye oldu, külliyye olmadı ve zımnında iki külliyye istihrâc olunub mestûr olan birinin makâmına kâ'im olmadı, külliyye olamadığı için ve bu iki külliyye bi-hâlihimâ kübrâ olur. Birisi mu'arrefin cüz'iyyâtına haml da'vâsına kübrâ, diğeri ta'rîfin efrâdına hamle kübrâ olur. Birinde ta'rîf diğerinde mu'arrefe hadd-i evsat olub mu'arrefin ta'rîfin cemî'-i cüz'iyyâtına hamlin isbâtı zâhir olur.

Kazâyâ efrâdından hangi mu'ayyen bir ferdi olub üzerine kaziyyeyi yâ ta'rifini **[86]** [1] haml ettiğin vakitte isbâtında hârice ihtiyâc olmayıb biri âhara delîl ve iki külliyye kübrâ olur. Cemî'-i ta'rîf ve mu'arrefler de böyledir, fakat kaziyyenin ba'zı efrâdı olan ***"Allahu vâhidün"***[2] kaziyyesi gibi maktû'u's-sıdk ve ***"el-lebenu sevâdun"***[3] gibi ma'lûmü'l-kizb olan kazâyâya bu ta'rîfin sıdkı ibtidâ'-yı emrden zâhir olmayıb aks-i ta'rîf-i fâsid gibi görünmekle ulemâ -rahimehumulllahu te'âlâ- îzâh edib "delîl-i hâricîden, husûs-ı mâddeden, nefsü'l-emrden nazarı kat' edib mücerred mefhûm-ı kaziyyeye bakıldıkta lâbüdd cümle kazâyânın min-haysü zâtihâ sıdka ve kizbe ihtimâli olur" diye buyurdular.

"Mücerred mefhûmuna" demelerini her bir ferdinin bulunan mefhûmuna zann olunmakla şübhe kat' olmayıb, zîrâ ***"Allahu vâhidün"*** kaziyyesinin nefs-i mefhûmuna nazar olundukta yine aslâ ta'rîf sâdıka olmayıb ***"yahtemilü's-sı-***

---

1 (C) El-matlûb kübrâsını (büyük öncülü) isbât şöyledir: "Yuhâlifü't-tazammunî ma halefe'l-iltizâmî haysü yuhâlifü'l-iltizâmî et-tazammunî ve yuhâlifü't-tazammunî mâ halefe't-tazammunî" [iltizâmînin tazammunîden farklılaştığı ve tazammunînin de tazammunîden farklılaşandan (yani iltizâmîden) farklılaştığı yerde tazammunî, iltizâmîden farklılaşandan (yani mutabıkîden) farklılaşır. (C) el-kübrâ.
Bir varak mukaddem olan sahîfenin minhuvâtlarından gâfil olma! Cüz'iyyeden e'amm külliyye olduğundan cüz'iyyeler hem külliyyesiyle ve hem küllîsi sâdık olmayarak sâdık olur. Eğer bir mûcibe-i cüz'iyyeye harf-i selb getirip sâlibe-i cüz'iyye kıldığın vakitte ikisi de sâdık olursa bil ki külliyyesi sâdık olmayan mâddedir. "Ba'zu'l-hayevâni insânun. Ba'zu'l-hayevâni leyse bi-insânin" [Bazı canlılar insandır. Bazı canlılar insan değildir.] gibi. "Küllü hayevânin insânun" [Her canlı insandır] sâdık değildir.

2 Allah birdir. (Çev.)

3 Süt siyahtır. (Çev.)

dka ve'l-kizbe"[1] denilmez. Me'a-hâzâ ise "mücerred mefhûmuna" demeden murâdları mefhûm-ı kaziyyedir ki mevzû' ve mahmûl ve nisbettir. *Tehzîb* sâhibi de böylece beyân etmiştir ve bilâ-beyân dahî vâzıhtır. Bu mevzû', mahmûl [ve] nisbetten ibâre olmakta ***"Allahu vâhidün"*** ile ***"Zeydün kâ'imun"***[2]un farkı yoktur. Bu eczâdan hârice nazar, mefhûm-ı kaziyyeden hârice nazar olub nefs-i mefhûma olmaz. Zîrâ kaziyyenin eczâ'-yı mâddiyyesi mevzû', mahmûl, mukaddem, tâlî ve eczâ'-yı sûrîsi nisbettir. Bu üçten gayrısı gayrıdır. ***"Zeydün kâ'imun"*** söylediği vakitte sâmi'in 'indinde sıdka ve kizbe ihtimâli olub ***"Allahu vâhidün"*** gibi kazâyâ söylendiği vakitte ihtimâli olmamak ancak mefhûmundan hâric delîldendir. Eğer hârice bakılmayıb nefs-i eczâ ve mefhûma bakılsa bu dahî muhtemel olması meczûmdur.

Mâdem efrâd-ı kazâyâ olmakta ve terkîbde fark olmadığı meczûmundur. Eğer ***"Zeydün kâ'imün"*** kaziyyesinin hâricden delîle sıdkını yakîn etsen, o dahî muhtemel olmaz. Baksana ki her bir kazâyânın sübûtu delîl ile oldu. Hattâ delîl gelib kizb tarafını kat' ve nefy edib sıdkını cezm etmek için. Eğer her bir kazâyâ muhtemilü's-sıdk ve'l-kizb olmayıb ba'zısı zâtında sâdık olsa delîle ihtiyâc olmaz ve ekserinde îrâd-ı delîl, hâsılı tahsîl olurdu. ***"Allahu vâhidün ve mevcûdün"*** kaziyyelerinden bedîhî ve elzem kaziyye olmaz. Hâlbuki o dahî delîl ile sâbittir. Onun için ***"lev kâne fîhimâ* [87]** [3] ***âlihetün…"***[4] kavl-i şerîfi vahdaniyyet delîli ve âlim-i sâni'in vücûduna delîl denilib ve îzâh olunur.

Bunlar delîl ile sâbit olunca sâ'ir kazâyânın sübûtu evleviyyette kalır ve mesâ'il-i i'tikâdiyyede muhakkik olmak lâzımdır. Her ne kadar sıyâneten mukallidin îmânı sahîh dediler ise de îrâd-ı delîlden maksûd kat'-ı şübhe ve îzâhdır. Eğer medlûlünde ihtimâli olmazsa delîlin gelmesi fâ'idesiz olur, bu âsâr-ı

1 Hem doğru hem yanlış ihtimali vardır. (Çev.)

2 Zeyd ayaktadır. (Çev.)

3 Eğer harf-i selb ile sâdık olmazsa bil ki külliyyesi sâdık olan mâddede "ba'zu'l-insâni hayevânun" [Bazı insanlar canlıdır] gibi "küllü insânin hayevânün" [Her insan canlıdır] dahî sâdıktır. Me'a-hâzâ "ba'zu'l-insâni leyse bi-hayevânin" [Bazı insanlar canlı değildir] kâzibdir. Kezâlik sâlibe-i cüz'iyyede eğer harf-i selb hazf olunduğu vakitte mûcibe-i cüz'iyye dahî sâdık olursa selb-i küllîsi sâdık olmayan mâddedir. "Ba'zu'l-hayevâni leyse bi-insânin ve ba'zuhu insânun" [Bazı canlılar insan değildir ve bazısı insandır] gibi. Hâlbuki "lâ şey'e mine'l-hayevâni bi-insânin" [Hiçbir canlı insan değildir] kâzibdir ve eğer mûcibe-i cüz'iyye sâdık olmazsa külliyyesiyle sâdık olan mâddedir. "Ba'zu'l-insâni leyse bi-hacerin" [Bazı insanlar taş değildir] gibi küllîsi olan "lâ şey'e mine'l-insâni bi-hacerin" [Hiçbir insan taş değildir] sâdıklardır.

4 "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti." Enbiyâ 22.

vâzıhadan mü'essire istidlâl olundukta. Her bir kazâyânın muhtemilü's-sıdk ve'l-kizb olduğu zâhir oldu. Lâkin mücerred mefhûmuna bakılıb hâric delîle ya'nî nefsü'l-emre veya mevzû'u e'amm mahmûlu ehass olan mevzi'de külliyyen haml sahîh olmayıb kâzib olduğu mâdde-i mahsûsa-i mezkûreye nazar olunmaya. Zîrâ ba'de'n-nazar kimi sâdık kimi kâzib olarak mevcûddur.

Baksana ki çok kaziyye sana nisbetle sâdık olmuş, me'a-hâzâ ba'za nisbet olunsa onun 'indinde meşkûk ve muhtemilü's-sıdk ve'l-kizbdir. Kezâlik ba'zı 'indinde kâzib ve diğer 'indinde sâdık olur. Sâ'ir ihtimâl böylecedir. Bir kimse aklına muvâfık delîl-i aklî yâ naklî [ile] bir kaziyyeyi tasdîk eder, âhar kimse vâkı'a muhâlîf yâ muvâfık delîl ile yâ tasdîk veya tekzîb eder veya muvâfık delîl bulamadığından muhtemel olarak kalır ki aklınca bir kaziyyenin sıdkına delîl bulursa tasdîk ve kizbine delîl bulursa tekzîb edib şıkk-ı âhara selb eder. Eğer hiç birini bulamazsa o kaziyye 'indinde muhtemel olarak kalır. Mesâ'il-i ulûmda ve muhâverâttan her sınıfı sâbittir. Müşâhede olunur. Bu dahî her bir kazâyânın muhtemilü's-sıdk ve'l-kizb olduğuna beyyine-i uhrâ ve âsâr-ı celîledir.

[Kazâyâ]

Bu sûrette ta'rîf mu'arrefe müsâvî olub nakz vehminden halâs oldu. Eğer kaziyyenin cüz'-i sûrîsi olan nisbet durarak eczâ'-yı mâddîyyesi müfred ya müfredle ta'bir mümkün olursa o kaziyyeye **hamliyye** denilir ve eğer cüz'-i sûrî durarak ecza'-yı mâddiyyesi müfred olmayıb ve müfred ile ta'bîr dahî mümkün olmazsa *şartiyye* denir. Her ne kadar kazâyâ-yı hamliyye var ise [de] cüz'-i sûrîsi olan nisbete haml durarak yâ eczâ'-yı mâddiyyesi aynen müfred yâhûd müfred ile mu'abberdir. Yine o sûretle meselâ ***"Zeydün âlimün, yuzâdühü Zeydün leyse bi-âlimin"***[1] hamliyyedir. ***"Hâzâ zâke"***[2] ile ta'bîr mümkündür. Yine nisbete **[88]** [3] hamliyye olarak ve her ne kadar şartiyye var ise

1 Zeyd alimdir, zıddı Zeyd alim değildir. (Çev.)

2 Bu odur. (Çev.)

3 Hâlbuki "ba'zu'l-insâni hacerun" [Bazı insanlar taştır] kâzibdir. Mûcibe-i külliyye ile mukâbili sâlibe-i külliyye cem' olsa kıyâs olmaz. İkisi birden kâzib yâ biri kâzib. Mâdde kâzib olduğu için olduğuyla sûrete nazara hâcet kalmaz. Kezâlik cüz'iyyeteynin biri sâdık ve biri kâzib olan mâddesinde. Ammâ ikisi birden sâdık olan "ba'zu'l-hayevâni insanün ve ba'zuhu leyse bi-insanin" [Bazı canlılar insandır ve bazıl canlılar insan değildir] gibi mâddede sâde cüz'-i mükerrer olub gayrı olmadığından kıyâs olmaz. Zîrâ kıyâs olmak-

eczâ'-yı mâddiyyesi müfred değildir ve cüz'-i sûrî olan nisbete lüzûm ve inâd durarak müfredle aslâ ta'bîr mümkün değildir. Meğer ki nisbet-i ûlâ ta'bîr olunub haml ile ta'bîr oluna. Onun için hamliyye ile şartiyyenin ta'rîflerinden *inhilâl* kaydı hazf olundu. Nisbete haml demek mahmûlün mevzû'un efrâdına îcâbı yâ selbidir, nisbet-i lüzûm demek tâlî mukaddemden ayrılmaz ve ayrılması muhâl, nisbet-i inâd demek iki cüz'ün hükmü bir ferde cem' olmaz, olması muhâldir. İnâdla lüzûmun zıddıdır.

Hamliyyenin mahkûmun-aleyhine mevzû', mahkûmun-bihine mahmûl ıstılâh olunduğu gibi muttasılada melzûma mukaddem, lâzıma tâlî; munfasılada etrâfa cüz' ıstılâh olunmuştur. Bu ıstılâh mesâ'ilden değildir. Onun için üzerine istidlâl olunmaz. Men' olunmadığı için ***"lâ-müşâhhate fi'l-ıstılâh"***[1] denildi. Bunun içindir herkes istediği gibi ıstılâh eder." ***"La-nüsellimu***[2] ***cüz'-i evvele mevzû' tesmiyesini"*** demenin ma'nâsı olmaz. Sâ'ir ıstılâhât-ı mücerrede böyledir. Ammâ ıstılâh olan küllî mevzû'un efrâdına mahmûlünün hamline delîl olur. Selefde kâ'idenin hâlinde tafsîl olunduğu gibi hamliyyede her hâlde mahmûl mevzû'a haml olunduğu gibi şartiyye-i muttasılada dâimâ mukaddemler melzûm, tâlîler lâzımdır. Gerek mukaddem tâlînin illeti ve gerek iki şey âharın ma'lûlü olsun. Fakat muttasıla efrâdının cemî'si istisnâ'înin evvel ya ikinci tarîkine mukaddime-i şartiyye olması lâzım değildir. Zîrâ ba'zısı eczâ olmaz ve mukaddimenin aynını istisnâ tâlînin aynını ve tâlîsinin nakîzini istisnâ mukaddemin nakîzini netîce vermez. Ba'zı mâddede isbât makâmı olduğundan ve ba'zısında "min" gibi edât-ı şartın mâni'i olduğundan, meğer ki murâd olunan ba'zı istisnâ oluna. Zîrâ muttasılada mu'teber olub kıyâsa eczâ olan lüzûmiyyedir.

Tâlînin intifâsıyla mukaddemin intifâsı ve mukaddemin vücûduyla tâlînin vücûdunun, lüzûmu vaktinde lüzûm zâhir olur. İttifâkiyye ne eczâ'-yı kıyâs ve ne mes'ele olarak vâki' olur. Ammâ lüzûmiyyenin müevvel olub hamliyye ta'bîriyle mes'ele olması çoktur. Kezâlik munfasılanın ittifâkiyyesi mu'teber

---

ta tekerrür lâzım olduğu gibi ya iki mukaddimede ya birinde berâber gayr olmak lâzımdır ki netîce ola. Sâde mükerrer kıyâs olmaz, gayra ihtilât etmedikçe. Ve eğer bu misillü mâddede insân mükerrerdir.

1 Istılah konusunda kavga olmaz. [Yani aslolan mânadır.] (Çev.)

2 Kabul etmiyoruz. (Çev.)

olmayıb makbûl olan inâdiyyesidir. Eğer munfasılada mezkûr olan cüz'lerin aynıları beyninde mübâyenet **[89]** [1] ve nakîzleri beynlerinde mübâyenet olursa o munfasıla-i hakîkiyye olur ve eğer yalnız mezkûr munfasıla eczâlarının aynıları birbirine mübâyin olub nakîzleri mübâyin olmazsa yalnız mâni'atü'l-cem'dir; ve eğer nakîzleri birbirine mübâyin olub aynı mezkûrları mübâyin olmazsa mâni'atü'l-huluvdur. Meselâ mu'ayyen bir adedin zevc olması ferd olmasına mübâyindir. Kezâlik o adedin zevc olmaması ferd olmamasına mübâyindir.

Ammâ bir şey'-i mu'ayyenin hacer olması şecer olmasına mübâyindir. Lâkin hacer olmaması şecer olmamasına mübâyin değildir. Zîrâ adem-i haceriyyetle adem-i şeceriyyet insân ve kitâba ıtlâk olunur. Kezâlik Zeyd bahrde olmamasıyla gark olması mübâyindir. Zîrâ bir de husûf olur. Gark-ı bahre ve mâha batmağa denir. Ammâ bahrde olmasıyla gark olmaması tahakkuk edib cem' olur. Bu üç kısmın farkları budur. Onun için hakîkiyyenin îzâhında dört, diğerlerinin îzâhında iki muttasıla-ı lâzımeleri melhûzdur. **Telâzüm-i şartiyyât** dedikleridir. Bir dahî farkı budur ki bir munfasıla eğer kıyâs-ı istisnâ'înin üçüncü ve dördüncü tarîkine mukaddime-i şartiyye olmakla bakışırsa belki hakîkiyyedir ammâ netîceyi tebdîl ederek. Zîrâ netîce müttahide olduğu vakit ancak birinde olur, nasıl munfasıla olursa olsun.

Ve eğer üçüncü tarîkine mukaddime-i şartiyye olub dördüncüye yakışmazsa bil ki **mâni'atü'n-li-cem'**dir. Dördüncüye yakışıp üçüncüye olmazsa bil ki **mâni'atü'l-huluv**dur. Meselâ: ***"lâkinnehu zevcün fe-hüve leyse bi-ferdin"***[2] netîce verdiği gibi ***"lâkinnehu leyse bi-zevcin fe-hüve ferdün"***[3] netîce verir. Ammâ ***"lâkinnehu hacerun fe-hüve şecerun"***[4]u netîce verir. Me'a-

1 Ammâ hayevân mükerrer değildir. İki hayevân bir değil denilirse sânîden olur. Külliyyet-i kübrâ olmadığından mu'teber darbından olmaz. Kezâlik **"küllü insânin hayevânün ve ba'zu'l-hayevâni leyse bi-insânin"** [Her insan canldır ve bazı canlılar insan değildir] gibi mâddelerde tahkîkte yalnız mükerrer olduğundan kıyâs olamaz. Ammâ iki hayevân bir değil denilirse râbi'in yedinci darbından **"ba'zu'l-hayevâni gayru'l-ba'zi'l-âhari mine'l-hayevâni"** [Bazı canlılar bazı canlılardan ayrıdır] çıkar. Bu da sâdıkdır.

2 Lakin o çifttir, öyleyse o tek değildir. (Çev.)

3 Lakin o çift değildir, öyleyse o tektir. (Çev.)

4 Lakin o taştır, öyleyse o ağaçtır. (Çev.)

hâzâ ***"lâkinnehu leyse hacerün fe-hüve şecerun"***[1]u netîce vermez. Zîrâ hacer olmak şecer olmamayı müstelzim[dir], ammâ hacer olmamak şecer olmağı müstelzim değildir. Kezâlik misâl-i ahîrden hangi cüz'ünün nakîzini istisnâ âharın aynını netîce verir. Aks olmaz. ***"Lâkinnehu leyse fi'l-bahri"***[2], ***"la yağraku"***[3]yu ***"ve lâkinnehu yağraku"***[4], ***"fi'l-bahri"***[5]yi münticdir. Hâlbuki ***"lâkinnehu fi'l-bahri"***[6] ***"yağraku"***[7]yu ***"ve lâkinnehu lâ yağraku"***[8] ***"leyse fi'l-bahri"***[9]yi müstelzim değildir. Sâ'ir üç cüz'lü ve ziyâde cüz'leri olan munfasılâtın farklarında dahî böyledir.

Cüz'lerin aynıları yâ nakîzleri beyninde nisbete bakıldığı vakitte ikişer ikişer cüz'lerin aynılarına ve nakîzlerine bakılıb hangisinde tebâyün olursa zikr ettiğimiz **[90]** [10] gibi amel olunur. Zîrâ eşyâ ve eczâ ne kadar çok olursa da nisbete bakıldıkta ikişer ikişer bakılır, bu da zâhirdir. Bu sûrette munfasılanın üç cüz'ü ve gelen misâli evvel emirden kâ'ideye muvâfık gelmez ve istisnâ'înin üçüncü ve dördüncü tarîkinden tertîbine mîzân eylediğimiz kâ'ide dahî muvâfık olmaz. Hâlbuki hakîkiyyedir. Zîrâ adedin zâ'id olması nâkıs ve müsâvî olmasına, ya'nî eczâların aynıları birbirine mübâyindir. Hâlbuki her cüz'ün nakîzi âhar bir cüz'e mübâyin değildir. Zîrâ adedin zâ'id olmasıyla nâkıs olmaması mübâyin değildir, nâkıs zâ'id olmasın müsâvî olsun. Sâ'ir eczânın 'ademinin nisbeti böyledir. Her ne kadar iki cüz'den ziyâde cüz'lü munfasıla gelirse her iki cüz'ünün aynını birbirine mübâyeneti zâhirdir. Ammâ her iki cüz'ünün nakîzlerinin mübâyeneti yoktur ve ekser ziyâde gelen ise hakîkiyye kezâlik cüz'lerden birinin aynını istisnâ [etmek], âhar cüz'lerin birinin ve mecmû'nun nakîzini netîce verir, üçüncü tarîkinden olur.

---

1 Lâkin o taş değildir, öyleyse o ağaçtır. (Çev.)
2 Lakin o denizde değildir. (Çev.)
3 Boğulmaz. (Çev.)
4 Lakin o boğulur. (Çev.)
5 Denizde. (Çev.)
6 Lakin o denizdedir. (Çev.)
7 Boğulur. (Çev.)
8 Lakin boğulmaz. (Çev.)
9 Denizde değildir. (Çev.)
10 Her ne kadar mantıkıyyûn ba'za sûr deyip nahviyyûn gibi mevzû' ve mahmûl kılmaz ise de sûretâ kıyâs olur. Asıl i'tibâr mantıkıyyûnun kavâ'idinedir. Bunlar herşeyin tahkîkini söylerler ve her bir ilimde cârî olan bunların kavâ'id-i muttaridesidir. Zuhûl olunmayıp her mahalde dikkat lâzımdır tâ ki mufham olunmaya!

Ammâ cüz'lerden birinin nakîzini istisnâ [etmek] âhar cüz'lerin küllîsinin aynını, yâhûd mu'ayyen birinin aynını netîce vermeyib lâ-ale't-ta'yîn bâkînin birini netîce verir. Sebeb budur ki iki cüz'lü munfasılada bir cüz' da'vâ ve biri delîl olmakla başka ihtimâl olmayıb iştibâh olmayarak kâ'ideler muvâfık olur. Ammâ iki cüz'den ziyâde eczâyı munfasılada cüz' çok olmakla iştibâh olunur. Hâlbuki bu dahî iki cüz'lü gibi biri da'vâ ve biri delîl olur. Üç cüz'ünün yâ bir cüz'ü netîce iki cüz'ü delîl ya aks olur. Dört cüz'ünün üçü netîce ve biri delîl yâ aksi yâ ikisi delîl ikisi netîcedir. Makâmına göre icrâ olunur.

Bu takdîrce cüz'lerin aynı ve nakîzi beynine tebâyün nisbetine bakıldığı vakitte delîl olan cüz' ve cüz'ler kemm ise bir tarafa tutulub da'vâ olan cüz' ve cüz'ler kemm ise bir taraf tutularak bu iki taraf beynine bakıla. Kezâlik istisnâ'înin üçüncü ve dördüncü tarîkinden istisnâ ile mîzân ettiğin vakitte yine aynını yâ nakîzi istisnâda evvel iki tarafla mu'amele oluna. Meselâ mâ nahnu fihde bir adedin müsâvî olması da'vâ zâ'id nâkıs olmaması delîl yâ müsâvî ve zâ'id olmak terdîd ile da'vâ nâkıs olmamak, delîl yâhûd zâ'id olmaması da'vâ olub yâ nâkıs yâ müsâvî olması delîl yâhûd zâ'id ile nâkısın olmaması da'vâ olub **[91]**[1] müsâvî olması delîl olursa üçüncüden ve dördüncüden takrîr olunur. Me'âl doğru olarak muvâfıkınca tasvîr olunur. Tafsîli havâşide mestûrdur.

el-Hâsıl ikiden ziyâde eczâ sâhibinin mu'âmelesi ve temyîzi iki cüz' sâhibi gibidir. Gaflet olunmaya! Her bir adedin küsûru olan nısf, rub', sülüs ilâ âhir kendinden ziyâde olunca o adede zâ'id-i küsûr, nâkıs olursa aded-i nâkıs ıstılâh-ı ehl-i hesâbdır. Bundan gayrı ikiden ziyâde eczâ-yı munfasıla çoktur. Gerek edât-ı terdîd bulunsun gerek bulunmasın. Ve terdîd ile gelen mevzi'de hemân ta'dâd-ı enva' ve ihtimâlât kasd olunub hükm maksûd olmazsa o makâm makâm-ı taksîmdir. Bu maksim bu aksâmdan hâric değildir ve bu hüküm hasr zımnında melhûz olsun olmasın. Onun için nefs-i taksîm meşhûrda tasavvur kabîlinden ve kaziyyesi ta'rîf gibi tabî'iyye oldu. Her ne kadar tahkîkde tasdîk ise de.

1 Baksana ki sâlibe-i külliyyede bir akd [ü] vaz' ve bir selb [ü] haml olmakla şekl-i sâlisten bir kıyâs olub zımnında olan sâlibe-i cüz'iyye netîce olduğundan iktizâ etmeyip söylemediler.

[Kazâyânın Kısımları ve Çeşitleri]

Mâdem ki taksîm efrâd için olub hükm efrâda olduğu için, nasıl ki ta'rîf mutlakan tasavvurdan olduğu gibi olan hüküm vasf üzere ve ta'rîf mâhiyet için olduğu için eğer terdîd makâmında beyân-ı ihtimâl ile mahmûlün mevzû'a hükmü kasd olunursa eğer terdîd mahmûlü terdîd edib edât-ı terdîd mahmûlün üzerinde mezkûr yâ melhûz olursa hamliyye müreddedetü'l-mahmûldür ve eğer kaziyyeleri terdîd edib ibtidâ edât-ı terdîd ile bed' olunursa kaziyye-i munfasıladır. ***"Lakinnehu ehadühümâ"***[1] âharın yerinde müsâmahaten isti'mâl olunur. Ma'lûm olduğu için kıyâs olan kazâyâ hamliyye-i muttasıla, munfasılaya münhasır oldu. Lâkin bunlardan her biri mahsûre, mühmele, şahsiyye ve tabî'iyye dahî olur. Mahsûrede mûcibe-i külliyye, sâlibe-i külliyye, mûcibe-i cüz'iyyedir.

Hamliyyenin mûcibe-i külliyyesi bir kaziyyedir ki mevzû'u küllî olub ve hamliyye mahmûl ile hükm-i mevzû'un cemî'-i efrâdı üzere îcâben ola. Ve cemî'-i efrâd olduğunun kemmiyyeti beyân eder. Külliyye sûrı buluna. Sâlibe-i külliyye bir kaziyyedir ki mevzû'u küllî olub hükmü cemî'-i efrâd üzere selben ola ve cemî' olduğunu beyân eden sûr ola. Mûcibe-i cüz'iyye bir kaziyyedir ki mevzû'u küllî olub hükm ba'zı efrâd üzerine îcâben ola ve efrâdın ba'zı olduğunu mübeyyin sûr buluna. Ba'zı bir ile de tahakkuk **[92]** [2] eder. Ziyâde ile de tahakkuk eder. Gayrı mu'ayyen olarak eğer zâtında mu'ayyen olub ba'zı gibi mehle ve nekre sûr ile ta'bîr olunursa yine **cüz'iyye** olur.

Sâlibe-i cüz'iyye bir kaziyyedir ki mevzu'u küllî olub hükm ba'zı efrâd üzere sâlibe ola. Ba'zı sûrı zikr ile beyân oluna. *Şahsiyye* bir kaziyyedir ki mevzû'u cüz'î-yi hakîkî ola; yâhûd küllî olub üzerinde olan lâm, yâ bir lafza izâfeti ahd-i hâricî ola. Hükm ferd üzere olub ne kadar vâhid mu'ayyen ise ve mu'ayyen de külliyye kuvvesinde add olunub ba'zı mahalde şekl-i evvele kübrâ gibi vâki' olur, lâkin mesele olamaz. Mevzû' ferd-i mu'ayyen olub küllî olmadığı

1 Fakat ikisinden biri. (Çev.)

2 Meselâ **"lâ şey'e mine'l-insâni bi-hacerin"** [Hiçbir insan taş değildir] dediğimiz vakitte, **"Zeydun insânun"** [Zeyd insandır] ve **"Zeydun leyse bi-hacerin"** [Zeyd taş değildir] denip sâlisinin darb-ı sânîsinden **"ba'zu'l-insâni leyse bi-hacerin"** [Bazı insanlar taş değildir] çıkar. Bu ise külliyye zımnında sâbittir. İhrâca hâcet yoktur ve eğer selb haml-i suğrâ ve akd [ü] vaz'-ı kübrâ olsa sâlibe-i külliyyenin aksi ve muttariden sâlibe-i cüz'iyye olurdu.

için. Zîrâ mesele olmak mevzû'u küllî olub hükmü efrâda âmm olmakla olur. Mücerred mevzû'undan ferd alınıp mefhûm alınmak kendini mu'teber kılıp ba'zı yerde külliyyelerinde bulunmak ile külliyye kuvvesine sayıldı, yoksa mesele olmayıb ve hüküm âmm olmamaca tabî'iyye gibidir. Hemân hükm ferde olmakla bu mu'teber oldu. Mefhûm olmakla tabî'iyye olmadı. Yakînde beyân olunur.

Mühmele bir kaziyyedir ki mevzû'u küllî olub hükmü mutlak efrâd üzere ola. *Küll* ve *ba'z* sûrı olmaya. Nefsü'l-emrde gerek hüküm küll olsun gerek ba'z olsun hadd-i zâtında küllî yâ cüz'î olan kaziyyeyi külliyye ve cüz'iyye sûrî olmayarak küll ya ba'zı olduğunu beyân etmeyerek zikr edersek mühmele olur. Zîrâ bunların ıstılâhında küll ba'za dâll olan sûr zikr olunub küll efrâd yâ ba'zısı beyân olunursa küllî, cüz'i ve mahsûre-i müsevveredir. Eğer bilâ-sûr gelirse mühmele o vaki'de külliyyeliği ya cüz'iyyeliği sâbit olan kaziyyede olursa mühmele olan mesâ'il-i ulûm gibi mesele olması hasebiyle külliyyedir. Sûr olmadığından mühmele denildi. Bu mühmele cüz'iyye kuvvesinde olub mevâd hasebiyle cüz'iyye mütelâzım olub ya'nî mûcibe-i cüz'iyye sâdık olan yerde mühmele-i mûcibe sâdık ve sâlibe-i cüz'iyye sâdık olan yerde mühmele-i sâlibe sâdık olub aksleri dahî böylece sâdık olur.

Tabî'iyye bir kaziyyedir ki mevzû'u küllî olub hükm mevzû'un mefhûmuna ola, efrâda olmaya. Gerek efrâd üzere dahî sıdk-ı sahîh olsun mu'arref mübtedâ ta'rîf haber olarak vâki' olan ta'rîf **[93]**[1] makâmı gibi. Zîrâ ta'rîf mâhiyet için olmakla mu'arrefi ve ta'rîfi zikrden maksûd mu'arrifin ta'rîfini beyândır. Makâm o mu'arrefin ta'rîfi ve mefhûmu odur diye beyân makâmıdır. Bu haml ile berâber ta'rîfi mu'arrefin efrâdına dahî haml olunsa sahîh olur. Nasıl ki aks ta'rîf olan zımnında mûcibe-i külliyyede ta'rîf ile hükm mu'arrefin efrâdına ve tard olan külliyyede mu'arref ile hükm ta'rîfin efrâdına olduğu gibi.

Lâkin makâm ta'rîf olmakla ibârede dahî sarîhan zikr olunan mu'arref

1 Lâkin sâlisin îcâb-ı suğrâ müntefî olmakla olmadı. Onun için hiç tasaddî olunmadı ve bir de ba'zı sâlibe-i külliyyenin mevzû'u ma'dum olmakla **"şerikü'l-Bârî leyse bi-basîrin"** [Allah'ın şerîki göremez] gibi hiç bir kıyâs sâdık olmaz. İkisi birden sâlibe olduğu için. Zîrâ sâlibede mevzû' mevcûd olmakla lâzım olmadığından muttariden, hâlbuki muttariden olsa bile hiç fâ'idesi yoktur.

mübtedâ, ta'rîf haber olan mevâzi'de hükm mefhûm üzere olub kaziyyesi tabî'iyye olur, külliyye ve cüz'iyye olmaz ve gerek efrâd üzere olmak mümkün olmayıb mefhûm üzere olması maktû' olsun ***"el-insânu küllün ve nev'un ve'l-hayevânu cinsün"***[1] ve buna mümâsil hükm mefhûm üzere olan kazâyâlar gibi. Zîrâ efrâd-ı insan küllî ve nev' olmak ve efrâd-ı hayvân cins olmak bâtıldır. Hemân maksûd mefhûm-ı küllî ve nev' ve cins demektir. Diğer ihtimâli mümkün değildir. Bu sûrette tabî'iyyenin iki kısmı oldu. İkisinde hükm mefhûm üzeredir. Fakat birinde mefhûm üzere olarak efrâda dahî mümkündür. Lâkin gayr-ı maksûddur ve birinde hüküm mefhûm üzeredir. Efrâd üzere olmak mümkün değildir. Onun için kaziyye-i tabî'iyye ulûmda mu'teber olmadı ve mesele olarak ve şekl-i evvele kübrâ olarak vâki' olmaz, her ne kadar bazen cüz'iyye makâmında gelirse [de]. Lâkin ne külliyye ve ne cüz'iyyedir. İkisinin gayrıdır.

Mâdem hükm efrâd üzere olmadı fâ'ideyi müfîd olub hükm âmm ve nâfi' olmaz ve kâ'ide-i külliyye olan mevzû'dan zât, mahmûlden vasf meselesine mugâyir olur. Bu ise mutterid ve âmm nâfi' bir kâ'idedir. Bu cihetle tabî'iyye mu'teber olmayıb hemân sûreti kaziyye sûreti görünmekle ismine kaziyye denildi, yoksa hakîkaten hâric-i kaziyyedir. Mûcibe-i külliyye sûrı küll ve cem' ve ne kadar külle delâlet eden elfâz-ı 'umûm var ise istiğrâk için olan "elif" ve "lâm" ve izâfettir. Lâkin sûr olan küllden murâd küll efrâdıdır ki, bir bir efrâdın cemi'sine ola küll mecmû'u denilir. Vâkı'â mecmû'a olan hükm yine bir bir cemî'-i efrâda olub ve üzerine harf-i selb geçtiği vakitte dahî böylece olunub küll efrâdı ile mecmu'unun ekser mâddede farkı yok ise de, fakat mevzû'u küllî ve küll olan ***"ez-zencî esvedü"***[2] gibi. Mâddede küll efrâdı netîce **[94]** [3] kat'i olarak külliyye olub mecmû'u alındığı vakitte mecmû'luk efrâda verilmek ihtimâli olduğu gibi eczâya verilmek ihtimâli [de] olub vâkı'â efrâda verilirse külliyye olur. Ammâ eczâya verilirse külliyye olmaz.

---

1 İnsan tümeldir ve türdür. Canlı ise cinstir. (Çev.)

2 Zenci siyahtır. (Çev.)

3 Ve âsâr **"mâ nahnu fih"**[Sadedinde olduğumuz meseleye]'e şâhiddir.
Delîl ya illet ya sebeb olur. Niçin ve ne sebebden böyle olur ve bâdî ve bâ'is nedir diye bu misillü sözler ile su'ale cevâb olur. Yâhûd, eser olur. Neden bildin diye su'âlden sonra gelir ve yâhûd delîl-i beyân olur.

Bu sûrette küll kelimesinin külliyye sûrı olması tehallüf eder ve bir de sâlibe-i külliyye sûrında dahî bunun gibi efrâd bir bir birer alınır mecmû'u alınmaz. Her ne kadar burada sûr küllün gayrı ise eğer sâlibe-i külliyyede mecmû' olsa ref' îcâb-ı küllî olub cüz'iyyeye ihtimâli olur. Kat'â külliyye olmaz. Bu sebeblerden küll efrâdıdır, mecmû'u değildir diye mûcibe-i külliyye sûrında tasrîh eylediler, muttarid olmak için. Yoksa ekser mâddede belki ârif 'indinde cemî'-i mâdde-i külliyyede mecmû'u olmak ile efrâdı olmanın farkı yoktur.

Baksana ki küllî sûruyla gelen mûcibe-i külliyyenin üzerine "leyse" gibi harf-i selb geçerse selb küllî olmayıb ref'-i îcâb-ı küllî olur. Ref'-i îcâb-ı küllî, selb-i küllî ile sâdık olduğu gibi selb-ı cüz'î ile de sâdık olur. Hâlbuki harf-i selb dâhîl olduğu vakitte küll mecmû'u ma'nâsıyla ma'nâ verilir. Efrâdı verilse selb küllî olur. Bundan fehm olundu ki mecmû'u ile efrâdının zâtında farkı olmayıb, fakat ba'zı mahzûra mebnî mecmû'u alınmamıştır. Sâlibe-i külliyye sûrı ***"la şey' la vâhid"***[1] ve ne kadar haber nefide vâki' olan nekreler ve sâ'ir selb olarak efrâdın cemi'sine âmm ifade eden makâmlar gibi. Zîrâ nekreler müsbet olduğu halde lâ-ale't-ta'yin bir murâd olunub o bir cemî'-i efrâda muhtemel ve müphem olarak cüz'iyye ise de, lâkin birden ziyâde murâd olunmaz.

Bu sebebden külliyye sûrî olmayan nekre müsbet cüz'iyye ve hass olur. Ammâ menfî olan nekrelerin efrâdı birer olarak cemi'si nefy olunmakla âmm olub selb küllî sûrî olur. İstiğrâk için olan "elif" ve "lâm" ve izâfet dahî me'a harf li selb selb-i küllî sûrî olur. Ref' îcâb-ı küllî olarak selb cüz'-i sûrî dahî olduğu gibi mûcibe-i cüz'iyye sûrî ba'zı vâhid ehad ve bunlar gibi gayr-ı ma'iyyeti müfîd lafızlar ve ahd-ı zihni için olan müsbette vâki' olan "elif" ve "lâm" ve izâfet sâlibe-i cüz'iyye sûrî leyse ba'z ve leyse küll ve leyse vâhid ve ne kadar medhûl-ı selb olan ba'zı gibi gayr-ı mu'ayyen lafızlar ve zihni için olan menfîde vâkı' "elif" ve "lâm" gibi mühmelede sûr **[95]** [2] olmaz. Ba'zı vaz'da mühmele sûrî denildiği alâmet ma'nâsınâdır. En, lev şartiyyede mühmele sûrî demek alâmeti demektir ve cins için olan "elif" ve "lâm" ve izâfet mühmeleye alâmet dedikleri gibi vâkı'â külliyyede, cüz'iyyede mühmele tabi'iyyede i'tibâr

1 Hiçbir şey bir değildir. (Çev.)

2 Nasıl olur diye su'âle cevâb olur. Ekserî bu beyân nefyden sonra gelen "bel" kelimesinin medhûlüdür. Ba'zı mecmû'u cem' olur. **"Tevârüdü'l-illeteyn"** [İki illetin bir arada olması] sayılmaz. Fefhem!

ve fark ma'nâya ise de zâhirde alâmet olarak külliyyede ve cüz'iyyede sûr ve mühmele-i tabî'iyye-i şahsiyyenin ba'zısında alâmetle ve ba'zısında zâhir ve ba'zısında bi-alâmet vâki' olmuştur.

Onun için ismiyede mübteda fi'liyyede fâ'ilin üzerinde "elif" ve "lâm" bulunduğu vakitte yâhûd mübteda ve fâ'il bir yerde muzâf olursa o "lâm" ve izâfet istiğrâk için olub kendilerin cemi'-i efrâdı olursa kaziyye külliyye olur. Mûcibe ise mûcibe sâlibe ise sâlibe-i külliyye olur ve eğer onlarda bulunan "lâm" ve izâfet ahd-ı hârici için olub onlarda ferd mu'ayyen alınırsa şahsiyye olur. O mevzû' ve fâ'il ne kadar küllî ise de şimdi cüz'i ve ferd-i mu'ayyen olur. Mûcibe olsun sâlibe olsun ve eğer onlarda bulunan "lâm" ve izâfet ahd-ı zihnî için olursa kendilerin ferd gayr-ı mu'ayyen murâd olub kaziyyesi cüz'iyye olur ve eğer onlarda bulunan "lâm" ve izâfet cins için olub hüküm efrâd üzere olub küll ve ba'zı beyân olunmayarak mutlak efrâd murâd olunursa kaziyyesi mühmele olur. Mûcibe olsun sâlibe olsun ***"er-raculü hayrun mine'l-mer'eti"***[1] gibi ma'nâ recül efrâdı mer'e efrâdından hayırlıdır. Ammâ cemi'-i efrâdı beyân yok ve ba'zı efrâdı yok, ma'lûm değildir. Zîrâ mübeyyin külliyye ve cüz'iyye sûrîdir sûrda yoktur.

Cins-i mühmele sûrî dedikleri alâmettir ve eğer onlarda bulunan "lâm" hakîkat olursa murâd kendilerin mefhûmu olub evvel kaziyyeler tabi'iyye olur. Lâmın ma'nâsı beş olur, fakat "lâm" hakîkatte hüküm mefhûm üzerine sâ'ir dörtte hüküm efrâd üzerinedir. Kezâlik izâfetin ma'nâsı dörttür dördünde de hüküm efrâd üzerinedir. İzâfette hakîkat ve tabi'at yoktur. Hakîkat lâm'a mahsûstur. Nahviyyûn cinsle ta'bîr edib ta'rîfinde ve misâlinde hakîkate ve cinse işâret eylediler. Zîrâ ta'rîfinde ***"min haysü hüve hüve me'a kat'i'n-nazari ani'l-efrâdi"***[2] diye hakîkate ve misâl-i mezkûrunda cinse belki ***"me'a kat'in-nazari an kemiyyeti'l-efrâdi"***[3] hazf-ı muzâf takdîriyle ta'rîfinde ikisine işâret **[96]**[4] ettiler.

---

1 Erkek, kadından daha üstündür. (Çev.)

2 Mâhiyeti itibariyle ve fertlere bakmaksızın. (Çev.)

3 Fertlerin niceliğine bakmaksızın. (Çev.)

4 Sâlibe-i külliyyenin nisbeti ya mevzû'u müfîd olub selb-i kayda ta'alluk ederse selb-i cüz'î olub o mahalde îcâb-ı cüz' dahî sâdık olur. **"La akse leha"** [Döndürmesi yoktur] kavlini lüzûmen kaydıyla takyîdi gibi **"kad yen'akısü ve kad la yen'akisü"** [Döndürülebilir de döndürülmeyebilir de] demek olur.

Ba'zılar nahviyyunun bu kelâmından iştibâh edib "lâm" cinsde yalnız mefhûm murâd olunur. Fehm edib hattâ misâl-i mezkûre mefhûm recül mefhûm-ı mer'eden hayr odur diye ma'nâ verdiler. Mahz-ı hatâ olduğu ve bir ma'nâsı olmadığını anlamadılar. Murâdları bizim zikr ettiğimizdir. Gayrısı değildir, ammâ mantıkıyyun tafsîl ve îzâh edib nahviyyun gibi hükm-i mutlaka efrâd olunub kella bazen kemiyyeti beyân olunmaya mühmele ve hüküm mefhûm üzerine olan tabî'iyye deyip, fakat mühmelede bulunan lâma cins ve tabi'iyyede bulunan hakîkat ve tabî'at dedikleri iki ilm beyninde bunda fark mücerred ıstılâh ve tesmiyededir.

Fi'l-hakîka nizâ bu kadar kaziyye-i hamliyyenin aksâmı biribirinden mümtâz oldu. Lâkin ba'zı sâlibeye îcâb ettiği halde ma'dule itibârîyle mûcibe denip hüküm selb olunacak yere me'a's-selb mahmûl ile hüküm ederler. Kezâlik mûcibe sâlibetü'l-mahmûl olub mahmûl mevzû'dan selb olunub selb olunduktan sonra mevzû'a sâbit olması yine mûcibedir. Nasıl ki ba'zı mûcibe ma'dûle mevzû'unda hüküm selb i'tibârîyle sâlibe olduğu gibi zâta ma'dûleyi ihtira' etmeleri mücerret bir tevsi' ve zarûreti def' içindir, yoksa hâsıl me'âl birdir. İ'tibârları hükmedir. Îcâbla olursa mûcibedir. Mahkûmun-bih selbi müştemil olsun olmasın selble olursa sâlibedir. Her ne kadar ma'dûle ile sâlibeyi edât tefrik ettiler ise müte'addiyye ve muttarid olmayıb i'tibâr hükmedir ve fi'l-hakîka sâlibe-i muhassala ile mûcibe-i ma'dûlenin ve mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûlün farkı yoktur. Meselâ ba'zı mahalde ola suğrâ gibi îcâb eden mahalde sâlibe zikr olunsa ma'dûle i'tibâr olunub sâlibe alınmaz ve ba'zı sânîden mukaddimâtın biri mûcibe ve biri ma'dûle ya ikisi ma'dûle olsa lâbüdd bir ma'dûleyi sâlibe i'tibârî lâzımdır. Ta ki sânînin şartı bulunmak için vâkı'â ikisi mûcibe olarak sânî ba'zı mâddede sâdık bulunursa da muttarid olmadığından mu'teber olmadı. Vâkî' olduğu mâddede matlûbu isbât eder, ammâ sâ'irinde cârî olmaz. Bazen tehallüf eder.

Mantığın ise ilmi ve amelinin kâ'idesi muttarid olmak elzemdir. Onun için her bir şurûtlar ıttırâda şart oldu. Bilâ-şart çok mâddede sâdık olur ve olduğu yerde sahîhtir, lâkin cemî'-i emsâlinde **[97]** [1] muttarid olamadığın-

1 Kıyâsın ta'rîfini takrîr edince **"metâ süllimet lezime…"** [Ne zaman teslim edilirse, gerekir] mülâzemesi-

dan bilâ-şart götürmezler ve birde eğer ıttırâda şart olmazsa şartın intifâsıyla meşrût müntefî olmak hükm-i küllî olmakla hiçbir mâddede bilâ-şart sâdık olmak nümteni‘ olmalı iken şimdi ba‘zı mevzi‘de vâki‘ ve sahîh olması âsâr-ı celî ve delîl-i bedîhîdir ki şurût ıttırâdınındır, mutlak değildir.

Tafsîli tenâkuzun ve akyisenin şurûtu bahsinde zikr olunur. Şartiyyede dahî mahsûrat-ı erba‘a ve şahsiyye ve mühmele vardır. Ammâ tabî‘iyye yoktur ve mu‘teber olmadığı cihetle dahî vâzıhtır. Şartiyye-i mûcibe-i külliyye bir kaziyyedir ki tâlînin mukaddeme lüzûmu veya inâdı cemî‘-i ezmân ve mukaddem ile ictimâ‘ı mümkün olan cemî‘-i evzâ‘da olub ve o cemi‘ müş‘ir edât ve sûr mezkûr ola ve sâlibe-i külliyye tâlînin mukaddeme lüzûmu ve inâdı cemi‘sinden selb oluna.

Muttasıladan maksûd lüzûm ve **munfasıla**dan maksûd inâd olmakla şartiyyenin sâlibesi mu‘teber oldu ve istisnâ’iyye mukaddime-i şartiyye olarak gelmez. Zîrâ istisnâ’îden cüz’ olmaktır. Evvelinde maksûd lüzûm âhirinde maksûd inâttır. Tâ ki aynını istisnâdan aynı ve nakzinden nakîz ve aynıdan nakîz ve nakîziden aynı lâzım ve netîce ola. Onun için istisnâ’îde mukaddime-i şartiyyenin mûcibe olması şart oldu. Şart olmadıkça meşrût olmaz olsa da kavi ve muttarid olmaz.

Vâkı‘â iktirânî şartiyyede ba‘zı eşkâl-ı erba‘ada mukaddeme ve netîce olarak sâlibe-i külliyye ve cüz’iyye gelirse de istisnâ’î mukaddimesi gibi lüzûm ve inâd iktizâ etmediğinden iktirâniyye mukaddeme vukû‘u mutâbık ve şurûtuna dahî muvâfık olmuştur. Bu sebebten nev‘en mâ zikr ettiler. Ammâ hamliyye-i sâlibesi gibi mu‘teber olmadı ve şartiyye mûcibe-i cüz’iyye bir kaziyyedir ki tâlînin mukaddeme lüzûmu ve inâdı ba‘zı evzâda ve ba‘zı ezmân-ı gayr-ı mu‘ayyende ola ve sâlibe-i cüz’iyye-i şartiyye tâlînin mukeddeme lüzûmu ve cüz’lerin birbirine inâdı ba‘zı ezmân ve evzâ‘da selb oluna. Şahsiyye-i şartiyye tâlînin mukaddeme lüzûmu ve cüz’lerin inâdı zamân ve vaz‘ mu‘ayyende ola. Sâlibesi yine mu‘ayyende lüzûm ve inâd selb ola.

---

nin mâ-kabline sıfat olduğunu îzâh ederek ifâde etmek lâzımdır. Sâ’ir ta‘rîflerde vâki‘ olan cümleler gibi. Zîrâ ba‘dehu cümle müstakillen zikr olunmaz. İllâ mâ-kabline merbût olarak gelir. Tasavvur kabîlinden olduğundan müstakillen hükm olamaz. Bu ta‘rife şöyle ma‘nâ verilir ki muhâtaba teslîm olunduğuyla kendinden kavl-, âhar lâzım gelen akvâlden mürekkeb bir kavldir. Kıyâs-ı takrîbin sıhatti dahî lâzım olmak vâzıh olsun için bu takrîrce gelecek su’âl dahî mündefi‘ olur. Ba‘zı mevâzi‘de yalnız delîl-i naklî fâ’ide verir.

Mühmele mutlakâ zamân ve vaz'da tâlî mukaddeme lâzım ve cüzler mu'annid olan cemi' ve ba'zı zamân ve vaz' diye beyân eden sûr olmayıb mühmele ola. Hadd-i zâtında külliyye ve cüz'iyyeliği zâhir olsun **[98]**[1] olmasın sâlibesi dahî böylecedir. Vaz' demek mukaddemden hâric olub mukaddem ile ictimâ' mümkün olan hey'ettir. O da ***"mâ lâ yuhsâ"***[2]dır. Meselâ mukaddem olan şemsin tulû'unun evzâ'ı kendinden hâric yağmur yağmak ve yağmamak ve falan kimse oturmak ve gezmek ve gülmek ve okumak ve yemek ve sâ'ir mukaddemin vâhid eczânın vuku'una müntefi olmayan ne kadar ahvâl-i mümkün var ise şartiyyenin külliyyesine küllemâ, mehma, men, lem gibi edât-ı sûr ve sâlibe-i külliyyesine leyse elbet gibi ve mûcibe-i cüz'iyyesine "kad" yekûnu, izâ ve en sâlibe-i cüz'iyyesine "kad" lâ yekûnu, izâ ve en ve leyse elbetet ve leyse küllemâ ve leyse, metâ gibilerdir. Ya'nî edâtın külliyye müş'ir olanı külliyye ve ba'zı ifâde eden lafz bulunursa cüz'iyye bunlardan birisi olmazsa mühmele ve mantıkiyyun "en", "lev" gibileri mühmeleye alâmettir dediler. Ammâ Arabiyyûn bunlara da külliyye-i sûrî dediler. Külliyye îcâb edib bunlar ile gelen Arabiyye 'örfüne haml olur. Me'a-hâzâ "in" ve "lev" gelen mevzû'da yerlerine edât-ı külliyye gelse sahîh olmakla gelmesinde be's yoktur.

El-hâsıl bir şartiyyeye ma'nâ verdiği vakitte mezkûr olan ma'nâ ve ta'rîfin hangisine muvâfık olursa onun mu'arrefi ıtlâk olunur. Buraya kadar kıyâsa eczâ'-ı mâddiyye olan kazâyânın her nev'i ma'lûm oldu ve hamliyye mübteda ile haber fi'il ile fâ'il olmakla mübtedaya ve fâ'ile mevzû' habere ve fi'le mahmûl denmekle eşkâl-ı erba'ada müte'âref ve gayr-ı müte'âref ve gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefi ta'bîrinde mukaddimelerde fi'liye olursa mübtedâ yerine fâ'il ve haber yerine fi'l vâz' olub ta'bîr öylece beyân olunur. Meselâ şekl-i evvelde mukaddimeler fi'il olduğu vakitte hadd-ı evsat suğrâda fi'il olarak gelip kübrâda men, ya, mâ vâsıtasıyla fi'l sıla olub mevzû' ola. Kayd olmak ve sâ'ir eşkâl dahî böyledir.

---

1 Aklî olamaz. Ba'zı esmânın Cenâbı Hakk'a ıtlâkının sıhati gibi esmâullah tevkîfî olub ıtlâkı şer'den izne mahsûs olmakla şer'siz ve delîl-i naklîsiz sâbit olmaz. Burada delîl sâde naklîdir. Her ne kadar istidlâl mu'avenet-i akl ile ise de aklın dahli olmayarak aslâ olmaz ve ba'zı mevzi'de sâde delîl-i aklî ile sâbit olur. Sânî'in vücûdunun delîli gibi. Mücerred akılla olduğundan cemî'-i ukalâya lâzım ve vâcib oldu ve ba'zı mevzi'de akıl ve nakil ile olur. Aklın kemâl-i dahli ve iştirâki olarak Sânî'in vahdaniyyetine istidlâl gibi.

2 Sayılamaz. (Çev.)

Kezâlik mukaddimât-ı şartiyye olduğu vakitte yine mevzû‘ yerine mukaddem, mahmûl yerine tâlî ta‘bîr olunarak eşkâl-ı erba‘a takrîr oluna. Meselâ şekl-i evvelde mukaddimeler şartiyye olub iktirânî şartî olduğu vakitte hadd-ı evsat suğrâda tâlî kübrâda mukaddem ola. İktirânî-i şartî olan suğrâ şartiyye, kübrâ hamliyye olduğu vakitte suğrâda hadd-ı evsat tâlînin kaydı kübrâda mevzû‘ olmak yine böylecedir. Zîrâ suğrâ hamliyye kübrâ şartiyye olmak matbû‘ ve vâki‘ değildir. Fakat suğrâ şartiyye kübrâ hamliyye olduğu vakitte hamliyyede olan evsat-ı suğrâyı şartiyyenin hangi kaziyyesinde **[99]**[1] bulunursa eşkâl-i erba‘a ve şurûtu onlar beyninde i‘tibâr olunur. Ke-ennehu iki hamliyye beyninde gibi mu‘âmele olunur. Cüz’-i müşterek olan hadd-ı evsat bulunmayan mukaddem tâlî ve cüz’-i munfasıla hâli üzere durur. Hemân kübrâyı hamliyye ile suğrâyı şartiyyede hadd-i evsat bulunan hangi kaziyye ise ona bakılır onun için o şartiyyenin sâlibe olması îcâb etse. Fakat o şartiyyenin evsatı bulunan cüz’-i sâlibe olub şartiyye mûcibe olur. Sâ’ir îcâb ve cüz’iyye ve külliyye iktizâ etmekte böyle bu takrîr ile iktirânî şartînin ba’zına gelen şübhe def‘ olur. Çünkü suğrâ muttasıla kübrâ hamliyye olan meselâ iktirânîde muttasıla mûcibe olması şart ederler. Hâlbuki bu kıyâstan eşkâl-i erba‘a mün‘akid olur derler. Zâhir ise biribirine münâfîdir, ancak takrîr-i sâbık ile def‘ olur. Yine bu takrîrden zâhir oldu ki hamliyye ve şartiyyenin her birisi iktirânîyye ve istisnâ’îyye eczâ olur.

Zann olunmasın ki hamliyye iktirânî şartiyye istisnâ’îyye eczâ ola. Aşağıda dahi merhûm îzâh-ı iktirânînin mukaddemleri sâde hamliyye be muhâllat olur, ammâ istisnâ’înin eczâsı sâde hamliyye olmaz, ancak biri şartiyye ve biri hamliyye olur. Ba’zı mevzû‘da delîl ve istisnâ olunacak şartiyye cüz’i dahî şartiyye olursa ol vakitte istisnâ’înin cemi‘-i mukaddemâtı şartiyye olur. Lâkin nâdirdir delîl şartiyye da‘vâ hamliyye ya ikiside şartiyye olub istisnâ’îden tertîb olunan mevzû‘da eczâ’-ı mâddeye kıyâs olan kazâyâ beyân olunub

1 Bu delîl pek çoktur, fakat münkir-i mu‘ânid olanlara ve küffârâ bazıhükmü iknâ‘ sâde delîl-i aklî ile olur, zîrâ naklîyi teslîm ve tasdîk etmezler. Te’vîl-i fâsid ile te’vîl ederler. İbârede ve elsinede çoktur. Gaflet olunmaya! Ve ba‘zı sâde nakli îcâb eden mevzi‘de nakl gerek. Nefs-i şer‘den ve gerek nevâkil-i şer‘den olsun bu amel-i taklîd vehm olunub mücâdele olunmaya. Her makâmda tefekkür lâzımdır. Tâ ki bilmeyerek hatâda bulunmaya. Çok kimse çok yerde hatâda vâki‘ olur, hatâ olduğunu bilmez, hâlbuki ma‘zûr sayılmaz, müşâhede olunuyor.

akabinde küllî bahsî olan kıyâsa şuru‘ lâzım ise de kazâyâya müte‘allik birer ahkâm bulunup o ahkâmın dahî kıyâsça dâhîli olmak hasebiyle beyân kazâyânın ahkâmı dahî kendine mevkûfu’n-aleyhi ve mukaddem zikr olunmuştur. Hattâ ba‘zı mahalde ehad-i nakîzeynin sıdkıyla âharın kizbine ve kizbiyle sıdkına istidlâl ve îzâh olunur.

Mâdem ki ehadühümânın sıdkıyla âharın kizbi beyninde lüzûm sâbittir falân kaziyye sâdıktır. Niçin? “Zîrâ nakîz kâzibdir, her bir nakîzi kâzib olan kendisi sâdıktır” denir. Nakîzin sıdkıyla âharın kizbine dahî istidlâl böyledir. Kezâlik aksin sıdkıyla aslın sıdkına istidlâl olunur.

Baksana ki ibârede aks-i nakîzle aslın sıdkına istidlâl çoktur. Her ne kadar ba‘zıları bunu delîl kılmayıb te’kîd ve îzâh **[100]**[1] saydılar ise de onun için akislerin asla lüzûmu mu‘arref ile netîcenin lüzûmları gibi oldu. Eğer olmazsa kendiyle aslın sıdkına istidlâl olmazdı. Lâkin nakziyle isbâtı kesîr ve kavî olmakla ibtidâ tenâkuzu bahs eyledi. Tenâkuz masdar olmakla kendine haml-ı sahîh olan masdar ile ta‘rîf edib ***“ihtilâfü’l-kaziyyeteyn…”***[2] dedi. E‘amm ma‘nâsı olan ref‘ dahî böyle. Zîrâ masdar olan isim ma‘nâ ve hadse zâtın ve zâta masdarın hamli hakîkaten sahîh değildir. Meğer ki mecâzen ve mübâlağaten ola, ancak kendi gibi masdarın ve zât me‘a’s-sıfatın hamli sahîhtir. Nasıl ki zâtın zâta ve zâtın zât me‘a’s-sıfata ve bunun aksi ve zât me‘a’s-sıfatın misline hamli sahîh olduğu gibi. Her hangisi mevzû‘ olursa zâtı alınıp ve mahmûl olursa vasf mülâhaza olunmak lâzımdır.

Ba‘zı haml sahîh olmayan mevzi‘de hakîkat-ı haml ve isti‘mâl ettikleri vakitte tevcîh olunur, aks bahsinde olduğu gibi. Orada beyân olunur. Yalnız

---

1 Vâkı‘â gayr-ı müte‘âref ile gayr-ı müte‘ârefin gayr-ı müte‘ârefinde mevzû‘dan ba‘zısı kübrâda ve mahmûlden ba‘zısı suğrâda gelirse yine mevzû‘ tarafından suğrâda mahmûl tarafından kübrâda bulunmakla tehallüf etmez. Hâlbuki gayr-ı müte‘âref ile gayr-ı müte‘ârefin gayr-ı müte‘ârefi vâzıh ta‘rifleriyle kâ‘ide tahtında dâ’im bir kıyâstır. Aslâ halel vermez. Şu kadar ki müte‘ârefin hilafıdır. Fefhem!
Bir ibârede iki yâ ikiden ziyâde şartiyye gelip evvel şartiyyeler birbirine münâsib ve âdil olursa evvel şartiyyelerden mu kaddem kaziyye-i müreddede zikr etmek lâzımdır. Gerek ibârede sarîhan zikr olunsun ekser mevâddında olduğu gibi, gerek melhûz olsun her hâlde sen ibtidâ müreddedi zikr edib ba‘dehu şartiyyeleri zikr edersen müredded olan kaziyye-i şartiyyelerin mukâddemi olub dâ’ima mukâddem zikr olunur. Ol emirde istisnâ’iyye ve şartiyyeler şartiyyedir. Şartiy yelerin sâlisi netîcedir dâ’imâ. Zîrâ her bir kıyâs-ı basîtlerde suğrâdan, kübrâdan mürekkeb denir. Şârih-i mezkûrun murâdı ancak budur.

2 İki önermenin ihtilâfı. (Çev.)

sıfatın zâta hamlî ***"min haysü hiye hiye"***[1] sahîh olmadığından bu makâmda kaziyyeye nakîz ve mütenâkiz da zât me'a's-sıfat olan sıfat-ı müşebbehe ve ism-ı fâ'il gibi lafızlarla ta'bîr ettiler ve kaziyye ile kâ'im olan bu sıfata tenâkuz dediler. Mütenâkizeyn olan kaziyyelerin biri mûcibe ve diğeri sâlibe ve biri külliyye diğeri cüz'iyye ve biri sâdık diğeri kâzib olmak lâzım oldu. Ya'nî üç şeyde ihtilâf lâzım oldu. İki evvelki ihtilâf ta'rîfinden ve üçüncü şartından bilindi. Bunların biri müntefî olub ittihâd olursa tehallüf edib hüküm zî-hükümden ayrılmış olur. Hüküm ise kendi zî-hükümden infikâki makâmınca muhâldir.

[Tenâkuz]

Tenâkuzun hükmü biri sâdık biri kâzib olmakla gerek bu hüküm ve gerek îcâb-selb [ve] külliyyet-cüz'iyyetle ihtilâf tahakkuk etmezse muttariden bu hüküm sâbit olmaz, fesâd lâzım gelir. Onun için bu üç şeyde ihtilâf-ı mütenâkizeynin lâzımı olur. Bir şeye lâzım olmak da şatr lâzım olmakla şart lâzım olmanın farkı yoktur. Şatr ve cüz'ün intifâsıyla küllü müntefî olduğu gibi. Şartın intifâsıyla meşrût müntefî olur, hangi şart olursa olsun. Lâkin bu üç şeyde ihtilâf ıttırâda kâfî olmayıb sekiz [şart] beyninde ittihâd dahî tahakkuk-ı tenâkuzun ıttırâdının şart-ı lâzımı oldu.

Bu lâzımâtın hangisi gerek az ve gerek çok müntefî olunca ıttırâden tahkîk tenâkuz müntefî olur. Ya hiç tahakkuk etmez ya ederse de **[101]**[2] muttarid olmaz. Maksûd ise ıttırâddır ve bu şerâ'itler ıttırâd-ı tahakkukundur, sâde tahakkukun değildir. Birisi müntefî olduğuyla tenâkuz tahakkuk etmez dedikleri kelâmda nefy, itirrâd kaydını nâfîdir. Gerek hiç tahakkuk etmesin ve gerek tahakkuk bulunsun ıttırâd nefy olsun hiç tahakkuk etmekle bazen tahakkuk edib bazen tahakkuk etmemenin 'indlerinde farkı yoktur. Her ne kadar olan mevzi'de hüküm cârî ve sâdık ise de fakat emsâlinde tehallüf ettiğinden mu'teber olmadı.

Onun için tahakkuk tenâkuz ve intâc ve kıyâsın ne kadar şurûtu varsa ıttırâdınındır. Adem-i tahakkuk şurûtuyla ma'dûm olur. Ba'zı mâddede bilâ

1 Mâhiyeti itibariyle. (Çev.)

2 Bu takrîrât muhtâsar-ı müfîd olub ba'zı îcâb eylediğinden mübtedîye ri'âyet mükerrer ve bu usûlün vasfı dahî kendileri terğîb ve vaki'i beyân için müte'addid gelmiştir. Kemâl-i muhabbet için.

şart meşrûtla tahakkuku ve sıdkının mâni'i yoktur. Vâkı'â şartın intifâsı meşrûtun intifâsını müstelzimdir. Ammâ meşrût zann olunan tahakkuk tenâkuz ve intâcı fi'l-hakîka meşrût olmayıb, ancak meşrût ıttırâdlarıdır. Ittırâd ise kendilerinin sıfatı ve gayrıdır. Şartın intifâsıyla hakîkaten meşrût olan ıttırâdın intifâsı maktû'dur.

Tenâkuzun şurûtunun her birisi şart-ı mahz ise de mecmû'-ı şurût ittihâd ve ihtilâf şart bi-ma'ne'l-illettir. Zîrâ şart-ı mahzda illet şâibesi olmayıb mücerred meşrûtun tahakkuku ânında kendinin tahakkuku lâzımdır. Lâkin kendi meşrûtun vücûdunda asla müessir ve mûcid değildir. Nasıl ki sebebler müsebbeb vaktinde tahakkuk eder, ammâ müsebbebin vücûdunda müessir olamaz. Eğer sebeb-i mahz olursa onun için çok yerde birisinin esbâbı mecmû'uyla tamam hazır olur. Me'a-hâzâ sebeb vücûda gelmez. Zîrâ illeti olan irâdetullah taalluk etmediği için bundan bilinir ki yalnız esbâb ile sebeb vücûda gelemez. Huzurunda bilâ-hâ'il dağlar bulunur. Esbâb rü'yete hazır olarak hâlbuki irâdetullah-aleyhi olan illet tahakkuk etmezse öylece azim dağı huzurunda bilâ hâ'il rü'yet ederek sâ'ir müsebebât böyle. Ve i'tikâd-ı ehli sünnet bunun üzerinedir. Fakat âdetullahın cereyânı ekseriya bilâ sebeb müsebbeb olmayıb her ne kadar vücûda gelirse sebeb ile geldiğinden ***"ve izâ erâdallahu şey'en heyye'e esbâbehu"***[1] kelâmının zâhire bakılarak esbâb müessir gibi zann olunur.

"Lâkinne" ise böyle değildir. Kelâm-ı mezkûrede "erâde" ve "heyye'e" kelimesinden zâhirdir. Hemân âdetin cereyânında işâret için böylece zikr olunmuştur. Ne hâcet, delîli müşâhedâttandır, yakînen görünür ki me'a esbâb hâsıl olmaz. Ba'zı vakitte ve bilâ-sebeb vücûda gelir. Şartla sebebin **[102]** meşrûtla müsebbebde tesiri yoktur, eğer mahz olursa. Ammâ bi-ma'ne'l-illet olursa ol vakitte illet olmasına nazaran müessir ve mevcûd olur. Onun için şart-ı mahz meşrûtundan e'âmm-ı mutlakla e'âmm olub vücûdundan vücûdu lâzım gelmedi.

Ammâ şart, bi-ma'ne'l-illet meşrûta müsâvî olub ehadühümânın vücûdu âharın vücûdunu müstelzim oldu. Nitekim mahzla sebeb beyninde 'umûm

1 Allah bir şey irade ettiği zaman sebeplerini oluşturur. (Çev.)

min vech ve bi-ma'ne'l-illet de müsâvât olduğu gerek şart-ı mahz gerek bi-ma'ne'l-illet makâmlarında meşrût tarafından mûcibe-i külliyye-i şartiyye melhûzdur. ***"Metâ tahakkaka'l-meşrûtu tahakkaka'ş-şartu"***[1] gibi. Yâhûd bu me'âli müfîd hamliyye melhûzdur. Bu sâdık olduğu gibi aksi nakîze lâzımı olan ***"metâ intefâ eş-şartu intefâ el-meşrûtu"***[2] külliyyesi sâdıktır. Her hangisi zikr olunursa âhar zikr olunması gibidir. Ammâ şart tarafından sâlibe-i cüz'iyye sâdıktır. Mahz olursa, yine mûcibe-i külliyye sâdıktır. Bi-ma'ne'l-illet olursa ***"kad lâ-yekûnu izâ tahakkaka yetehakkaku ve men tehakkaka [ye]tehakkaku"***[3] gibi ekser mâddede sâlibe-i cüz'iyye zikrinde îzâh için hâsılını zikr edib ***"kad yetahakkaku'ş-şartu ve lâ-yetahakkaku'l-meşrûtu"***[4] diye ta'bîr ederler. Zîrâ şartiyyede harf-i selb tâlîyi selb etmekle hâsıl ma'nâda selbi mevki'inde zikr ederler.

Onun için sâlibe-i şartiyyeye ma'nâ verilince mukaddeme dokunmayıb bi-hâlihi bırakıb tâlî mukaddemden selb etmek lâzımdır. Her ne kadar harf-i selb mukaddemin üzerinde ise de. Lâkin bir şeyin şart olduğu vücûdca zâhir olmayıb intifâca vâzıh olmakla şart makâmlarında melhûz olan intifâ tarafını iddi'â edib ***"izâ lem-yûcedi'ş-şartu lem-yûcedi'l-meşrûtu"***[5] gibi takrîr ederler. Vâkı'â bunun aks-ı nakîzi olan vücûd tarafı yine lüzûmiyye olmak hasebiyle aynen bu me'âli müfîddir. Lâkin vücûdda vehm ba'îd olarak ittifâkiyye zann olunmak ihtimâli mümkün olub adem tarafında dahî bu imkân mevhûm ise de bu zayıf olub lüzûmu azhar diye tâlibe ri'âyeten her bir makâm-ı şurûtta bu şartiyye-i melhûzeyi ihrâc ve iddi'â ederler.

Gerek şart lafzıyla ve gerek "nefy" ile "illâ" ile ve "innemâ" ile ve gerek ta'bîrsiz makâmdan mefhûm olsun öyle olunca bu misillu makâmda da'vâyı şartiyye mütehakkıktır. Zâhiren ise hamliyyedir. Gerek mecmû'-u şartın intifâsı mukaddem ve gerek ba'zının intifâsı mukaddem olsun. Zîrâ intifâda

1 "Meşrût gerçekleştiğinde şart da gerçekleşir." [Mesela: Hava aydınlanmışsa (meşrût) güneş doğmuştur (şart).] (Çev.)

2 "Şart ortadan kalktığında meşrût da ortadan kalkar." [Mesela: Güneş battığında gündüz de ortadan kalkar.] (Çev.)

3 Tahakkuk etmiş olan şey tahakkuk edecek olamaz, tahakkuk etmiş kişi de tahahkkuk edecek olamaz. (Çev.)

4 Şart gerçekleşmiş, meşrut gerçekleşmemiş olabilir. (Çev.)

5 Şart yoksa meşrut da yoktur. (Çev.)

mecmû'la ba'zın farkı olmadığı zâhir oldu. Makâmına göre mezkûr delîle ya mefhûm-ı müsâvîsiyle **[103]** isbât olunur. İttihad ile ihtilâf mecmû'an tahakkuk ederse tenâkuz tahakkuk eder. Aksi dahî zâten bedîhîdir. Bu makâmda iktirânî şartiyyeden kıyâs ve misâl mümessilün-lehhe ve ta'rîfine tatbîk ve sonra nakîzü'l-mûcibe kavlinde çifte suğrâlının gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefinden bir defa eser ile müessire ve bir defa müessir olan külliyye ile misâl esere istidlâl cümlesi ehline zâhir ve *Hâşiye*'de mestûrdur.

"Ve nakîzü'l-mûcibe…"[1] dedikten sonra külliyyede, cüz'iyyede ihtilâf mahsûrede tahakkuk tenâkuzun şartıdır demesini zâhiren hâcet olmayıb müstedrek gibi olunur. Zîrâ ***"ve nakîz…"*** kablinin mefâdı dahî aynen mâ-ba'dinde zikr olunan ihtilâf-ı kemiyyetin mefâdıdır ve edât-ı hasr ile gelmesi aynen şartiyyeti müş'irdir. Lâkin o kavilde her ne kadar ihtilâfın şartiyyeti vâzıh olarak fehm olunduysa da delîli olmayıb ve da'vâ bilâ-delîl makbûl olmadığından ibtidâ ıstılâh ve kâ'ideyi beyân edib ba'dehu delîle tasaddî eyledi. Zîrâ tehallüf edib intifâsıyla müntefî olduğu mâdde-i nakîz ile zuhûra gelmedikçe şart olmaklığı zâhir olmaz. Her ne kadar "innemâ" ile hasr ve şartiyyât iş'âr olunduysa da.

Şu kadar ki evvelâ şart olduğu delîl ile isbât olub ba'dehu "ve nakîz…" kavli zikr olunub takdîm te'hîr olunsa münâsib olurdu. Fakat tâlib-i mübtedîye bu misillu beyân daha enseb olub ve merhûmun mübtedi'îne ri'âyeti ehemm-i maksûdu olmakla bu siyâk yerinde ve pek lâyık olmuştur.

Ve kemiyyette ihtilâfın şartiyyeti[ni], iktirânî-yi şartiyyeden mürekkeb kıyâsla takrîr eyledi. Zîrâ makâm-ı şartta intifâsından intifâsı lâzım olmakla melhûz şartiyye da'vâsı ma'lûmun olub adem-i ihtilâf mukaddem ve adem-i tahakkuk tenâkuz-ı tâlî olarak mezkûr ***"li enne'l-külliyyeteyni kad tekzibân…"***[2] kavli kıyâs-ı sânîye kübrâ olub bâkî suğrâsı ile kıyâs-ı evvelin mukaddemini matvî bedîhî olmakla mülâzeme-i matlûbe hâsıl olur. *Hâşiye*'de mezkûr olduğu gibi.

---

1 "Olumlunun çelişiği…" (Çev.)

2 Çünkü iki tümel (üst karşıt) önerme yanlış olabilir. (Çev.)

Fakat kavl-ı mezkûr "kad" sebebiyle zâhiren cüz'iyye olub hâlbuki şekl-i evvele kübrâ olduğu ve evvelin kübrâsının külliyye olması lâzım olmakla vehle-i ûlâdan iştibâh olub zihne helecân verse de cevâb verilir ki bu kübrâ yine külliyyedir kat'â. Lâkin iktifâ kabilindendir. Mefhûm olduğundan ba'zı **[104]** şık terk olunmuştur. O şıkk-ı metrûk ile külliyye olduğu bedîhîdir ve bu ibâre emsâlî ibârette pek çoktur. ***"el-munfasilatü kad yekûnu zevate eczâ'in selâse"***[1] de olduğu gibi kendisi cüz'iyyedir. Metrûk olan ***"ve kad yekûnu zevâte cüz'eyn"***[2] ile külliyyedir. Hâcet olmayıb zâhir olduğundan iktifâ ve ihtisâr ederler. Zîrâ burada tekmîl-i ibâre ***"li-enne'l-külliyyeteyni kad tekzibân"***[3] ve ***"kad tasduku ihdâhumâ ve tekzibü'l-uhrâ"***[4] ve ***"li'enne'l-cüz'iyyeteyni kad tasdukân"***[5] ve ***"kad tasduku ve tekzibu"***[6]dur. Bu kaziyyelerde kat'a küllîdir. Çünkü "kad" gelen ibârede her birisi cüz'iyye olub o makâmda iktizâ eden ne kadar "kad" olursa mecmû'unun kelimesiyle külliyye olur. Nasıl ki immâ gelen mevzû'da böylece olub her biri cüz'iyye ve mecmû'u külliyye olduğu gibi gâyetü'l-emr ba'zı "kad" noksân zikr olunur, iktifâ kabilindendir olur. ***"Mâ-nahnu fihi"***[7] gibi mücerred mezkûre nazar olunub cüz'iyye denir.

Ammâ mukadder melhûz olan şık alındığıyla külliyye olur ve iktifâ olduğuna karîne "kad" lafzının bir kere zikr olunmasıdır. Zîrâ "kad" bir kerre zikr olunarak ibârede gelmez. İllâ müte'addid gelir. Meğer ki ma'lûm olduğundan ba'zı terk oluna. Onun için "kad" makâmı terdîd makâmı olur. Terdîd ise ekalli iki olmakla kad'ın zikri dahî lâ-büd ekalli iki olur. Ekser yerde bir kelimesi ihtisâr olub ba'zı âhar terk olunduğundandır. Bu kâ'ide gâyet nâfi' ve muttariddir. Bu makâmda ***"kad tekzibân"***[8] ve ***"kad tasdukân"***[9] kavlinin her birisi mâdde-i nakz ve delîl müstakil olmakla her birinde "kad" bir olub birisi

1 "Ayrışık şartlı önerme (el-munfasıla), üç parçalı (ayrışanlı) da olabilir." (Mesela "üçgen ya dik ya dar ya da geniş açılıdır" önermesinde olduğu gibi.) (Çev.)
2 "Ayrışık şartlı önerme (el-munfasıla), iki parçalı (ayrışanlı) da olabilir." (Mesela "sayı ya tektir ya da çifttir" önerme sinde olduğu gibi.) (Çev.)
3 Çünkü iki tümel (üst karşıt) önerme yanlış olabilir. (Çev.)
4 İki tümel önermeden biri doğru diğeri yanlış olabilir. (Çev.)
Çünkü iki tikel (alt karşıt) önerme doğru olabilir. (Çev.)
6 Biri doğru diğeri yanlış da olabilir. (Çev.)
7 Bağlamında olduğumuz konu. (Çev.)
8 Her ikisi yanlış olabilir. (Çev.)
9 Her ikisi doğru olabilir. (Çev.)

metrûktur. Bu ibârede ke-ennehu bir "kad" mezkûrdur. İsbâta birisi kâfîdir. İkiden birinin her bir şıkkı uhrâ metrûk olmakla mezkûr metrûk birdir. Ba'zı mevzû'da mezkûr iki ya ziyâde olub yine ba'zısı metrûk olur. Makâmından ma'lûmdur. Eğer ihtimâli âhar kalırsa belki bu kabildendir. Eğer ihtimâl kalmayıb ikiden ziyâde "kad" sarihan mezkûr ise külliyyedir. Bu makâmda ikiden biri müstakil delîl kâfî olub ve her yerinden biri mezkûr, biri metrûk olmakla sûretten mezkûr cüz'iyye ise de hakîkat me'a'l-metrûk külliyye olduğu ma'lûmun oldu.

Bu su'âl zâhiren kavî ve hakîkaten muğâlata olmakla *Fenârî* hâşiyyesinde me'a, cevâba mastûrdur aksi dahî tenâkuz gibi masdar olub ta'rîfi dahî masdar ise de şimdi zât **[105]** kaziyyeye aks ıtlâk olunmakla bu makâmda ma'nâyı masdarı alınmayıb hâsıl bi'l-masdar ve lâzıme alınmıştır. Masdar bi-ma'nâ fâ'il ve mef'ul olduğu vakitte zâta hamli muttariden sahîh olduğu gibi burada hâsıl-ı masdarın dahî zâta hamli sahîhtir, her ne kadar bu muttarid değil ise de. Zîrâ masdarın ma'nâ-yı hakîkîsi olan ma'nâ-yı masdarı her halde ya mebnî lil-fâ'il ya mebnî lil-mef'ul olub bu ikiden hâli olmadığı bedîhî olmakla bu iki ma'nâdan biri hakîkat olarak zâta haml olunamaz.

Ammâ bi-ma'nâ fâ'il ve bi-ma'nâ mef'ul ve hâsıl bi'l-masdar alınmak masdarın ma'nâ-yı hakîkîsi olmakla hükmü dahî muhâlîf olub bu takdîrce hamlî sahîh olmak câ'iz olur. "Ya" masdariyye ile ma'nâ-yı masdarı alınan müştâk ve câmidler ve ism-i masdar olan lafzı câmid ma'nâsı masdar olanlar böyledir. Fakat bunlarda sâde mebnî lil-fâ'il ya mef'ul olan ma'nâ-yı masdarı alınıp diğerleri murâd olunmaz. ***"En me'a'l-muzâri'"***[1] cumhûr 'indinde aynen masdar hükmündendir, lafz ahkâmında ve ma'nâca dahî. Zîrâ lafz ne add olunursa ma'nâ ona tâbidir. Her ne kadar Seyyid Şerîf ***"ez-zarûrâtu tukadderu bi-kaderihâ"***[2] fehvâsınca ***"En me'a'l-muzâri'"***'in lafzının fakat ba'zı mübtedâ gibi ism-i sarf mevzû'unda vâki' olmakla îcâb hemen lafzına olub ma'nâya olmamakla ahkâm lafızda masdar ve ism addedib ma'nâsını yine muzâri' diye tasrîh eylediyse de onun için ba'zı "en ma'a'l-muzâri' zâta haber vâki' olduğu vakitte haml sahîh olmadığından cumhûr "min" sıfâtihâ "min

1 Muzari fiille birlikteki "en". (Çev.)
2 Zaruretler, miktarınca takdir olunur. (Çev.)

hâlihâ" gibi takrîr ile tashih-i ibâre ederler. Ammâ Seyyid Şerîf hâli üzere haml eder. Ma'nâsı muzâri' olub fi'iller zât me'a's-sıfat olmakla zât üzere hamli sahîh olduğu için aksin zât-ı kaziyyeye ıtlâk olunub hâsıl olunduğuna işâret için ba'zılar ***"ibâretün an en yasîra"***[1] diye tefsîrinde ibâret lafzını ziyâde ettiler. Bu ecilden ***"hâzihi'l-kaziyyetü aksü tilke'l-kaziyyeti"***[2] diye haml sahîh oldu, ***"hazihi'l-kaziyye"***[3] tenâkuz denmedi, belki mütenakîz ve nakîz denildi.

Tenâkuzda keyf ve kem ve sıdk ve kizbde ihtilâf lâzım oldu. Ammâ akste sıdkla keyfde ittihad olub kemmin ne ittihâdi ve ne ihtilâfı lâzım oldu. Aslın sıdkı aksin sıdkını mucip ve aslın îcâbı aksin îcâbını ve selbi selbini îcâb **[106]** edib hilâfında ıttırâd oldu. Ammâ kemmin ihtilâfında ve ittihadında itirrâd bulunmağın ba'zında ihtilâfla ve ba'zının da ittihâdıyla muttarid ve sâdık oldu. Onun için şurûtuna mutâbık her kaziyyenin aksi muttariden beyân etti. Her kaziyyenin nakîzini muktezâ-yı şurûtu üzere beyân edib her birinin ıttırâdını delîl ile isbât eylediği gibi burada dahî her kaziyyenin aksini isbât edib isbâta delîl-i küllî lâzım oldu. Eğer bedîhî değilse sâlibe-i külliyyenin in'ikâsı gibi, ammâ nefye lâzım olmayıb yalnız ba'zı mâddede tehallüf kâfi olmakla mûcibe-i külliyyenin aksi mûcibe-i külliyye olmadığı, fakat bir mâddede tehallüf ile isbât edib ba'dehu mûcibe-i cüz'iyyeye in'ikâsı delîl-i küllî ile isbât eyledi.

Nefye dahî delîl-i küllî olsa daha alâ olur. Ammâ hâcet olmayıb hemen tehallüf kifâyet eder. İtirrâd lâzım olub ve şurût dahî ıttırâda olduğu bundan dahî zâhirdir. Çok mâddede külliyye sâdık olursa da madem ba'zı mâdde-i mezkûre misillü mevâda asl sâdık olub aks sâdık olmuyor. Melzûmun sıdkı ise lâzımın sıdkını müstelzim olub dururken zâhir oldu ki külliyye aksin mutteriden lüzûmu yokmuş sâ'ir külliyyenin nakîzi dahî böyledir. Ammâ cüz'iyeyye in'ikâsı zikr olunan delîli küllî ve tarîk-i iktiraz ile sâbit olmağın tehallüf muhâl olmakla külliyyen sâdık oldu. Zîrâ ne kadar kazâyâ-yı mûcibe-i külliyye ve cüz'iyye var ise kendilerde iki haml ve akd vardır. Biri akd vaz'ına vasf-ı mevzû'un zâtı mevzu'a hamlî, biri akd-ı haml ki vasf-ı mahmû-

1 Olmaktan ibarettir. (Çev.)
2 Bu önerme, o önermenin döndürmesidir. (Çev.)
3 Bu önerme. (Çev.)

lun zât-ı mevzu'a hamlîdir. Zîrâ vasf-ı mevzû' kendi efrâdına haml olmazsa kendinin olmamış olur. Kendinin efrâdı olmakla kendinin hamlî lâzımdır ve vasf-ı mahmûl dahî zât-ı mevzu'a haml olmazsa kaziyye mûcibe olamaz. Kaziyyeden maksûd o hamldir.

Vaktâ ki her bir mûcibede iki haml sâbit olub iki kaziyye ke-ennehu aynen mezkûr gibi melhûz oldukta ikisinin dahî mevzû'u zât-ı mevzû'a vâhid olmakla ol iki kaziyye şekl-i sâlisin darb-ı evvel hey'etinde hazır mevcûd olduğundan ve şekl-i sâlisin darb-ı evvelinin netîce-i lâzımesi mûcibe-i cüz'iyye dahî aynen hazır olmakla her kazâyâ-yı mucibede aksi olan mûcibe-i **[107]** cüz'iyye lâzım ve mezkûr gibi mevcûd olduğu bu delîl-i vâzıhtan zâhir oldu. Her nerede bir mûcibe-i külliyye ya cüz'iyye var ise orada bi-aynihi şekl-i sâlisten bir kıyâs hazır ve netîcesi dahî mevcûddur.

Mûcibe, sâlisten kıyâsı mutazzamın ve müstelzim olub kıyâs da netîce mûcibe-i cüz'iyyesinin müstelzim olmakla mûcibenin aksi lâzımı cüz'iyye olduğu bedîhî oldu. Fakat her mûcibe mâddesinde iki mûcibe-i külliyye-i şahsiyye hazır olub ol iki kaziyye birisi suğrâ âharı kübrâ olmakla her bir mâddede sâlisten iki kıyâs melhûz olub birinde akd-i vâz'ı suğrâ ve akd-i haml-i kübrâ ve diğerinde akd-i haml-i suğrâ ve akd-i vâz'-ı kübrâ olursa da birinin netîcesine ihtiyâc olmayıb bedîhî olub aherin netîcesi olan aks nazarı ve iktizâ etmekle mücerred akd-i haml-ı suğrâ ve akd-ı vâz'-ı kübrâ olan kıyâs melhûz alınıp netîcesi cüz'iyye sâbit olub diğer akd-i vâz'-ı suğrâ ve akd-i haml-i kübrâ olan kıyâsa hâcet olmadı. Zîrâ bu kıyâsın netîcesi olan cüz'iyye asıl olan mûcibe-i külliyyenin zımnında kâin ve lâzımdır. Külliyye zikr olunduğuyla zımnındaki dahî zikr olunur ***"küllü insânin hayevânun"***[1] sâdık olunca ***"ba'zu'l-insâni hayveânun"***[2] sıdkı bedîhi ve onun zikri aynen bunu dahî zikridir. Vâkı'â ***"ba'zu'l-hayevâni insânun"***[3] ***"bazu'l-insâni hayevânun"***[4]in aksi lâzımıdır. Lâkin bedîhî değil, nazarîdir ve bu cihetle sâbit olduğunu merhûm zikr etmiştir, eğer cüz'iyyenin aksi cüz'iyye olduğu bilâ delîl bedîhî olsa idi. Hâlbuki külliyye zımnında cüz'iyye olduğu bedîhîdir.

1 Her insan canlıdır. (Çev.)
2 Bazı insanlar canlıdır. (Çev.)
3 Bazı canlılar insandır. (Çev.)
4 Bazı insanlar canlıdır. (Çev.)

Kıyâs-ı müsâvât ile külliyyenin aksi cüz'iyye olduğu dahî bilâ delîl sâbit olurdu. Şimdi dahî kıyâs-ı müsâvât verir. Ammâ suğrâ bedîhî kübrâ nazarî olub delîl iftirâz ile bedîhî olur. Bu sebebten külliyyenin aksi cüz'iyye olduğunu isbâtta akd-i haml-i suğrâ ve akd-i vaz'-ı kübrâ oldu. Kezâlik mûcibe-i cüz'iyyenin isbâtında dahî böyledir. Zîrâ cüz'iyyenin aksi cüz'iyye olduğunu isbâtta eğer akd-ı vâz'ı suğrâ ve akd-ı haml-i kübrâ olsa aynen asıl kaziyye-i cüz'iyye netîce çıkar. Matlûb ise aksinin netîce olmasıdır. Meselâ ***"küllü insânin hayevânun"***[1] kaziyyesinde ***"Zeyd hayevânun"***[2], ***"Zeyd insânun"***[3] kaziyyeleri **[108]** hazır ve bedîhîdir. Bu iki kaziyye sâlisin evvelinde ***"bazu'l-hayevâni insânun"***[4] cüz'iyyesini netîce verir. Öyle olunca bu cüz'iyye dahî mezkûr külliyyede melhûz imiş. Ammâ nazarî olmakla delîl melhûz bedîhî ile zuhûra gelmiştir.

Mûcibe-i cüz'iyye aksini ve sâ'ir emsile-i mûcibâtı buna kıyâs cümlesinde şekl-i sâlisten kıyâs ve netîcesi hazırdır. Kıyâs melhûz olduğu bedîhîdir. Kaziyye olduğu hasebiyle akidân mevcûd, ammâ netîce o kıyâs ile zâhirdir. Mucibâtın aksi mûcibe-i cüz'iyye olduğu muttarid isbât ve cemî'-i mevâdda zâhir oldu. Sâ'ir hulf ve aks gibi delîl ile subûtu yine böylecedir. Zîrâ bir matlûbun isbâtına bir kaç delîl ve tarîk olursa herhangisiyle isbât olunursa îzâh eder, etmezse delîl denilmez. Fakat tarîk-i isbâtı vâhide münhasır olmayıb müte'adid olduğunu beyân için müte'addid gösterirler. Nasıl ki bir matlûbu bir hey'et ile isbât kâfî olub mücerred tefennün ve kesb-i ma'lûmât için başka hey'etler ile dahî takrîr olunduğu gibi nasıl ki bir mahallin müte'addid tarîki olub gidilince birinden gidildiği gibi. Onun için netîce lâzım e'âmm oldu.

Yukarıda simâ' eyledik ve aşağıda dahî beyân olunur. Yoksa ba'zı matlûbu bir kaç delâ'il-i müte'addide veya hey'et-i müte'addide ile isbât makâmında eğer her biri müstakıllen o matlûba ilm getirmezse her biri delîl olamaz, fakat mecmû'u bir delîl sayılır. Me'a-hâzâ ise delâ'ildir ve eğer her birisi müstakil, müstakil müsbet olarak mecmû'u delîl olsa ***"tevârüdü'l-illetteyni'l-müstakille-***

1 Her insan canlıdır. (Çev.)
2 Zeyd canlıdır. (Çev.)
3 Zeyd insandır. (Çev.)
4 Bazı canlılar insandır. (Çev.)

teyni alâ ma'lûlin vâhidin"[1] şahsî olur. Bu da ittifâken bâtıldır. Zîrâ bir şey'in eseri âhara eser olamaz. Olmak muhâldir. Meselâ kaç kimse bir taş kaldırsalar taşın ref'inde mecmû'u bir illet sayılıp her birinin kuvvetinin tesiri olan eserde o illet olub âhara olamaz. Fakat her birinin âsârı görünüp bilmeyip ve maksûd taşın ref'î olmakla mecmû'u illet-i vâhide olub ma'lul bir oldu. Zîrâ birinin tahsîl eylediği eseri bi-aynihi âhar tahsîl etmek muhâldir. Her illetin ma'lûlü mümtâzdır. Şu kadar ki ba'zı âhar esere müşâbih olur. Ammâ ayn olamaz. Müşâbehet başka, ayniyyet başka ma'nâdır. Müşâbehetin muktezâsı olan gayriyyet nakîz-i ayniyyettir. Onun için eser küllî olub tahakkuk eden cüz'iyyât birbirine **[109]** mugâyir oldu. Her ne kadar ba'zı eser âhar eserin min külli'l-vücûh müşâbihi ise de bu müessirden sâdır olan âsâr müte'addid birbirine mugâyirdir velev her bir evsâfda bir olursa da.

Mâdem ki zâtlar şahsen mugâyereti yâhûd mahall ve müessirinin ve zamânının mugâyereti oldukça buna dair yukarıda dahî zikr olunmuştur. Gâfil olma.

Ve eğer biri delîl olub âharlara delîl denilmezse ***"tercîh bilâ muraccih"***[2] olub ve delîl makâmında gelip ve tesmiyesi abes olur. Zâhir oldu ki cemi'sinin delîli olmakya ve isbâta salâhiyyeti vardır. Ammâ isbâta birisi kâfîdir. Müte'addid zikirleri mücerred tahyîrdir. Murâd lâ-ale't-ta'yîn birisidir ve tarîkin çokluğunu beyân ile îzâh ve takviyedir. Hangisiyle murâd edersen isbât et demektir ve şâyet sâmi'a biriyle iknâ' edemezsen âharıyla iknâ' ve birinde bir halel bulunup def' edemezsen âharıyla def' et demektir. Her ne kadar mübâhase makâmında tebdîl-i delîl fi'l-cümle ifhâm ise de, yine makbûl olub vazîfeden hâric değildir. Her ne kadar bir delîlde sâbit olmak güzel ise de meğer ki bedîhî ola.

Eğer sâmi'in 'indinde veya nefsü'l-emrde bedîhî olan delîl ya da'vâyı sâmi' teslîm etmese mükâ[ber]e sayılıp mesmu' olmaz ve bir gûnâ cevâba tasaddî olunamaz ve su'âli adem-i su'âl menzilinde olur. Ammâ bedîhî olduğu ve sâmi'a hafî ve kendine nisbet zâhir değilse ol vakitte kendine ne vecihle olursa bedâheti îzâh olunur. Sâlibe-i külliyyenin aksi kendi gibi salibe-i külliyyedir.

1 İki müstakil illetin (nedenin) tek bir malul (nedenli) hakkında vârit olması. (Çev.)
2 Tercih edecek bir şey olmadan tercih etmek. (Çev.)

Zîrâ bir şey âhara gerek zâta ve gerek vasfa mugâyir olursa lâ-büd âharda ona mugâyir olur. Eğer o buna mugâyir olmazsa bu dahî ona mugâyir olmazdı. Bu da zâhirdir, fakat ziyâde îzâh için misâl zikriyle mübtediye ri'ayet eyledi. Eğer hafî olsa değil bir misâl cemî'-i misâlini bi'l-farz getirsen yine olmaz, delîl küllî olmadıkça. Zîrâ her ne kadar getirsen istikrâ'-ı tâm olmaz. Cemî'sini getirdim desen yine ihtimâl kat' olmadığından delîl-i küllî olamaz. Câ'iz ki bir mâdde olsun bilinmesin, mâdem bu cevâz kesilmez delîl olamaz bu sebebden istikrâ'-ı delîli makbûl olmadı ve çok mahallde istikrâ'-ı tâm zann olunub hatâ da vâki' olunur. Meğer ki akıl kısm-ı âharı tecvîz etmeyerek taksîm-i aklî gibi ola.

Ammâ sâlibe-i cüz'iyyenin aksi ba'zı mâddede sâdık ve ba'zısında kâzib olmakla **[110]** muttarid olmadığından lüzûmen ve muttarid aksi yoktur dediler. Hiç aksi yok gibi oldu. Fakat bütünü nefy olunsa şâyet aslâ bir mâddede aksi sâdık değil, fehm olunur. Ve bir de in'ikâsından maksûdları ıttırâd olduğuna işâret için lüzûmen ile takyîd edib nefy kaydına tâ'lik ettirmekle mukayyed sâlim olub mutlak aks nefy olunmaz.

[Kıyâs Hakkında Bazı Açıklamalar]

Asl-ı metâlib mûsil-i karîb ve mü'eddî olan kıyâs bahsine tasaddî eyledi ve metâlibe melzûm ve mûsil-i karib olduğundan kıyâsa matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ ta'bîr olundu. Zîrâ kıyâsa ilm, netîceye ilm olduğu tebeyyün etti. Bir şey ki matlûba bi'l-fi'il mü'eddî ve melzûm ola, o şey aynen matlûb olmuş olur. Onun için bahs netîce olmadı ve mevâddında kıyâs bi-kemâlîhi ma'lûm oldukdan sonra aslâ ve kat'â netîceye ilme tevakkuf ve sa'y olmayıb belki netîcenin ilmi ke-ennehu aynen kıyâsın ilmidir. Her ne kadar ta'rîfinde iki ilm zikr olunduysa da. Zîrâ melzûm ile lâzım beyninde alâka-i lüzûm olmak hasebiyle infikâki mümteni' olduğundan melzûma ilm lâzıma ilm gibi oldu.

Sâbıkta beyân olduğu vecihle lüzûm e'amm olmakla bir netîcenin müte'addid delâ'ili oldu ve her biri isbâtta kâfî olduğundan ***"min ciheti's-subût"***[1]

1 Sübût (bir çeşit varolma) cihetinden. (Çev.)

müsâvî oldu. Netîceyi ibtâlden delîlini ibtâl lâzım olduğu gibi delîli ibtâlden netîceyi ibtâl lâzım oldu. Onun için nakz-ı icmâlî vezâ'ifin içinden kavî ve mu'teber nakz olub, hâlbuki nakz-ı icmâlînin mevridi delîldir. Zîrâ mecmû'-ı delîli ibtâl, **nakz-ı icmâlî**dir. Da'vâ-yı müdellele yâ mukaddime-i müdelleleyi ibtâl edib, nakzlarını iddi'â ve istidlâl **mu'araza**dır. Ve mukaddime-i gayr-ı müdelleleye delîl istemek **men'**dir. Men' de mücerred su'âl olub sarîh ibtâl ve iddi'â olmadığından cevâza binâ kılmak ve hiç binâ kılmamak câ'iz oldu. Onun için men' ba'zı mahallde mücerred bilâ-mebnî ve ba'zı mahallde mebnî ve sened-i cevâzıyla ve ba'zı mevzi'de kat'-ı tarîki üzere menşe-i galat beyân olarak ve olmayarak vârid olmuştur. ***"el-mâni'u yekfihi'l-cevâz"***[1] dedikleri bunun içindir. Her ne kadar men'le dahî memnû' olan mukaddimenin delîli ve netîcesi ma'nâda fâsid olursa da.

Ammâ nakz-ı icmâlî ile mu'âraza sarîhen iddi'â ve ibtâl olmakla delîli ve mebnî lâzım oldu. **[111]** Bilâ-istidlâl ikisi de olmaz. Husûsen nakz-ı icmâlî delîle vârid olmakla mâdde-i nakz muhakkakâttan olmak lâzımdır. Nasıl ki ta'rîf ve taksîm zımnında olan nakîzler böyle olduğu gibi vezâ'if üçe hasr olduğu takdîrce sâ'ir ta'rîf, ibtâl ve taksîmi ibtâl ve her ibârede melhûz olan fesâhat-ı belâgat ve her bir ilm ve kânûna muhâlîf olmayıb mesnedin olmadığı müdde'âyı ibtâl edib, meselâ "bu ibâre bâtıldır, zîrâ kânûn-ı nahve muhâlîftir" diye bu misillu ibtâlât bu evcühe ircâ' olunub te'vîl ile gerek hakîkat ve gerek mecâz nakz-ı icmâlî ya mu'âraza add olunmuştur.

Ammâ vezâ'if-i selâse ile ibtâl olduğuna göre bu misillüler ibtâl olub hemen sarîh ya melhûz bir kaziyyeye bâtıldır diye istidlâl olunur. Zübde-i vezâ'ifi âdabiyyun bu olub men'de cüz bâtıl olmakla küll olan delîl bâtıl olub, nakz gibi delîlin butlânıyla netîcesi bâtıl olmuştur. İhtimâl ve salâhiyetce bir netîcenin müte'addid delâ'ili olub ve bu cihetle âmm ise de, ancak sübûtu lâ-ale't-tayin biriyle olub o bir delâ'ilden her birine muhtemel olmakla sübûtu her biriyle müstakıllen olmuş olur. Sübût ve ilm cihetinden her birine müsâvî olmuş olur. İhtimâl ve salâhiyyet cihetinden âmm ise de. Zîrâ delâ'ilden birini

1 İtiraz edene cevâz [**lime lâ yecûzu:** şu niye olmasın demek] yeter. [İzah: Bir ilmi tartışmada iddia sahibine karşı itirazcının: "şu niye olmasın" demesi yeter. Yani böyle bir itirazda bulunmak doğrudur. Tartışma kurallarına aykırı değildir. (Çev.)]

intihâb edib bir matlûbu isbât ettiğin vakitte o delîli medâr ve mebnîyyun aleyh etmiş olursun. Bu sûrette ibtâl-i delîl ibtâl-i da'vâ olduğu bedîhî olur. Melzûmun butlânı, lâzım-ı e'âmmın butlânını müstelzim değil diye tevehhüm etmeye!

Gâye mâ-fi'l-bâb, delîlin ibtâliyle o netîce şimdilik fâsid olub kat'ı bâtıl olmaz. Zîrâ mu'allil delîl-i âhar ile iknâ' etse yine netîce sâbit olur, her ne kadar ifhâm ise de. Ol netîcenin mücerred ibtâli olunmadığı 'umûmunu iş'âr ve delîl-i âhara intikâl ifhâm dedikleri delîlin butlânını müstelzim olduğunu izhâr eder. Bu makâmda gâyet dikkat lâzımdır. Te'emmül makâmıdır, ammâ mu'âraza zâhirdir. Zîrâ netîceyi ibtâl, delîli ibtâli müstelzimdir. Vâkı'â mu'allil ile sâ'ilin her birinin da'vâsı âharın nakîzi olub ve ikisi de müdellel olmakla sıhhat fesâdça müsâvî ise de. Fakat sâ'ilin mu'allilden sonra zikr edib ve mu'allilin da'vâsını ibtâl etmekle mu'allilin da'vâsı **[112]** bâtıl olub mu'arızınki hak olur, mu'allil def' etmedikçe. Fakat ba'zı vakitte iki kaziyye birbirine mu'ârız bulunup birinin cihet-i tercîhi bulunmazsa tevakkuf olunub hükmü müfîd olmaz. ***"Te'ârazâ tesâkatâ"***[1] kabîlinden olur. Gerek ka'il-i vâhid olsun olmasın eğer birini mukavvî bir şey bulunursa evvel i'tibâr olunub âhara i'tibâr olunmaz.

Bu takrîrattan icmâlen mesa'il-i ilm-i âdab dahî zâhir ve icrâyı münâzaranın mantıka eşedd-i tevakkufu ile tevkîfi ma'lûm oldu. Zîrâ bu ibârede delîl-i da'vâ-yı mukaddime, tertîb-i akyise olmadıkça zuhûra gelmez. Ve icrâ-yı vezâ'if bunların imtiyâzına tevakkuf etmesi aynen mefhûmlarında dâhil olmakla bedîhîdir ki icrâyı meslek-i mantık olmayan ibâreye gelen i'tirâzât hangi vezâ'iften olduğu temyîz olmaz ve kendisi icrâ olunmaz. Meğer ki su'âl i'tirâzî olmayıb istifsârî ola. Tâlibin üstâdından istifsârıyla izâle-i cehli ve nükteyi anlaması gibi. Zîrâ bu istifsâr vezâ'if-i selâseden hâric olub mücerred esbâb-ı te'allüm olmakla ol derece mantıka ihtiyâcı yoktur, her ne kadar alınacak ecvibeyi fehm ve zabt etmek bilâ mantık olmaz ise de.

Mantıktan maksûd fikr olub fikirde tertîb umur-ı ma'lûme ki kıyâs ve ta'rîf olduysa kıyâsın eczâsı sâmi'in ma'lûmu olmak lâzımdır, eczâ'-ı ta'rîf

1 Birbiriyle çakışan iki delilin ikisi de düşer/devre dışı kalır. (Çev.)

gibi. Tâ ki mechûlünü ma'lûm ile kesb eyleye. Mechûl, mechûl ile kesb olunmaycağı vâzıhdır. Hattâ ba'zı kimseye nisbet bir kaziyye ve müfredin kıyâs ve ta'rîf ile vâzıh olmaması mücerred o eczâ o kimsenin ma'lûmu olmadığındandır. Bu sebebten ***"kellimi'n-nâse bi-kadri 'ukûlihim"***[1] denildi. Mâdde ve hey'et bi-kemâlihi sâmi'e ilm gelmedikçe matlûbu zâhir olmaz. Husûsen kırâ'at-ı derse ve ta'lîm-i fünun ve ta'rîfât ile edilleden ibâret olmakla kemâl-i ihtimâm ve îzâh lâzımdır. Her tâlibe hâlince ve aklınca ve lisânına muvâfık sevk-i ta'rîf ve delîl lâzımdır. Melzûma ilm hâsıl etmedikçe lâzımı maksûda edemez. Ba'zına etse ve ba'zına etmezse yine bi-tamâmihi metâlibine nâ'il olmayıb mahrûm kalır. Tarîk-i ifâde ve ta'lîm ne gûnâ ise öylece etmek lâzımdır.

Tertîb-i ta'rîfât, mu'arrifin sıfatı; ve tertîb-i edille, müstedillin sıfatı olub mu'arrif ve müstedil mütekkellim olmakla aslen ihtimâm mütekellime lâzım oldu. sâmi'a **[113]** lâzım olan simâ' ve ahzına ihtimâmdır. Sadrda sebkât eyledi. Tertîb-i ta'rîf ve edilleyi bi-kemâlihi mübeyyin ilm-i mantık olmakla mu'arrife ve müstedille dahî takrîr ve ifâde âsân bir şeydir. Hangi kânûn olursa olsun ulûmun dakîki ilm-i kelâm ve hikmet gibilerdir. Bunların ise mantığa kemâl-i tevakkufu beyânlarından ve ibârelerinden vâzıhtır. Zîrâ bir ibârede mu'arref ile ta'rîf ve netîce ile delîlin farkları zâhirdir. Her hangisi âharı îzâh ve izhâr için sevk olunmuş ise o delîl ve ta'rîftir. Âhar mu'arref ve matlûbdur.

Bir şey ile bir şeyi îzâh ettikleri vakitte, eğer îzâh olunan şey müfred ise bilki o îzâh eden şey ta'rîftir ve eğer kaziyye ise bilki îzâh eden şey delîl ve kıyâstır. Hangisi muhâtabın ma'lûmu ise ta'rîf ve delîldir. Hangi mechûl ise mu'arref ve matlûbdur. Onun için ba'zı ibârâtta ve muhâverâtta ibtidâ bir şey'i ta'rîf ve isbât edib o makâmda o ta'rîfin ve kıyâsın eczâ'-yı mechûlesini yine ta'rîf ve delîl ile îzâh edib tâ cemi'-i eczâyı sâmi'a ma'lûm kılana kadar îrâd ederler ki matlûbuna ilm gele. Zîrâ mu'arref ve netîce kable't-ta'rîf ve'l-istidlâl mechûl ve ba'dehu ma'lûm olmak lâzımdır. Olamadığı sûrette eczâ'-yı nazariyyeyi müfred ise ta'rîf ve mukaddime ise delîl ile îzâh ederler. Şüphe kalmayıb îzâh olmak için nihâyet ba'zı mevzû'da irâd etmeyip iktifâ ederler.

1 İnsanlarla anlayış kapasiteleri kadar konuş. (Çev.)

Onun şârihi ya muhaşşî ya müderrisi onu îrâd-ı ta'rîf ve delîl ile îzâh ederler. ***"Kazâyâ kıyâsâtuhâ me'ahâ"***[1] dedikleri budur. ***"Müfredâtun ta'rîfâtuhâ melhûzetün me'ahâ"***[2] yine böyledir.

Onun için de'âvâ-yı sâbıkanın üzerine olan istidlâle ta'lîl ba'de'l-vukû' ta'bîr ederler. Me'a-hâzâ ise ta'lîl ba'de vukû' olamaz. Zîrâ vukû'dan sonra ta'lîle hâcet kalmaz. Ancak ta'lîl vukû' içindir. Belki vukû' ba'de't-ta'lildir. Böyle olarak tâ'lîl ba'de'l-vukû' demeleri hemen zikirce bu'diyyettir, vukû'ca değildir. Vukû'ca illet ile ma'lûlun zamânı birdir. Her ne kadar illet ma'lûl üzere zâten mukaddem ise ta'lîl bade'l-vukû' demek ***"zikru'l-illeti ve izhâruhâ ba'de vuku'i'l-ma'lûli bi-tilke'l-illeti"***[3] demektir.

Musannifin mes'ele-i mütekaddimesi üzere hayli müddet sonra bir şârihin delîl getirmesi ke-ennehu o delîl aynen musannif-i sâbıkın delîlidir. O delîle binâ kılmıştır. **[114]** Fakat sarîhan zikr etmemiş. Sonra gelen şârih o delîl-i melhûzunu tasrîh eylemiş. Bu sûrette o delîl aynen musannif-i sâbıkın delîli olub vukû'u ba'de't-ta'lîl kâ'idesi müstakîm olur. Ammâ mu'ahharan şârihin zikrine nazaran ta'lil bade'l-vukû' denilir. Murâd illet-i melhûzeyi izhârdır. Müceddeden zikr değildir. Eğer müceddid sayılırsa yine ona nazar ile dahî vukû' ba'de't-ta'lîl olur. Lâkin şârih ve muhâşşîlerin mesâ'il-i metn üzere îrâd eyledikleri delîlleri hakîkat-i metnin delîli olmakla ve onu mü'eyyid ***"ke-ennehu"***[4] gibi ba'zı edât-ı zann ile musannifîn[e] isnâd etmeleri ile zâhir oldu ki kendileri mücerred nâkildir, müstedil değildir. İbârelerde ve muhâverâtta bunun vukû'u çoktur.

Hey'et-i delîl ikiye münhasır olub ibârelerde ya sâde mâdde veya mâdde me'a's-sûre bu ikiden hâlî olmayıb sâde mâdde olduğu vakitte sûretini gidermek ehline âsân olmakla bi-tamâmihi illet ma'lûm olduğuyla ma'lûl vücûda gelir. Zîrâ ma'lûlün illet-i tâmmesinden infikâki mümteni'dir. Her bir şey-i mümkün kable vücûduhu vücûdu ve âdemi müsâvî iken hîn-i vücûdun-

1 Kıyâsları yanında olan önermeler. (Çev.)
2 Tanımları kendisiyle beraber anlaşılan kelimeler. (Çev.)
3 Mâlûlün o illet ile vuku bulmasından sonra illetin açıklanması ve gösterilmesi. (Çev.)
4 Sanki o. (Çev.)

da illet-i tâmme sebebiyle vâcib olur, vücûda gelir. ***"Mâ lem-yecib lem-yûced"***[1] dedikleri hîn-i vücûda nazarladır. Ammâ kablehu mümkündür. Vâcib değildir. Gerek netîce illetinden zuhûru lüzûmu ve gerek âdî ve i'dâdî ve tevlîdî olsun her ne ise ona göre vücûb sâbittir. Adem-i infikâki müttefeku'n-aleytir. Gerek hey'et iktirânî ve istisnâ'îde delîl lâ-büdd mükerrerdir. Bir harf dahî ziyâde noksân olmayarak mükerreri iskât bâkî netîcedir. Gerek matlûbun aynı olsun gerek olmasın netîce-i âhîr her halde matlûbun zâten aynı olur. Ammâ vasfen gayrı olur. Zîrâ kable'l-istididlâl mechûl ve ba'dehu ma'lûm olur.

Yukarıda zâhir oldu ki bir kıyâsın iktirânî ve istisnâ'î olduğunu temyîz her kıyâsın kendi netîcesi ayniyle yâ nakîziyle bir mukaddimede bi-hey'etihi mezkûr ise istisnâ'î bi-hey'etihi mezkûr olmayıb ba'zısı bir mukaddimede diğeri mukaddime-i uhrâda olursa iktirânîdir. Netîce bi-tamâmihi mezkûr olmak her bir kıyâsta lâzımdır. Fakat farkları aynı ya nakîzi bi'l-fi'il bi-hey'etihi bir mukaddimede mezkûr olub, yâhûd müteferrik olarak mukaddimâtta zikr olmasındadır. Kıyâs-ı basîtlerde nev'inin farkında iştibâh kalîldir. **[115]** Fakat istisnâ'înin evvelinin gayr-ı müte'ârefinde iştibâh olunub iktirânî zann ediyorlar. Hâlbuki azhardır, hemen kavâ'idi zuhulden nâşîdir.

Ammâ kıyâs-ı mürekkebde çoktur. Zîrâ kıyâs-ı evveli matlûba tatbîk edib onun bizzat kıyâsı zann ederler. Bazen nakîzi bi'l-fi'il mezkûr görürler. Hâlbuki iktirânî şartiyyedir. Kıyâs-ı hulfîde olduğu gibi ya aynını görürler, müstakîmin kıyâs-ı ahîr iktirânîsinde olduğu gibi, mücerred kâ'ideyi zabt etmediklerinden tevehhüm ederler. Ve menşe'-i cemî'-i tevehhüm her kıyâs kendinin mâ-ba'dinde gelen netîce-i lâzımesine mîzân etmeyip kendi netîcesinin gayrına mîzân etmektendir. Mürekkeblerde her kıyâsın netîcesi akîblerinde gelen netîcedir. Matlûb kıyâs-ı ahîrin akabinde gelmek ile zâhirdir ki matlûbun bizzât kıyâs-ı ahîrdir. Ona mîzân olunmak lâzımdır. Hangi nev'den olduğunu fark da ona tatbîk ile ma'lûm olur.

Vâkı'â evvel ve evsatta gelen kıyâslar dahî matlûb için sevk olunub ve delîlinin delîli ve bi'l-vâsıta kendinin delîli ve mebnâsı ise de nev'inin far-

1 Zorunlu olmayan, var olamaz. (Çev.)

kında mîzân her kıyâs kendi netîcesine kılmışlardır. Onun için iktirânî ile istisnâ'iyye ta'rîflerinde netîcesinin aynı ya nakîzi bi'l-fi'il bir mukaddimede zikr oluna ve olunmaya dediler. Da'vânın ya matlûbun aynını ya nakîzini ta'bîr etmediler. Bu ta'rîflere ziyâde dikkat ve kemâl-i zabt lâzımdır. Tâ ki bu misillu tevehhümât ve istisnâ'înin gayr-ı müte'âreflerine iktirânî vehmleri mündefi' ola. Hemân edât-ı istisnâ bulunmadığıyla iktirânî zann olunmaya. Zîrâ ma'lûmun oldu ki istisnâ'înin ta'rîfinde harf-i istisnâ olmak yoktur. Mukaddimâtının birine mukaddime-i istisnâ'iyye denilmesi ve kendine istisnâ'î denilmesi ekser ağlebde edât-ı istisnâ bulunduğuna nazarandır ve vechi tesmiyede ise bu kadar münâsabet kâfîdir. Hiç olmazsa dahî câ'izdir.

Bir şeyin ıtlâkında ve adem-i ıtlâkında i'tibâr o şeyin ta'rîfinin sâdık olub olmamasındadır. Her kimin ta'rîf olursa onun efrâdında olur. Gayri şey'e bakılmaz. Meğer ki hâssası ola. Hâssadan dahî ta'rîf gibi zî-hâssayı îzâh ve imtiyâz eder. Bir kıyâsın mukaddimâtı ma'lûm olarak sübûtu, netîcesinin sübûtunu müstelzimdir. Şâyet mukaddimâtı nazarî ise mukaddimâtı isbâtla nazariyyeteyni izâleden sonra vâzıh olur. Yâhûd evvel emirden her bir hafâyı izâle için mürekkeb **[116]** tertîb edib cemî'-i nazariyyâtı isbâttan sonra matlûb zuhûra gelir.

Delîlde hafâ kaldıkça çare yoktur. Netîce hafî kalır. İllâ havâss ile diğer delîl-i aklî veya naklî ile zâ'il olmadıkça her ne kadar hafî ve mechûlün var ise lâ-büdd onu müzîl olan delîline cehildendir. Ya mecmû'u ya ba'zısı mechûldür. Zîrâ kemâl-i ilme nakîzi kemâl-i cehle ve ba'zı cehl ve ba'zı ilmdir. Bir şey her bir cihetle bilâ-hafâ bilmek makbûldür. Ba'zısını bilmek ba'zısını bilmemek mecmû'una cehlden fenâdır. Zîrâ kemâl-i cehli olan iddi'â-yı ilm etmez ve etse de kandıramaz. Ammâ benzerce bilib okuyan kimse câhil-i mahz gibi yalnız hâlî olmaz. Belki hem dâll hem de mudill olur. Âlimin zayıfı gayrının dinine zarar verir. Nâsıl ki hazâkatı olmayan tabib-i nâkıs marîzin perişâniyyetine ve belki bazen mevtine sebeb olduğu gibi. Zîrâ âlim cühelânın imâmı ve muktedâ bihidir. Muktedînın mugâyir fi'ili ancak kendi salâtına zarar verir. Ammâ imâmın salâta mugâyir ameli kendinin ve cemî'-i muktedînin salâtını ifsâd eder.

Âlimin kavlî ve fi'li seneddir. Bir âlimde mugâyir bir fi'ili görüp bir câhil o fi'l ile meşgûl olsa câhil ma'zûr olmayıb kendi müstahakk-ı 'ikâb olursa da yine o vizirden âlime râci' olur. Âlimin bir münkeri celiyyen mürtekib olmasında izlâl ve hafiyyen işlemesinde nifâk ve riyâ ve şirk olmakla her taraftan âlimin irtikâbı câhilin irtikâbından eşeddir. "Âlim azınca, âlem azar" dedikleri bunun içindir. Her ne kadar şerî'at sâbit ise de câhil olmak hasebiyle şerî'ata bakmayıb âlimin kavline ve fi'iline bakıp onu şerî'at bilir. "Eğer bu câ'iz olmazsa bu âlim işlemezdi" diye istisnâ'înin ikinci tarîkinin ya müte'ârefinden ya gayr-ı müte'ârefinden Türkçe kıyâs ile cevâzına istidlâl eder. Ma'âzallah hill-i hürmet yine böylecedir. Bu misillu âlimlerin böyle olması hemân kâmil olmayıb noksân olduklarından, noksân olmaları her bir şeye tarîkiyle ıttılâ' kesb edemediklerindendir. Âlim-i kâmil hâdî ve mühtedî olub aslâ kendinden muhâlîf-i şer'-i şerîf sâdır olmaz ve öyle olarak yine ***"beyne'l-havf ve'r-recâ"***[1] niyâz ve münâcât edib kalbinden acz ve huşu noksân olmayıb ubûdiyyete mahv-ı vücûd ederek her neye baksa tevhîdine bir halel gelmeyip her bir mülk ve tasarrufu **[117]** Cenâb-ı Hakk'a hasr ederek 'adem menzilinde tutarak isbât-ı vücûd hülyâlarından vücûd ve kalbini berî kılar. Te'âlâ hazretleri bizi onlara ilhâk ve tâbi kılıp kendilere bağışlaya. Âmin.

Öyle olunca bir maksûda bi-zâtihi sa'y abestir. Hemân tarîkine sa'y edib ve hakkın tevfîkini ilticâ ile maksûda vuslât olur. Her bir zahmet ve gayret tarîktedir. Vuslâtta bir ta'b yoktur. Bu âlem dâr-ı uhrâya ve vahdâniyyete tarîk olmakla bu âlemin eczâsıyla sâni'in vücûduna ulaşmak lâzım iken şimdi şâhid-i perde olub hilâfına ve zıddına mü'eddî oluyor. Bir hâneye gelip sâhibi matlûb iken sâhibinden gâfil olub hânenin nakşıyla aldanmak ve matlûba mûsil tarîkte eğleşip kalmak âkibet o tarîkte ve o hânede bilâ-vusûl me'yûs ve mahrûm kalmağı mûcibdir.

Her bir metâlibe tarîk nazar olub ona da esbâb-ı akl ve havâss-ı selîme ve haber-i sâdık olduysa. Cemî'-i âkil ve âkileye delâ'il-i akliyye yâ nakliyye ile vâsıl-ı metâlib olub fevz-i felâh bulmak aslah ve evfakdır. Vâkı'â müessir değilse de bizim me'mûriyetimiz teşebbüs-i esbâb ve inkiyâd-ı şerî'at ve itâ'at-

1 Korku ile ümit arasında. (Çev.)

tır. Cenâb-ı hakkın halkı ve tevfîki mercuvdur. Abde lâzım olan ubûdiyyet ve hizmet ve me'mûru'n-bihi edâdır. Seyyidinin kendine ne mu'âmele edeceği kendinin vazîfesi değildir. Rahmetten ye's menhîdir. Me'mûriyyetini bi-kadri'l-vüs' [eda] edib ilticâ ve recâ ve hüsn-i zann ile uğraşan "ene 'inde zannî abdî bî" tecellisine mazhar düşer. Hemân lâzım olan teşebbüs-i tarîk ve meslektir. Bu teşebbüs lâyıkıyla olmak ehliyet nazarıyla olur. Bu da zâhirdir.

Merhûm kıyâsı ***"kavlün müellefün..."*** ile ta'rîf etmesinde kıyâsta hey'et-i sûriyye bulunup eczâ'-ı mâddîyenin mecmû'unu sâ'irkiler gibi vâhid kılmasına işâret eyledi. Zîrâ akvâl-i müellef olduğuyla kavl-i vâhid gibi olur. Ammâ ta'rîf meşhûr ta'rîfe ve delîl-i usûlîye şâmil olub onlar bazen müfred olmakla ***"mâ yelzemu..."***[1] diye lafz-ı âmm olan *mâ* ile beyân eyledi. Her ne kadar murâd mürekkeb olduğu beyânları karînesiyle zâhir ise de bu ilme'l-yakîn ancak delîl ile olur. Ayne'l-yakîn hakke'l-yakîne bununla vâsıl olunur. Bunlar olmadıkça lâ-ekall ilme'l-yakîn bulunmalı tâ ki tevhîd ve îmân sahîh ola. Zîrâ ilm ef'âl-i kulûbdan **[118]** olmakla mahall-i ilm kalb olub kalble ilm ve tasdîk insanı mü'min kılar.

Vâkı'â sebeb-i kavî olub ve ibtidâ hâricden alıp kendine ve ba'dehu mahall olan kalbe vaz' eden akıl olmakla ilm ***"husûlu sûreti'ş-şey'i fi'l-akli"***[2] denildi ise de yine mahall-i kalb demelerine ve kalble tasdîk ve ilme'l-yakîn olmasına münâfî değildir. İbtidâ husûlune nazarla böyle ta'rîf olunub gâyet ve takrîrine nazarla kalbdir. Baksana ki "ra'eytü", "vecedtü" kelimeleri bildim ma'nâsına olursa ef'âl-i kulûbdan add ederler. Ammâ "gördüm", "buldum" ma'nâsına alınırsa add etmeyip bir mef'ule ta'addî eder. Onun için ismine ef'âl-i kulûb denildi. Her ne kadar tesmiyede münâsebet vâcib değil ise de kalbde takarrur etmeyip akılda kalan ilm müzebzebdir, i'tibâr olunmaz ve sâde akılla işi görenler zâyi' oldular ve bu kadar hâcegân efendilerimizin terbiye ve ta'lîm etmeleri hemân mahall-i ilmi ve tahsîlini ta'lîm içindir.

Şu kadar mesâfe mahalleri akıl idrâk eder. Me'a-hâzâ sûretâ kendine bir şibr miktarı olub fi'l-hakîka muttasıl olan sûret mahall-i kalbini idrâk edib

1 Gereken. (Çev.)
2 Bir şeyin suretinin/formunun akılda meydana gelmesi. (Çev.)

hâricden olduğu ilmi kalbine vâzıh edemez. Mahall-i ilm-i kelâm-ı nefsî kalb olub lisân, mücerred fu'âdda olan kelâm-ı hakîkiyye delîl olduğu ve akıl kalbin hâdimi olub hâricden cem' edib kalbe vâzıh etmek kârı olduğundan çok kimse gâfil olmakla hakîkat-i ilme ve tamâmına vâsıl olmayıb yolda kalır. Zîrâ kemâl-i ilm-i zâhir, ayn-ı bâtındır. Gayrılık yoktur.

[Kıyâs Şekilleri ve Darpları]

Merhûm kıyâs-ı taksîmden sonra birer külliyye zikr edib kimi mücerred ıstılâh ve tesmiye olub ve kimi kâ'ide-i külliyye-i muttaride olmakla ez-cümle matlûb ve netîcenin mevzû'u hangi mukaddimede bulunursa suğrâ ve mahmûlu hangi mukaddimede bulunursa kübrâ kaziyyeleri muttaride olmakla tertîb-i zikriye nazar olunmayıb tetâbuk-ı kâ'ideye bakıla. Mevzû' müştemil mu'ahhar gelse de lâ-büd suğrâ ve mahmûlü müştemil mukâddem zikr olunsa da kübrâdır. Meselâ, ayet-i kerimede ***"in tübde leküm tesu'kum"***[1] şartiyyesi kübrâ ve ***"in tes'elû anhâ hîne yunezzelü'l-Kur'ân tübde lekum"***[2] kaziyyesi suğrâdır. Me'a-hâzâ mukaddem ve mu'ahhardır. Zîrâ sânî netîcenin mukaddemini ve evvel tâlîsini müştemildir. Zâhirdir ki netîce ***"en tes'elû anhâ hîne yunezzelü'l-Kur'ânu tesu'kum"***[3] olub ve evsat suğrâda tâlî kübrâda mukaddem olan ﴿إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُم﴾[4] kavl-i şerîfîdir Bu netîce mukaddime-i şartiyye **[119]** hizmetinde dahî bulunup ba'de tâlînin nakîzini istisnâ mukâddemin nakîzini netîce verir. O da matlûb olan ***"lâ tes'elû"***[5] nehiyden müstefâd olan kaziyyedir. İki ya üç kıyâstan mürekkeb hulfîdir. *Câmî Hâsiyesi*'nin mukaddimesinde mezkûrdur

Ba'zıları bu kâ'ideden gâfil olub bu misillu şekl-i evvelden olan kıyâsı râbi'den zann edib me'âlde kat'-ı nazar intifâ'-ı şartîye bakmayıb ve ba'zı râbi'den olanı evvelden vehm etmiştir. Hemân tertîb-i zikrîye bakıp bu kâ'ideden gâfil olmasındandır. Hattâ *Tasdîkât*'ın metninin ibtidâsında olan ***"el-makâletü's-sânîyetu fi'l-kazâyâ ve ahkâmihâ ve fi'l-makâleti's-sânîyeti mukaddimetün ve selâsetü fusûlin"***[6] kıyâsını ekser ulemâ râbi'dendir diyerek

1 "Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek." Mâide, 101.
2 Kuran indirilirken onunla ilgili sorarsanız size açıklanır. (Çev.)
3 Onunla ilgili Kuran indirilirken sorarsanız hoşunuza gitmez. (Çev.)
4 "Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek." Mâide, 101.
5 Sormayın. (Çev.)
6 İkinci makale önermeler ve hükümleri ile ilgilidir. Bu ikinci makalede bir mukaddime ve üç fasıl vardır. (Çev.)

müzâkere ve ba'zı bütün gafletle sâlisten demiştir. Me'a-hâzâ evvelden olub mukaddime-i sâniye suğrâ ve mukaddime-i ulâ kübrâdır. Çıkan netîcesine nazarla evzahu'l-vâzıhâttan olur. Gerek müsamaha olan netîcesi olsun ve gerek tahkîk-i netîce olub kendine kübrâ-yı matviyye zamm olunsun kıyâs-ı müsâvâtta ve o makamda tafsîl olunduğu vech üzere bu misillü tevahhümât ve iştibâhat pek çoktur. Hemân kavâ'idden ve ilmden gâfil olub sûrette ilmde bulunmaktandır.

Eşkâlin erba'aya taksîmi kıyâsı bi-hâlihi mezkûr istisnâ'înin evvel tarîkinin gayr-ı müte'ârefidir. Zîrâ mezkûr şartiyyelerin mukaddemleri mukaddime-i istisnâ'iyye müreddide olunarak matvî olub mukaddem olarak mukarrer ve melhûz olmakla ba'dehu mezkûr şartiyyât aded-i terdîd mikdârı zamm olunarak tâlîyâtın aynı olan mezkûr şekl-i evvel ve sânî ve sâlis ve rabi'a şeklin taksîmi netîce olur. Burada iktirânîden olmaz. Ba'zı makâm-ı terdîdde ikisinden de câ'iz olur burda. Fakat istisnâ'îden olur meğer ki teklîf oluna. "Fe hüve" zamirleri en yekûnenin masdarı kevne râci' olub kevnde şekl ve hey'etten ibâret olmakla netîcenin mevzû'u mutlak şekl-i mukassem ve her biri mahmûl ve aksâm olmuştur. Gaflet olunub iktirânî denilmeye zann eden çoktur. İspâtta ve îzâhta eşkâlin farkı yoktur. Fakat evvelin netîcesinin lüzûmu beyyin, sâ'irleri gayr-ı beyyindir. İcâb ederse isbât olunur, mutavvel kitâblarda olduğu gibi. Lâkin ehli 'indinde hâcet olmayıb tasvîrce dahî farkı yoktur. Evvelden tasvîr etmekle sâ'irinden **[120]** tasvîrin farkı yoktur. Ta'rîflerini ve ka'ide-i tertîbini bilen kimse 'indinde ve cemi'si de ibârede vâki' ve çoktur. Zâhir ve vâzıhtır.

Merhûmun şekl-i râbi' tab'dan cidden ba'id demesi mübtediye nazarandır. Tab'-ı müstakîme nazaran değildir. Ondan kat'-ı nazar şimdi ba'zı mugâlata-i bâride edib râbi'den kıyâs ibârede nadir vâki' olur diye hüküm ve üzerine merhûmun bu sözünü sened çekerler. Bu dahî a'ceb-i acâibdendir. Bir şey tab'dan ba'id olmakla vuku'u olmamak lâzım gelmez ve me'âlleri her vecihle mütegâyirdir. Hâlbuki ta'bdan murâd ise ta'b-ı mübtedîdir. Ne hâcet tecrübesi âsândır ki ba'zı mübtedî beş on gün ehlinden tarîkini ve üslûbunu görmekle şekl-i evvelden sehl olarak sür'atle râbi'den tertîb ediyor, asla ta'ab

çıkmayarak. Zîrâ ma'lûmun oldu ki her şeyin güçlük ta'rîfini ve şurûtunu külliyye olarak zabt etmektedir. Zabt olduktan sonra icrâ pek âsândır ve icrâ etmekte kavâ'idin birisi âharından aslâ farkı yoktur.

Şekl-i evvel ta'rîfi ve şurûtu ile zabt edib icrâ etmekte diğer şekli ile kat'a farkı yoktur. Fakat nazm uslûbca ibtidâ delîle şurû'da suğrâ ile olub suğrâda sânî evvel müşârik olmakla evvele mukârin oldu. Onun için tab' sâhibinin 'indinde şekl-i evvele redde hâcet yoktur. Ya'nî intâcı, delîle hâcet yoktur. Şekl-i râbi' suğrâda ve kübrâda mugayir olmakla nazm-ı evvele ba'iddir. Yoksa tertîbçe ve delîl-i evvelce farkları yoktur. Şâyet birinin intâcında hafâ olursa şekl-i evvel mîzândır, irca' olunur. Eşkâl-i selâsenin intâcı gayr-ı beyyin dedikleri hafî olana nazarandır. Yoksa ekser bunlardan tasvîr olunur. Sami' teslîm eder. Evvel gibi aslâ şübhe olmayıb isbâta ihtiyâc olunmaz.

Bu risâle muhtâsâr olub fakat mi'yâr olduğundan yalnız evvelin darblarını beyân etmiştir. Tâ ki kendisi kânun ve mîzân olub her bir intâc kendisiyle olsun için "fe teverrede" kavlindeki fâ-ı fasîha ve şart-ı mahzûfa işâret ise ***"ve'ş-şeklü'l-evvelü hüvellezi cu'ile…"***[1] kavl-i istisnâ'îyye-i mutekaddime olub "fâ" ile medhûlu mukaddime-i şartiyye oldukta istisnâ'înin tarîk-i evvelinin gayr-ı müte'ârefinden ayn-ı mezkûr bir kıyâs olur. Yalnız "fâ"nın medhûlü netîce olur. Bunun emsâli ibârede **[121]** pek çoktur. Nerde ki bir hamliyye ya bir hayli ibâre ile bir bahs beyân olunub ba'dehu onun lâzımı "fâ" ile gelen mevâzi'in cemi'si bundandır. "Fâ"nın mâ kabli her ne hüküm ise mukaddime-i istisnâ'iyye-i mukaddime ve "fâ" me'a medhûlihi şartiyye ve sâde medhûlu netîce olur.

Arabî'nin gayrı elsinede dahî pek çoktur. Nasıl ki ba'zı kimseye birer şey'i ifâde edib ba'dehu o kimse böyle ise söz yoktur ve hakkım yoktur diye bu misillü kelâmların cemî'si bundandır. Ba'zı ibârede cevâbı zikr edib lâyıkıyla anlatıp su'âl def' olduğu beyân olunduktan sonra "fe la-işkâl" gibi lafz gelir. Bu kavlin mâ-kâbli takarrur eden istisnâ'iyye ve bu kavl "fâ" ile şartiyye ve medhûlu "fâ" olan "lâ-işkâl" netîce olur. Zîrâ şartiyyeyi zikirden sonra bitekrâr, lâkin ile delîl istisnâ olunmanın ma'nâsı kalmaz, mâdem ki evvelen

1 Birinci şekil ki [ilimlerin mi'yarı] kılınmıştır… (Çev.)

takarrur etmiştir. Eğer takarrur etmezse zâten bu misillu ve "fâ"nın isti'mâli sahîh olmazdı. Zîrâ bu "fâ" gelmez, illâ mâ-kabli vâzıh ve mukarrer olunca gelir "fâ" mevâddında ekser muhaşşîn ve şurrâh ***"izâ kane'l-emru kezâlik"***[1] diye takrîr ettikleri bunu müsbittir, gaflet olunmaya!

Lâkin bu misillu makâmın evvel tarîkinin gayr-ı müte'ârefinden olması fakat mâ-kablinde şartiyye zikr olunmayıb ya hamliyye ya birer ibârâtta "fâ" delâlet edib şart-ı mahzûfa bunlar olub ve "fâ" dahî bir kaç defa gelmezse, ammâ "fâ"nın ma kâbli şartiyye olub "fâ"nın işâret ettiği o şartiyyenin tâlîsi olursa o "fâ" me'a ma kablihi iktirânî şartî olub ya kendine diğer mukaddeme zamm olunur. Mürekkeb ya müstakîm olur "fâ" bir olursa müte'addid olsun yâhûd şartiyye basît olur, "fâ" bir olur ve eğer ma kabli şartiyye olmayarak fâ-yı fasîha müte'addid olursa hem istisnâ'înin gayr-ı müte'arifinden ve hem müstakîmden tertîb olunur. İbtidâ zikr olunan "fâ" mülâzemesinden bed' olunursa müstakîm olub nihâyetinde mukaddem istisnâ olunur. Eğer mâ-kabli evvel zikr olunub hamliyye olarak sonra "fâ" mülâzımesi zikr olunursa gayr-ı müte'ârefinden mürekkeb olur. Ya'nî ikisinde ibtidâ-ı kıyâsa evvelki "fâ"nın mâ kabli olan hükm-i mukarrerin zikriyle bed' olunub şartiyye olarak bed' olunursa müstakîm, hamliyye olarak bed' olunursa gayr-ı müte'âreflerden mürekkebdir. Her birin "fâ"nın adedince akyiseden mürekkeb olur. Mâddelerinde cümlesi mezkûr ve zâhirdir, **[122]** gaflet olunmaya!

Çok kimse iktirânî ile istisnâ'inin ta'rîflerinde gâfil olub ***"mâ nahnu fih"***de olan ibâre misliye iktirânî dediler. Aynı netîce mukaddime-i vâhidede olub dururken ve bi'l-farz iktirânî olsa suğrâ hamliyye, kübrâ şartiyye olur. Hâlbuki bu hey'et matbû' ve vâki' olmadığı kütüb-i mantıkta musarrahtır ve ta'rîf istisnâ'îye muvâfık ve efrâdından olan iktirânîden olması bâtıldır ve istisnâ'î tesmiyesi ba'zı efrâdının olduğu içindir. Bunun gibi emsâlî çoktur.

Baksana ki kıyâs-ı müsâvât denilir. Hâlbuki ba'zısı müsâvî gibi ve ba'zısı mübâyin gibi ve ba'zısı kısım gibi çoktur. Asıl i'tibâr ta'rîfin sıdkınadır. ***"Ve durûbuhu'l-müntice erba'atün"***[2] da'vâsına mâ ba'dinde gelen gerek durûb ve

1 Durum böyle olunca. (Çev.)
2 Sonuç veren darpları dört tanedir. (Çev.)

gerek emsilenin mecmû'u "var" ile zikr olunarak delîl olub bilâ-terdîd şekl-i evvelden olur. Bu da ma'nâca zâhirdir. Eğer mevzû' müfred olarak darbü'l-evvel diye iddi'â olunursa terdîd olur. Lâkin "beyne'd-durûbi ve'l-emsileti" iddi'â-yı mugâyeret ve ehadühümâ âhara delîl olmak ve sâ'ir kelâm burada melhûzdur. Lâkin iktirânî-yi şartîyi ***"mürekkebüm min hamliyyeteyn ve muttasileteyn…"***[1] diye taksîminde aksâma hasrı da'vâ ve aksi câ'iz olub aksâma hasrında emsile delîl olduğu vakitte kübrânın mutazzammın olduğu altı kaziyyenin her biri kendi ve eczâ'-yı mâddiyye-i mahsûsasıyla isbât olunur. Cümlesi gayr-ı müte'âref olarak hâşiyede mezkûrdur.

Bu taksîmlerin cemi'sinde yine terdîdi adedi mikdârı kazâyâyı müştemil olarak suğrâ ile takrîri dahî câ'izdir. Meselâ bu taksîmde altı kazâyâ-yı müştemile suğrâ ile olur. Her ne kadar müsâmaha edib altı suğrâ ile ta'bîr olunursa da yine suğrâ birdir ve basîttir. Zîrâ suğrâ birkaç kazayâya kübrâ böyle olmakla kıyâs mürekkeb olmaz. Tâ ki makâm netîceye gelip çıkıp çıkmadığı görünmedikçe. Bâlâda beyân olunmuştur.

Ve hem suğrâ kübrâsız olmaz, adedce dahî böyledir. Müte'addid suğrâ ve kübrâ denilmesi müsâmahadır. Çifte suğrâlı denilen hakîkat bir suğrâ olub iki kaziyyeyi müştemildir. *Nâci* sâhibi lafzı müfred ile mürekkebe terdîdi kıyâsında ve kübrâ ***"müştemiletün alâ kaziyyeteyn"***[2] dediği gibi. Şârih-i mezkûrun **[123]** ***"mürekkebün min suğrâ…"***[3] kavlinden iştibâh edib müreddide olundu.

Mürekkeb dedikleri me'a-hâzâ murâd-ı şârih eczâ'-yı kıyâs-ı basît-i mezkûru beyândır ve mürekkeb demeden murâd basît mukâbili demek gelir, ancak vâki'i beyândır. Zîrâ her bir kıyâs bi'z-zarûre mürekkebtir. Kelâmlarına dikkat lâzımdır. Sâbıkan ulemâ efendiler -rahimehumullah- her bir fevâ'ide ve menâfi'e işâret ve ekserisîni tasrîh edib öylece müzâkere ve mübâhese ederek meşgûl olurlar imiş. İbârelerine nazar sâhibi nazar eylediği vakitte cümlesini vâzıh ve aşikâr görür.

İbârâttan mâ-'adâ elsine-i nâsda mantık ile âdâbın ve sâ'ir ulûmun eczâsı zâhirdir. Fakat ağızlarından hurûc edene idrâk olmadığından müfîd olmaz ve biri âharı iknâ' ve irzâ edemeyip haksızlıkta bulunursa. Eğer ilmle olsa

1 İki hamliyye ve iki muttasıladan oluşur. (Çev.)
2 İki önermeyi kapsar. (Çev.)
3 Küçük öncülden oluşur. (Çev.)

mu'âmele başka olub sıfatı cehâlet olmaz. İzhâr-ı savâb olan gâyete muvaffak olunur. Niyet-i hâlis ile mücerred tevhîd ve tasdîk takviyete ve ikmâl için hangi ilmle uğraşılırsa sevâbdır. Ve eğer izhâr-ı fazl ve tahmîl-i ibâd ve tezkiye-i nefs ile velev hadîs ve tefsîrle müzâkere olunsa hatâdır. Belki gayrısından beterdir. Husûsan ta'lîm ve ta'allüm vazîfelerinde izhâr-ı savâbın dahî ma'nâsı bu ikiden biridir. Eğer ta'lîm ve ta'allümden gayrı bir üstâdın ve tâlibin niyeti ve kasdı olsa hatâdır ve niyette ıztırâr dahî olmadığından bir gûnâ te'vîl kâbil değildir. Asıl maksûd bu niyet olub ba'zı istıtrâdı zâhir diğeri hakkında lâ-yucâb bulunmakta be's yoktur, riyâ ve şirke mukârin olmadıkça.

Nifâk akbah-ı evsâfdır ve ekserî ulemâ sûretinde olanlarda bulunur. Cühelâda dahî çok ise de ilm-i nâfi'i ve hakîkî kesb edib elyakı dâmen-i şer'den ayırmaya ve Cenâb-ı Hakk'ı dâ'imâ zikr edib elden geldikçe i'râz etmeye. Tâ ki kesb-i ilme dahî medâr ola.

Merhûm, ***"emma'l-kıyâsu'l-istisnâ'î fe'ş-şartiyyetu..."***[1] kavli yine bi-hâlihi istisnâ'înin evvelinin gayr-ı müte'ârefindendir. Mürekkeb ya basît olarak mezkûr olan iki şartiyye ki ma'nâda dörttür. Bunlar mukaddime-i şartiyye olub mukaddemlerinin aynı olan munfasıla-i mureddide-i matviyye dahî mübtedâ zikr olunub istisnâ'iyye olmakla tâlînin aynı olan dördün beyninde müreddide netîce hâsıl olur. O da matlûbedir. Bu misillu **[124]** bir mukaddimesi müreddid ve terdîdi kadar şartiyye gelen mevâzi'de o müreddidi ba'de'ş-şartiyye zikr edib müte'âreften olmak olmaz ve olsa ne üslûb ve ne ma'nâ mütenasip olmaz. Ancak bu misillu makâm-ı ibtidâ istisnâ'iyye-i müreddide ba'dehu şartiyyât zikriyle olur. Böyle olduğu zâhirdir. Ammâ mukaddimesi müreddid olmayan gayr-ı müte'ârefin ibtidâ şartiyyesini ba'dehu istisnâ'iyye mukaddimesini zikr edib müte'ârefi hey'etiyle zikr etsen sahîh ve ma'nâ dahî müstakîm olur.

Zihnin ve kalbin hâzırdır, tecrübesi âsândır. Tecrübe ile mücâdele etme. Zîrâ bizim beyân ettiğimiz kavâ'id-i müceddidenin cümlesi bedîhî olub ülu'l-'ukûl 'indinde bedîhîdir. Belki cühelâ ve çocuk 'indinde zâhirdir. Baksana ki

1 İstinai kıyâsa gelince (onda bulunan) şartlı öncül ...(Çev.)

sâ'ir ulûmdan mübâhese ehli mümeyyiz olmadıkça temyîz olunmaz, velev mugâlata-i sırfe olsa zuhûra çıkmaz, ehli olmadıkça. Ammâ bu meslek-i cedîd ile olan mübâhesede hangisi hak olduğunu ekserî mevzû'da cühelâ dahî bilir. Mâdem ki küllî-yi muttarid olub tehallüfü olmaya, şu hüküm şöyledir ve külliyyen muttariddir. Eğer teslîm etmesen tehallüfünü bul demiş olsun. Sâmi'în olanlar söz kalmadı diye teslîm ederler. Meğer ki o delîl bir madddede cârî ola da hüküm tehallüf ede ol vakitte nakz olunur.

Bu misillu îrâd-ı delîl ve nakz ve teslîmât cühelâ ve sıbyân ve sâ'ir millet beyninde çoktur. Dikkatle sima'da aşikâr olur, her ne kadar müstakîm olmayıb cehl sebebiyle fâ'ide vermez ise de. Beyân olunan kavâ'id-i muhteri'a-i nâfi'a bi-tevfîkihi teâla muttarid ve küllî ve tâlib-i ilme elzem ve ehemm ve enfa'dır. Bu meslekten gaflet ilmden gaflettir. Bir kaç gün görüb, işiten tâlib-i âkil lâ-büd idrâk eder.

[Maddesi Açısından Kıyâsın Çeşitleri]

Merhûm kıyâsın mevâddı ve sûretinden ferâğdan sonra hitâm bulmak lâzım iken, yine kıyâsın mâddece hâlinden bahse şürû' edib burhân ve kısımları ve eczâsı bahislerine tasaddî etmekle şurrâh, musannifin kıyâsın bi-hasebi's-sûre beyânından fâriğ olub bi-hasebi'l-mâdde beyânına şürû' eyledi diye müsâmaha eylediler. Çünkü bu mülâzemelerinin zâhiri muhâlîf olub evvelâ mevâd sûretinden makâm-ı mevcûd ma'lûm olmak lâzım olduğu ve merhûm dahî bu kâ'ide üzere evvelâ mevâd olan kazâyâyı ba'dehu sûretiyle bahs-i kıyâsa takdîs ma'lûm olmakla bu mülâzemeleri müsâmahaya **[125]** mahmûl olub bu bahisten murâd sıfât-ı mukaddimâta şürû'dur, ya'nî mevâd olan kazâyânın ne gûnâ olduğu sıfatını bilmek lâzımdır ki hattâ netîce-i lâzımesi ona göre ola, yoksa beyân mevâd sûretinden sonra olamaz.

Baksana burhân, cedel ilâ ahirih beş türlü kıyâsın ta'rîflerinde ***"mürekkebün min mukaddimâtin"***[1] diye mâddece fark etmeyib mukaddimât lafzından

1 Mukaddimelerden mürekkeptir. (Çev.)

sonra gelen sıfatı olan yakîniyye, maznûne gibi vasıflar ile biribirinden fark ede. Mukaddimât olan mâddede ve mukaddimâttan terekküb etmek hey'et-i sûriyyede fark olmayıb ikide beyân olunduğuna binâ'en ve mâdde ile sûrette hiç birinin farkları olmayıb hemân farkları mevâdd-ı kıyâsın sıfatı olan yakînî zann gibi vasıflarda olmakla ve buradaki bahisten maksûd yalnız olduğu tasrîh edib Türkçe sıfât-ı mütegâyire ile beyân ve takyîd etmekle iştibâh mündefi' olub kazâyâ bahsi, bahs-i mevâdd ve kıyâs bahsi, bahs-i sûret ve bu bahs bahs-i sıfât-ı mevâd olduğu zâhir oldu.

Mevâd zâten bilâ-sûret ve me'a sûret câ'iz olub sûret bilâ-mâdde olamadığı gibi mevâd "bilâ-sıfatin min sıfâtihâ" bulunamaz. Onun için bahsine tasaddî lâzım oldu. Belki elzemdir tâ ki mukaddimâtın evsâfını imtiyâzıyla netîcenin dahî evsâfı zâhir olub matlûbda yakîn iktizâ eden mahallerde mukaddimâtı yakîniyyâttan götürüb zann iktifâ eden mevâzi'de mukaddimât-ı zanniyye ile iktifâ ede. Bu temyîz pek ehemm ve lâzımât-ı dîniyyedendir.

Mukaddimât maksûd üzere olmadıkça matlûb hâsıl olamaz. Asıl hüner tertîb-i mukaddimâttadır. Mâddece ve evsâfca ve hey'etce bilib muvâfık getirmek lâzımdır. Mesâ'il-i i'tikâdiyye gibi tahkîk îcâb eden mahalde mukaddimâtı yakîniyyâttan ve gayr-ı mukni'a olmak lâzımdır. Sâ'ir dahî bunun gibidir. Yakînîyyâtın aksâmı altı olub cümlesinde gelen misâl kübrâ olarak netîcesi dahî bedîhî olur, lâkin birbirine nisbet mütefâvittir.

Evveliyyât a'lâ derecesidir hâric delîle hâcet olmayarak ma'lûmdur, fakat ***"el-vâhidü nısfü'l-isneyn"***[1] gibi mâddelerin mevzû'u ve mahmûlü bilinmek kâfîdir. Bu iki bilindiğiyle nisbeti zâhir olub şübhe kalmaz. Tarafeyn bilinmedikçe nisbet bedîhî olmaz. Bedîhî dediklerinden murâdları budur, yoksa ihtiyâcı olmadık kaziyye bu kadar hiç olmazsalar **[s.126]** "fî"nin tasavvuruna ve ilme muhtaç olur. Onun için delîle muhtaç olmadık asla kaziyye yoktur diye ba'zıları cemî'isine müdel[lel] deyib bu misillü bedîhî olub yalnız tarafına muhtâc olanın dahî üzerine ta'rîfinin ilmiyle istidlâliyle zâhir olur dediler, ammâ ba'zıları tarafeynin tasavvurunu kesb add edib tarafeynden hârice ihtiyâc olursa nazar olmazsa yakînî ve gayr-ı müdellel dediler. Tarafeynin

1 Bir, ikinin yarısıdır. (Çev.)

ma‘rifetine cemî‘-i kazâyâda ihtiyâc müttefakun-aleyhdir, fakat kaziyyenin zuhûru tarafeynin ma‘rifetine esahh üzere kesb sayıb delîl ta‘bîr etmeleri tarafeynin ma‘rifetiyle beraber şey’-i âhara muhtaç olursa nazarî ve müdelleldir. Ba‘de’l-isbât vâzıh olan yine bedîhîdir, ammâ bedîhî nazarî denilir, isbât ile olduğu için ve bilâ isbât olanlar bedîhî celîdir.

Müşâhedât ve **mücerrebât** dedikleri sâde müşâhid ve mücerribine bedîhî olur. Gayrı hâcet olmaz. Müşâhede ve tecrübe etmedikçe şu kadar ki kat‘-ı hüküm olunur. Şübhen var ise müşâhede ve tecrübe ile diye sâmi‘a hitâb olunur. Sâ’ir hafî gibi değildir. Gayr-ı havâs ile olanlar ve hads dahî böyledir. Onun için keşfe i‘tibâr olmayıb ittibâ‘-ı şer‘ lâzım oldu, zîrâ her ne kadar ekserisi sâdık olursa bazen hatâ olur. Şu kadar ki hads vâki‘ olan bedîhî olur, gayrı olmaz.

Kezâlik **kazâyâ kıyâsâtuhâ me‘ahâ** böyle delîl-i melhûza âlim olana nazaran bedîhîdir ve kıyâs-ı melhûzu çok kimse bilir, havâss olsun, avâm olsun ve ekser ibârede mukaddimât budur ve ba‘zında sâ’iridir. Zîrâ çok mukaddimenin ve matlûbun delîli ma‘lûm diye iktifâ ederler. Ba‘dehu şârih ve muhaşşîler ba‘zısını zikr ederler ve ba‘zısını onlarda zikr etmezler cümlesi kazâyâ kıyâsatuhâ me‘a hâ dandır, bedîhîdir. Bu bedîhî olunca sarîh delîli olanın bedîhîden olduğu bedîhîdir. İbârelerde gayrı yakîniyyâttan mürekkeb olarak kıyâs az bulunur, fakat fıkıhta çoktur ve mubâhasede dahî delîl-i burhân olmak lâzımdır. Meğer ki ba‘zı ilzâmî cedel ola, yâhûd hasım sana bunlar ile istidlâl etmiş ola, ol vakitte mücerred ilzâm için olur. Bir mes’eleyi isbât için olamaz, ammâ hüsn-i zann gâlib olan kimseye kelâm-ı evliyâ ve ulemâ ile ve haber-i vâhid olan hadîs ile istidlâl olundukta burhân mu‘âmelesi **[127]** eder. Bu sebebden gayr-ı yakîniyyât olanı takyîd lâzımdır ki yakîn haddine bâliğ olmaya ve eğer bâliğ olursa burhân olur. Fakat mugâlata ve vehm-i mahz olan olamaz. Her ne kadar ba‘zı yerde vehm akıl üzere gâlîp olursa da yine nefsü’l-emrde tatbîken hilâf olduğunu vâhim dahî bilir.

El-hâsıl elden geldikçe burhân ile istidlâl etmek lâzımdır. Meğer ki îcâb ede onun için bu kıyâsın içinden umde ve maksûd ve makbûl burhândır diye tasrîh eyledi. Kıyâsın bi-hasebi evsâf olmada beşe taksîmi ve yakîniyyâtın altı-

ya taksîmi akyisesi her bir envâ'ı ile emsâl-i sâbıkasından zâhir ve ma'lûmdur. Her ne kadar çok ise de mâ-sabakın zabtıyla cümlesi vâzıh ve ma'lûmdur ***"el-umdetü hüve'l-burhân"***[1] kavli matlûb ise istisnâ'înin evvelin ile dördüncüden tertîb olunub munfasılanın terdîdî beş olmakla biri matlûb dördü delîl i'tibâr olunur, iktirânîden olamaz, matlûb mûcibe, delîl sâlibe olduğu için. Ammâ bu kavl delîl olub dört cüz'ün selbi da'vâ olursa üç evveliyle iktirânînin evveleyninden olur, cümlesi zâhir ve mastûrdur.

Merhûm ihtitâmı ***"el-umdetü hüve'l-burhân"***[2] etmesinde çok irşâd edib hemen nazar burhân olmasını tenbîh eyledi. Her bir şey' ve iş burhân ile vücûda gelir, burhânsız dalâlette kalınır. Bu âlemde her neye mâsivâ olarak baksan burhân vasfıyla görüp sâni'ine onunla istidlâl ve der-akab tezekkür lâzımdır. Cenâb-ı Hakk'a ilm ayn-ı mâsivâya ilm dedikleri müteşâbih kelâm buna işârettir. Her bir masnu'ât âsâr olmakla her birini gördükte hemen vücûd-i sânî'e ve vahdâniyyete istidâliyle gün be gün ikmâl-i tevhîd ve onda kuvvet kesb etmek lâzımdır. Hemen bu kâ'inâtın îcâdı bize şâhid ve delîl olmak içindir. Şâhik cebelde dahî yalnız bulunsa tevhîd vâcib olduğu bunun içindir. Hiç olmazsa yanında olan kâ'inâtı ve nefsini görür istidlâl ve tevhîd eder. Her bir iş âsâra bakıp istidlâl etmektedir.

Ba'zı ulemânın ***"ma'rifetullahi hüve ma'rifetü mâ-sivâh ve bi'l-aks"***[3] dedikleri buna müşîrdir. Hemen nazarın âsâr ve delîlde olsun tâ ki tevhîdden geri kalmayıb derece derece ilme'l-yakîn ve ayne'l-yakîn ve hakke'l-yakîn kesbine muvakkıf olasın. Her ne olursa istikâmetle nazardan olur. Evliyâya fikr-i temyîz sâhibi dedikleri **[128]** bunun içindir. Gerek kesbî ve gerek vehbî nazarsız ve delîlsiz olmaz. Zîrâ delîl olmadıkça şekk zâ'il olmaz. Hâlbuki îmânında şekk hatâdır ve vukû'u küfründe şekk hatâ olduğu gibi onun için ba'zı beldelerde Cum'a gecesi bade's-salati'l-'işâ imâm me'a'l-cemâ'at tecdîd-i îmân diye du'â'-i îmâni okuyup ve yâ Rab eğer benden küfür sâdır olduysa tövbe ve rucû' ve din-i İslâmı kabûl ettim dedikleri mülâzemeye i'tirâz edib küfründe şekk hatâdır dediklerinde cevâb verirler ki îmânında şekk yoktur ve söylediği

1 Muteber olan, burhandır. (Çev.)
2 Muteber olan, burhandır. (Çev.)
3 Allah'ı bilmek, O'nun haricindeki şeyleri bilmektir. O'nun haricindeki şeyleri bilmek ise Allah'ı bilmektir. (Çev.)

şartiyyenin mukaddemi kâzib ve tâlîsi sâdık olarak lüzûmu sâdıktır. ***"İn kâne Zeydün feresen kâne hayevânen"***[1] gibidir. Bu tevcîhi çok imâmlar bilmez ise de cevâbı budur. Vâkı'â tevbe-i nâfi'a ile her isyân zâ'il olur. Ammâ her bâr küfr ve îmânda şekk ile durmak hatâdır. Hezîmun li-nefsihi ve tezellülün gayrîdir. Nasıl ki tarafeyn kâzib olarak ba'zı kere lüzûm sâdık olduğu misillu: ﴿قُلْ إِن كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ﴾[2] kavl-i şerîfî gibi mezkûr dahî sâdıktır ve bu âyet-i kerîmede evlâd-ı üstâda ve evlâd-ı seyyide üstâd kadar hürmet lâzım olduğuna işâret vardır. Her ne kadar burda muhâl olmakla farz kabîlinden ise de imâmların ba'zı kelâmı vardır ki tevcîhi dahî kâbil değildir. Nitekim bu tecdîd ahîrinde "zevvectü zevcetî iyyâye"[3] diye ihtitâm ve kendi zevcelerin kendisine tezvîc eyledikleri gibi bundan ise çok cühelâ zann eder ki her ne kadar talâk vâki' olsa da mâdem ki Cum'a gecesi tecdîd-i nikâh oluyor mâni' yoktur diye belki yakîn eder. Hâlbuki dalâlet ve abestir. Aslâ mazarrattan gayrı semere yoktur. İnsan söylediği sözü ve makâmını bilmek kemâl-i hünerdir. İlm-i mantık sebebiyle çok hatâlar sevâb ile tevcîh olunub ve çok kâzibler sâdık olur. Zîrâ ba'zı mülâzeme var ki mücerred durarak hatâdır, lâkin kendine mukaddime-i şartiyye kılıp istisnâ'iyye zamm olunursa hatâsı zâ'il olur. Meselâ "eğer falân âdem fulan mahalle gitmese bu hâle mübtelâ olmazdı" dediğin vakitte bi-hâlihi bu mülâzeme hatâdır.

Lâkin mukaddemin nakîzini istisnâ olunub lâkin gider. Mâdem ki gitmesine irâde-i aliyye ta'alluk etmiştir dedikte o hâle mübtelâ olması netîce olub hatâsı kalmaz, **[129]** ve ba'zı mülâzeme var ki mezkûrun aksidir. ***"İn şâ'e fa'ale ve in lem-yeşe' lem-yef'âl"***[4] mes'elelerin ehl-i hakk fakat kendileri i'tikâd edib âhar mukaddime-i melhûza i'tibâr etmezler ve hukemâ bunları mukaddime-i şartiyye kılıp evvelde mukaddemin aynını ve sânîde nakîzini istisnâ melhûz diyerek birini evvel tarîkinden kıyâsa mukaddime-i şartiyyye ve diğerini ikinci tarîkinin gayr-ı meşhûrundan kıyâs-ı mukaddem ederler. Tafsîli mahallinde mestûrdur ve elsinede talebe-i ulûma mîzâh makâmında ***"Eyyuhe's-sâkinûne fi'l-medrese küllü mâ hasaltüm vesvese"***[5] dediklerine ***"ve'l-vesvesetü hiye'l-havâtirü'd-dünya ve fikri mâ-sivâh"***[6] diye kübrâ zamm olunur.

1 Zeyd at ise o, canlıdır . (Çev.)
2 De ki: Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı, elbette ben (ona) kulluk edenlerin ilki olurdum! (Zuhruf, 81)
3 "Eşimi kendimle evlendirdim." (Çev.)
4 İtsterse yapar, istemezse yapmaz. (Çev.)
5 Ey medrese sakinleri, tahsil ettiğiniz tek şey vesvese. (Çev.)
6 Vesvese, dünya ile ilgili şeylerle uğraşmak ve Allah'tan başkasını düşünmektir. (Çev.)

Tâlebenin eşkıyâsına hitâb olunursa, ammâ etkiyâ ve sulahâsına hitâb oldukta ***"ve'l-vesvesetü ilmun ve husûlu's-sûreti fi'l-aklî ve zikrullahı Te'âlâ"***[1] diye kübrâ zamm olunur. El-hâsıl makâmına göre ri'âyet ve takrîr ve kasd-ı ma'nâ lâzımdır. Bu dahî ancak mantık ile adâbın mesleğine mümâresetle olur. Gerek hükûmet ve gerek ma'rifete ve san'ata pek elzemdir. Husûsan tahsîl-i ilme aynen medâr ve esâstır. Bu mesleksiz vâsıl-ı ilm olunmaz. Ve's-selâm. Lâzım olan müceddid havâşî müte'addide-i âcîziyi kemâl-i ihtimâm ve i'tinâ ve zabt ederek bi't-tamâm ahz etmedikçe ulûm-ı maksûdeye şürû' etmeye. Bu mesleği icrâ ibârenin elbisesidir.

Havâşîlerde keyfiyyet-i tasvîrin cümlesi mezkûr olmayıb, fakat ba'zısı mezkûr ve ba'zısı ma'lûm olduğu için tâlibine ihâle olunmuştur. Zîrâ mecmû'unun zikri gâyetle mutavvel olub ve asla ihtiyâc olmadığından iktifâ olundu, ba'zısına işâretle ve ba'zısı bilâ işaret bırakılmıştır. Kemâl-i zuhûru olduğu için vâkı'â havâşiler ba'zı tâlibe nisbeti gâyet hafî ve mu'ammâ gibi görünürse de mücerred mesleği görmediğindendir. Hemân bir kaç gün ehlinden bu mesleği görse ne derece kuvvet ve meleke peydâh eder ki tecrübe ile vâzıh olur. Husûsan birer müntehî ve müsta'id olub ba'dehu bu mesleği bir kaç gün muttâli' olursa hemen âgâh ve mütenebbih olub müşârun-ileyh bi'l-benân olub bu mesleğe sülûk ve sa'yi pek lâzımdır. Her bir ibârenin zübdesine ve hakîkatine bunsuz muvaffak olunmaz.

İbârâtta meknûz olub hayli vakitten beri terk olunub müfîd ve nâfi' olan mesleği ve hakîkaten ilmi izhâra Hakk celle ve alâ hazretleri mücerred lütfu **[130]** keremiyle bu abd-i âciz-i ahkarı lâyık görüp sebeb kılarak vâsıta-i âcîzâne ile havâşi-i müte'addide-i nâfi'a ile neşr-i icrâ kılmıştır. Bi-mennihi te'âla ba'de'l-yevm tâlibîne az vakitte çok tahsîl-i ulûm ve kesb-i ma'ârif edib ila yevmi'l-kıyâm âcîzâneye ve vâlîdeyne ve ehl-i evlâd-ı ta'allukâtımıza muhlisâne du'âlarının celbi me'mûl ve ervâhlarımız için bir fâtiha ihdâları matlûbdur. Cenâb-ı Hakk bu ihtirâ'ât-ı müfîdeyi rızâ'-yı âlîsine muvâfık getirip hüsn-i hâtimemize sebeb eyleye. Âmin ve's-selâmu ale'l-murselin ve'l-hamdüllilâhi rabbi'l-âlemin ve sallallahu alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihi ve sahbihi ecma'în âmin ya mucîbe's-sâ'ilîn. **[131]**

1 Vesvese ilimdir ve suretin zihinde meydana gelmesidir ve Allah'ı bilmektir. (Çev.)

[Kıyâs Şekillerinin Ayrıntılı Açıklaması]

Ma'lûm ola ki eşkâl-i erba'anın durûbunu ve netâ'icini ve şerâ'itini eshel vech üzere zabtın tarîki Hicâbî merhûmun şu beyânâtını hıfz edib anlamaktır:

Dörtdür eşkâl ey şehâ îcâb-ı suğrâ evvelin
Şartıdır külliyyet-i kübrâ ile ammâ sânînin
İhtilâf-ı keyfle kübrâsının külliyyeti
Sâlisin îcâb-ı suğrâ birinin külliyyeti

Cüz'lerinde râbi'in îcâb gerek ya ihtilâf
Şartıdir külliyyet-i ihdâhümâdır ihtilâf
İhtilâf olmaz ise şartı külliyyet-i suğrâsının
Evvelînin darbı çâr; şeş sâlisin; heşt râbi'in[1]

Lîk tertîb-i durûb ile netâ'ic hâlini
Bilmeye eshel-i tarîk budur ki ebced harfini
Her birin remz eyledim birisine mahsûrenin[2]
Darbları "â, eb" ve "câ, ceb" fürû'u "ebced" evvelin[3];
Sânînin "eb bâ' ve "ceb dâ"dır durûbu, fer'i "bed"[4];
Sâlisin "â eb" ve "câ, ceb", "ec" ve "ed"dir, fer'i "ced"[5]

1 İlk iki şeklin dörder darbı, üçüncü şeklin altı darbı, dördüncü şeklin ise sekiz darbı vardır. (Çev.)

2 Burada Ebced'in ilk harfleri kullanılarak kıyâsın dört şekli ve darbları gösterilmiştir. Ebced, geleneksel Arap alfabesinin eski sıralanışından (elif, ba, cim, dal) ilk dört harfinin okunuşlarıyla (E-B-Ce-D) türetilmiş bir sözcüktür. Buna göre Elif (a), mahsûre, yani nicelikli önermelerden, tümel-olumlu olan önermenin sembolüdür ki bu modern mantıkta da (A) ile gösterilir. Ba (ba), tümel-olumsuz önermenin sembolüdür, bu da modern mantıkta (E) ile gösterilir. Cim (ce), tikel-olumlu önermeyi sembolize edilmiştir ki bu, modern mantıkta (I) ile gösterilir. Dal (da) ile de tikel-olumsuz önerme sembolize edilmiştir, bu da modern mantıkta (O) ile gösterilir. İki tane 'a', yani tümel-olumlu ifade edilmek istendiğinde elif'in üstüne çeker işareti yapılmıştır; biz de bunu şapkalı a (â) ile gösterdik. Ayrıca şekil içindeki darblar, önce küçük öncül, sonra büyük öncül ebcedle sembolize edilerek gösterilmiş, sonra neticeler şeklin tamamına yönelik fer' ve çoğulu olan furû' ifadesiyle belirtilmiştir. (Çev.)

3 Ebced sembolizmine göre kıyâsın şekil ve darblarını gösteren bu manzum ifadenin, modern mantıkta kullanılan harflerle birlikte açılımı şu şekildedir: "İlk şeklin darbları, "tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel-olumlu-tümel olumsuz (AE)" ve "tikel olumlu-tümel olumlu (IA), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE)"dur; neticeleri (furû'u) da "ebced"dir (AEIO), yani tüm nicelikli önerme türlerindedir: Tümel-olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz." (Çev.)

4 İkinci şeklin darbları, "tümel olumlu-tümel olumsuz (AE), tümel olumsuz-tümel olumlu (EA)" ve "tikel olumlu-tümel olumsuz (IE), tikel olumsuz-tümel olumlu (OA)"dır; neticesi tümel olumsuz (E) ve tikel olumsuz (O) olur. (Çev.)

5 Üçüncü şeklin darbları, "tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel olumlu-tümel olumsuz (AE)" ve "tikel olumlu-tümel olumlu (IA), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE)", "tümel olumlu-tikel olumlu (AI)" ve "tümel olumlu-tikel olumsuz (AO)"dur ; neticesi tikel olumlu (I) ve tikel olumsuzdur (O). (Çev.)

Darbı "â ec bâ" ve "eb ceb dâ ed bec" rabi'in
Evvelînin fer'i "cim"; "ba" sâlisin; "da" sâ'irin.[1]

Ya'nî şekl-i evvelin şart-ı suğrâsı mûcibe olub kübrâsı külliyye olmaktır. Suğrâsı sâlibe ya kübrâsı cüz'iyye olursa muttarid netîce olmaz. Onun için mu'teber durûbu dört oldu. Sânînin iki mukaddimesinin biri mûcibe ve biri sâlibe olub kübrâsı külliyye olmak lâzımdır. Onun için onda durûbu dört oldu. Sâlisin suğrâsı mûcibe olub suğrâ ile kübrâdan birisi külliyye olmalı. İkisi külliyye olsa dahî olur. Râbi'in ya iki mukaddimesi birden mûcibe olub suğrâsı külliyye olmalı. İkisi de küllîyye olsa olur. Yâhûd iki mukaddimesinin biri mûcibe biri sâlibe olur. Birinden biri külliyye olmalı, yine ikisi de külliyye olsa olur ve ebced harfinin elifi mûcibe-i külliyyeye ve "bâ"sı sâlibe-i külliyyeye ve "cim"i mûcibe-i cüz'iyyeye ve "dâll"ı sâlibe-i cüz'iyyeye işârettir.

Her bir darbına yine iki harfle işâret edib biri suğrâ ve biri kübrâdır. Meselâ evvelin evvel darbı "med" ile iki "elif"tir. Suğrâ ve kübrâsının mûcibe-i külliyye olmasına işârettir. İkinci darbı "ab" suğrâ mûcibe-i külliyye kübrâ sâlibe-i külliyyedir ve üçüncü "câ" suğrâ mûcibe-i cüz'iyye, kübrâ mûcibe-i külliyyedir. Dördüncü "ceb" suğrâ mûcibe-i cüz'iyye, kübrâ sâlibe-i külliyyedir. Netîceleri ebceddir. "Elif" evvel **[132]** darbının "ba" ikinci darbının "cim" üçüncü "dâll" dördüncü darbının netîcelerine işârettir. Şekl-i sânînin evveli "eb" suğrâ mûcibe-i külliyye kübrâ sâlibe-i külliyye, ikinci "ba" suğrâ sâlibe-i külliyye, kübrâ mûcibe-i külliyye, üçüncü "ceb" suğrâ mûcibe-i cüz'iyye, kübrâ sâlibe-i külliyye, dördüncü "da" suğrâ sâlibe-i cüz'iyye, kübrâ mûcibe-i külliyye işârettir. Netîceleri beddir. İki evvelki darbının "ba" iki âhir darbının netîceleri "dall"dır.

Bâkî iki şekli böyledir. Sâlisin netîcesi "ced"dir, ya'nî evvel sâlis hâmis darblarının netîcesi "cim" ikinci dördüncü altıncı darblarının "dall"dır. Râbi"in iki evvel netîceleri "cim" üçüncü darbının "ba" bâkî beş darbının ki "dal-

1 Dördünce şeklin darbları, "tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel olumlu-tikel olumlu (AI), tümel olumsuz-tümel olumlu (EA)" ve "tümel olumlu-tümel olumsuz (AE), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE), tikel olumsuz-tümel olumlu (OA), tümel olumlu-tikel olumsuz (AO), tümel olumsuz-tikel olumlu (EI)"-dur; ilk ikisinin neticesi tikel olumlu (I); üçüncü darbın neticesi tümel olumsuz (E); geriye kalan diğerlerinin neticesi ise tümel olumsuzdur (O). (Çev.)

l"dır. Her iki harf iki mukaddimeye işârettir. Gaflet olunmaya. Bu durûb-ı mezkûre şurûtu tahakkuk eden mu'teber ve muttarid darblardır. Bunların gayrisi muhtelîftir. Şartı müntefi olduğu için ma'lûm ola ki âdâbın kavâ'idi cüz'iyyâtı olan mevâdda cârî ise de asıl icrâât su'âl ile cevâb makâmındadır. Su'âl gerek sarîh ve gerek mukadder olsun. Zîrâ bir su'âl bulunduğu vakitte ya istifsâr tarîkiyle istifhâm ile olur. İstifhâm hâlinde kalarak yâhûd i'tirâz tarîkiyle olur. İstifhâm tarîkiyle olursa onun cevâbı ne isterse onu vermekle olur.

[Münâzara Disipliniyle İlgili Kısa Değerlendirmeler]

Ekseri bu su'âl müfred ile kazâyâdan olmakla cevâbı ta'rîf ile ve delîl ile olur ve ba'zı diğer şeyden oldumu olmadımı gibi su'âl olursa cevâbı nefsü'l-emrde ne ise ma'lûmun gibi olur. Bu su'âl-i istifsârî vezâ'iften hâriçtir ve bu su'âl ile muhâtaba dokunmak olmaz. Müte'allimin ve üstâdının su'âli gibi. Ammâ i'tirâz tarîkiyle olan su'âl muhâtabı aynen red olub ve üç vezâ'ife münhasırdır. Ba'zı istifhâm-ı inkârî olan su'âller bu kısımdandır. Kısm-ı evvel makâmından ve istifhâmından ma'lûm ammâ kısm-ı sânî mevridinden ma'lûm olur ya'nî bir su'âl geldiği vakitte o su'âlin mevridi olan ibâre da'vâ mücerred ya mukaddime-i mücerrede olursa o su'âl men' sayılır, eğer senedi yok ise yâhûd senedi cevâz tarîkiyle olursa. Ammâ senedi kat' tarîkiyle olursa ya men' olub mu'âraza mesâbesinde olur, yâhûd mu'âraza olur. Eğer men' i'tibâr olunursa hemen delîl taleb **[133]** olunur.

Senedsiz men' ve cevâz ile olan senedli men' gibi yâhûd senedi delîl sûretinde memnû'un nakîzinin üzerine icrâ olunur ve eğer mu'âraza i'tibâr olunursa evvel ibârenin nakîzi çıkarılıp üzerine mezkûr sened ve delîl icrâ olunur. Ammâ mevrid su'âl olan ibâre delîli da'vâ ya delîli mukaddime olursa o su'âl fakat mu'ârazadır. O da'vâ onun ve mukaddimenin nakîzini netîce verir. Delîl icrâ olunur ve eğer mevrid su'âl mecmû'u delîl olursa su'âl nakz-ı icmâlî olur. Delîl bâtıldır diye da'vâ edib üzerine delîl icrâ eder. Ya tehallüf delîli yâhûd muhâtab indinde müsellem olan fesâd mahsûs ile delîl çekilir. Nasıl ki her hasmın sevk eylediği delîl muhâtabı indinde müsellem olmak lâzım olduğu gibi, ammâ mevrid-i su'âl da'vâdan ve mukaddimeden ve delîlden

mâ-ʻada ibâre olursa taʻrîf gibi ve taksîm gibi ve kânun-ı nahva meselâ muhâlefet gibi olursa o su'âl delîlsiz olmaz ve bu su'âl baʻza göre nakz-ı icmâlîdir ve baʻza göre ibtâldır. İptâl demek bir ibâreye bâtıldır deyip üzerine delîl sevk etmektir. Onun için vezâ'if baʻza göre üçe ve baʻza göre dörde münhasırdır. Üç menʻ-i muʻâraza nakzdır. Dört ve üç ile ibtâldir. Bunlardan mâ-ʻadâ su'âl yoktur. Cevâb dahî bunların biriyle yâhûd tahrîr murâd ve beyân gibi şey ile olur.

İlm-i âdâb üç ya dört vezâ'ifden ibâret olduğundan ne kadar ilm-i adâb kitâbı metni var ise yalnız bir kıyâstır ve netîcesi birdir. Terdîd ile ve zabtı âsândır. Ne gûnâ su'âl olduğu ve su'âlden ve mevridinden maʻlûm olur, fakat icrâ'-yı âdâb ibârede lâyıkıyla tertîb-i akyiseye mevkûfdur. Tertîb-i akyise olmadıkça delîl daʻvâ mukaddeme zâhir olmaz ki hattâ su'âl mevridden zâhir ola. İş bu ilm-i âdâb nâfiʻ olub kaç bahisten ibâret cüz'i bir şey olması mecâz ilmidir. Zîrâ mecâza ilm-i nâfiʻ ve şu kadar mütedâvil ise de yine kaç bahisten ibârettir, zîrâ bir lafz zikr olunub asıl maʻnâsı alınamayıb karîne ile maʻnâsının münâsibi diğer maʻnâ alınırsa mecâzdır.

Münâsebet alâkası eʻamm ve ehâss ve kül ve cüz' gibi iʻtibâr ettikleri alâkalardır. Bu misillü alâka ile maʻnâsının gayrı alınırsa mecâz-ı mürsel ve yalnız müşâbehe ve benzemek alâkasıyla olursa istiʻâredir. Fakat edât-ı teşbîh ile ya edâtsız müşebbih ve müşebbehun bihi zikr olunursa teşbîh deniyor. Zîrâ tarafeynin zikri istiʻâreye mâniʻdir ve eğer yalnız müşebbihe **[134]** zikr olunub zikr olunan müşebbehun bihden metrûk müşebbehun maʻnâsı alınırsa istiʻâre-i musarrahadır. Gerek karîne-i hâlden ve makâmdan fehm olunsun ve gerek zikr olunsun ***"ra'eytü eseden fi'l-hammâmi"***[1] deyip arslan diye maʻnâ verilirse hakîkat olur. Mecâz olmaz tâ ki "racül-i şücâʻ"[2] diye maʻnâ vermedikçe ve eğer müşebbih zikr olunub müşebbehun bihi terk olunursa istiʻâre-i mükenniyedir.

Kezâlik maʻnâ verilince metrûk olan müşebbehun bihin maʻnâsı alınır, fakat isti'âre-i mekniyyede karîne hemen metrûk olan müşebbehun bihin maʻnâsı ve hâssası olan hâlin müşebbeh-i mezkûra isnâdı ve nisbeti olur, dâ'i-

1 Hamamda bir aslan gördüm. (Çev.)
2 Yiğit adam. (Çev.)

men bu isnâda tahyîl denilir. O isnâd mu'âvenesiyle alınacak ma'nâ zâhir olur. Ya'nî zikr olunan müşebbehden ne kendi ma'nâsı ve ne müşebbehun bihin müte'âref ma'nâsı alınmayıb gayr-ı müte'âref olan vasf-ı âmm alınır. Meselâ ***"ezfârü'l-meniyyeti neşebet bi-fulanin"***[1] "meniyye"den ayn-ı mevt alınmaz ve ayn-ı sebu'[2] alınmaz. Belki sebu'un vasfı olan ayn-ı ihlâk gibi bir ma'nâ alınır. Sebu'un ma'nâsı olan ezfâr karînesiyle. Ve eğer bir hey'eti bir hey'ete teşbîh edib müşebbehun bihi olan hey'etin dâllını zikr-i müşebbehin dâllını terk eder isti'âre-i temsiliyye denilir. ***"İnnî erâke tukaddimu riclen ve kademen ve tu'ahhiru riclen uhrâ"***[3]da olduğu gibi icmâlen tahkîki budur. Fefhem. Fakat mecâz içinden melzûmu zikr edib lâzımı murâd etmeye kinâyedir. Bu da elsinede çoktur.

***

Meşâhir-i ulemâ ve fuzalâ'-i asırdan olub bundan akdem tertîb-i akyise hakkında tasdîkât üzerine hâşiyesi olan Kilîsi Hoca-zâde Abdullah Efendi'nin bu def'a *Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedîde* nâm kitâb-ı müstetâbı Türkî lisân üzere ve her bir ulûmun evvelâ avâma fâ'ide-i külliyyeyi hâvî olarak Urfevî el-Hâc Halil Efendi'nin ma'rifetiyle Çemberlitaş'ta İzzet Efendi'nin matba'asında bin iki yüz doksan senesi Zilhicce-i şerîfîn yirmi üçüncü günü tab' olunmuş ve mûma-ileyh Hacı Halil Efendi'nin dükkânında fürûht olunmaktadır.

[135]

1 Ölümün pençeleri falan kişiyi sardı. (Çev.)
2 Vahşi hayvan. (Çev.)
3 Seni tereddütlü görüyorum. (Çev.)

Usûl-i Cedîde Zübdesî Türkî Risâlesi'nin İstanbul'da İzzet Efendi Matbaası tarafından 1290/1874 tarihinde yapılan baskısının başı ve sonundan görüntüler.

(Ragıp Paşa Kütüphanesi, No. 2336)

همایونلرین اکدار کونیدن مأمون وعمر اقبال وشوکت وفر واجلال
ومنقبت روز افروزلرین خلود ودوامه مقرون بیورسون آمین اکرنیم
نکاه جهانپناه تاجدارلرینه مظهر وشایان بیورلورسه ذره ناچیز ایکن
همتاب آفتاب ضیا کستر اولهرق نائل مطالب اولنه جغی ومدة مدیده دنبرو
مکتوم اصول حسنه نك ظهوره کلوب نفع عام اولنه جغی بدیهی
وآشکار در ومن الله التوفیق وهو المستعان معلوم اوله که بو اصول
جدیده نك نشر واظهاری وخفا قالیوب هر برفنوندن لااقل بر نسخه نك
اوزرینه تحشیه اولنه رق مسلك تدریس وتحقیق وتربیهٔ طالبین نه کونا
اوله جغی ظاهر اولمسی اشدلزومندن اولمغله شمدیه قدر موهبهٔ حق
اوله رق خیلوجه سی ظهوره کلوب فقط بعض طالبین عربی العباره ده
لایقیله مستفید اوله مزدیو ابتداء امردن بو نکته آکاه وخبردار اولوب
آز وقتده چوق فائده کورسون وحقیقة علم ومسلك نه اولدیغنه کسب
اطلاعنه تنبیه اولسون ایچون بودفعه ترکی العباره اوله ق اصول
جدیده نك زبده سنی جامع واصول کثیره وفوائد عظیمه یی شامل وهر بر
علوم وعباره یه اساس ودخلی وتحقیقنه اعانهٔ کلیسی اولان بر رساله
ترتیب اولنوب وبو اصول هر نه قدر هر برعباره نك اصولی ایسه ده اصول
منطق اولدیغی حسبیله منطقدن بر نسخه نك اوزرینه اولمسی مناسب
اولوب منطقك ابتدا بدئی ایساغوجی رساله سی اولوب بورساله ایسه بین
المطلبه کوچك برشیٔ ایسه ده نه درجه مفید ونافع اولدیغی کندینك
وفنارینك حاشیه لرندن مستبان واهلندن مذاکره وقتنده نمایان اوله جغی
مجزوم اولمغله رسالهٔ مزبوره نك تقریری کبی برشیٔ اوله رق اساس
طوتیلوب اوزرینده بیان اولنمشدر ایمدی بو مختصر رساله نك عباره سنده
بو قدر فوائد کثیره وحقیقة علم کورندکدنصکره سائر عباراتك جمله سنی
بو کا قیاس ایدوب اولدرجه حواش عاجزینك نه اولدیغین فهم ایله
باق که عبارات نصل کنز جواهر ایمش ومعلومکه هر برشیئك نفع علمنده در
وجودنده دکلدر مثلا بر محلده مدة طویله دنبرو قائم اولسك اومحلده
کنز اولسه علمك لاحق اولدقجه ذره فائده ویرمز حالبوکه موجوددر راهلی

بو اصول خارق عاده
کبیدر ومرحومك
والی الله المشتکی دیوب
منطمس اولدی دیدیکی
علم بو اصولدر لکن امامز
افندیمز بو حاله مطلع
اولمدیغندن عند الله
معذوردر اما مطلع اولان
ذوات کرام ساع بالخیر
اولمسیله مأجور اولورلر
حتی شرح مسلمدن نقلا
علما اتفاق ایتمشلرکه بعد
النبی علیه السلام ظهور
ایدن بدعت بش نوع
اولوب بناء مسجد وتألیف
کتب عقاید کبیلرین
بدعت مباحه دن
واستدلالی وکیفیة ترتیبی
بدعت واجبه دن عد
ایتمشلردر ومعرفة عقائد
فرض کفایه ومعرفة
استدلال وعمل منطق
فرض عین دیو ینه مؤلف
مرحوم تصریح ایلدی

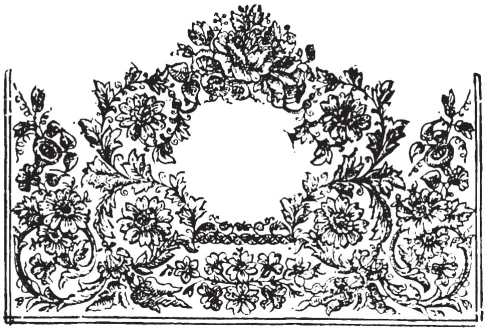

كلسلى خواجه زاده اصول جديده زبده سى تركى رساله سيدر

بسم الله الرحمن الرحيم

الله تعالى يه حمد بى حد * وفخر الانام صلى الله تعالى عليه وسلم وجميع انبيا عليهم الصلوة والسلام حضرا تنه صلوة سلام وال واصحابلرينه دخى صلوة سلامدن صكره مؤمنه ولاسيما اهل علمه واجب اولان اولو الامره اطاعت ودعا وامور حكومتده بو انوب تقويهٔ دينه ساعى اولان وكلا ووزرا وبنده كان صداقتشان حضرت شهنشاهى يه دخى دعا ومحبت ايتمك اولمغله فى زماننا مجمع البحرين كرامت وكرم مظهر شريعت شعار اعم باسط بساط الامن والامان السلطان ابن السلطان السلطان ﴿ عبد العزيزخان ﴾ ايده الله تعالى مدار دولته مادام الملوان ولى النعمت عاليان اولان شهنشاه جهانپناه پادشاهمز افندیمز حضرتلرينك زمان معدلت نشان ومسعدت افترانلرنده جميع انام لطف واحسانيله استراحت تام بولمش اولمغله عبد عاجزلرينه شوق جديد كلوب مقدما تأليفنه موفق اولديغم حواشى مطبوعه واصول جديدهٔ مرغوبه زبده سى اوله رق متوسلا بروحانيهٔ الرسول عليه السلام ومنسوب احضرانمم اولان نسبته نقشبهٔ شريفه دن بالاستمداد تنظيم اولنوب الى الابد آثار حسنهٔ حضرت شهريارى ونام نامىٔ شهنشاهيلرينك بقاسنه بو دخى وسيله اولمق ايچون خاكپاى عالى همايونلرينه تقديم اولنمشدر همان حضرت رب مستعان ولى النعمت عاليان اولان پادشاه عالمپناه افندیمز حضرتلرينك وجود عالمسود

ومنطقك علميسنى وعمليسنى واجراسنى لايقيله بيلن بر ذاتى بر يكرمى ساعت مقدارى محله وضع ايتمك وقتك امامنه واجبدر تركيله آنم اولور ديو جلال عقايد صاحبى فقهادن نقل ايتمشدر تاكه مخالف كلوب عقايد عوامه خلل كتورميه وايجاب ايلديكى وقتده كندويه مراجعت اولنه حالبوكه مؤلف مرحومك بيوردقى كبى شمدى لايقيله اجرا ايدن نادردر وقته نسبتله شمدى

همايونلرين

تکرار طبع ونشری صاحب امتیاز به راجعدر

ذكر اولنوب ذكر اولنان مشبه به دن متروك مشبهك معناسى النورسه استعارهٔ مصرحه دركك قرينهٔ حالدن ومقامدن فهم اولنسون وكرك ذكر اولنسون رأيت اسدا فى الحمام ديوب ارسلان ديو معنى ويريلورسه حقيقة اولور مجاز اولمازتاكه رجل شجاع ديو معنى ويرمدكچه واكر مشبه ذكر اولنوب مشبه به ترك اولنورسه استعارهٔ مكنيه در كذلك معنى ويرلنجه متروك اولان مشبه بهك معناسى النيور فقط استعاره مكنيه ده قرينه همان متروك اولان مشبه بهك معناسى وخاصه سى اولان حالك مشبه مذكوره اسنادى ونسبتى اولور دائما بو اسناده تخييل دينلور اواسناد معونه سيله النه جق معنى ظاهر اولور يعنى ذكر اولنان مشبه دن نه كندو معناسى ونه مشبه بهك متعارف معناسى النمبوب غير متعارف اولان وصف عام النيور مثلا اظفار المنية نشبت بفلان منيه دن عين موت النمزوعين سبع النمز بلكه سبعك وصفى اولان عين اهلاك كبى برمعنى النورسبعك معناسى اولان اظفار قرينه سيله واكر برهيئتى برهيئته تشبيه ايدوب مشبه به اولان هيئتك دالنى ذكر مشبهك دالنى ترك ايدر استعارهٔ تمثيليه دينلور انى ارك تقدم رجلا وقدما وتؤخر رجلا اخرى ده اولديغى كبى اجمالا تحقيق بودر فافهم فقط مجاز ايچندن ملزومى ذكر ايدوب لازمى مراد ايتميه كنايه در بوده

السنه ده چوقدر

م

مشاهير علما وفضلاء عصردن اولوب بوندن اقدم ترتيب اقيسه حقنده تصديقات اوزرينه حاشيه سى اولان كليسى خواجه زاده عبدالله افندينك بودفعه زيدة الحاشية الجديده نام كتاب مستطابى تركى لسان اوزره وهر برعلومك اولى عوامه فائدهٔ كليه بى حاوى اوله رق اورفه وى الحاج خليل افندينك معرفتيله چنبرلى طاشده ﴿ عزت ﴾ افندينك مطبعه سنده بيك ايكيوز طقسان سنه سى ذى الحجهٔ شريفك بكرمى اوچنجى كونى طبع اولنمش ومومى اليه حاجى خليل افندينك دكاننده فروخت اولنمقده در

DİZİN

A

Abdullah Enverî 32, 37
acem ulemâsı 43, 47
âdâb 14, 180
'adem 33, 49, 58, 61, 115, 122, 163
ahkâm 40, 60, 145, 151
aklî 35, 38, 39, 40, 50, 54, 59, 60, 61, 62, 77, 78, 131, 143, 144, 156, 162, 164, 176
aks 58, 59, 74, 88, 94, 106, 125, 129, 135, 137, 145, 148, 151, 152, 153, 154, 156, 174
aksâm 88, 89, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 103, 106, 119, 120, 166
akyise 33, 37, 39, 40, 43, 45, 46, 52, 53, 54, 63, 82, 92, 95, 96, 98, 100, 102, 106, 110, 122, 158, 181
akyise-i fıkhiyye 33
alâmet 65, 139
âlet 40, 104
âlim 33, 35, 41, 43, 45, 50, 55, 63, 65, 80, 94, 104, 112, 115, 130, 162, 163, 173
amel 31, 35, 40, 55, 60, 76, 80, 81, 87, 90, 134, 144
âmm 32, 37, 61, 67, 87, 98, 102, 109, 114, 116, 119, 121, 123, 124, 126, 127, 137, 138, 139, 147, 154, 157, 164, 181
arabiyyü'l-ibâre 39
araz 69, 98, 105, 115, 116, 119, 120, 121, 123, 126, 127
arazî 110, 125
araz-ı âmm 69, 119
araz-ı hâss 69, 119
avâm 37, 53, 123, 125, 173
âyât 40, 70

B

bahs 54, 86, 94, 104, 105, 123, 128, 145, 156, 167, 171, 172
Bâkî 46, 47, 100, 179
basît 71, 89, 90, 91, 95, 99, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 126, 168, 169, 170
bedîhî 32, 34, 38, 42, 46, 49, 52, 53, 54, 60, 66, 78, 110, 130, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 170, 172, 173
beyân 32, 33, 38, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 83, 85, 87, 88, 90, 92, 96, 101, 103, 104, 105, 107, 111, 113, 115, 122, 123, 125, 127, 128, 130, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 149, 152, 154, 155, 156, 164, 167, 169, 170, 171, 172, 180
Binâ 42
burhân 100, 171, 173, 174

C

Câmî 36, 54, 64, 84, 89, 96, 128, 165
cedel 171, 173
cevâz 156, 157, 179
cihet 46, 54, 56, 59, 63, 88, 123, 158
cins 114, 116, 138, 139, 140, 141
cühelâ 41, 170, 171, 175
cüz' 36, 60, 68, 70, 71, 77, 78, 84, 102, 107, 121, 123, 126, 127, 128, 131, 132, 135, 139, 142, 144, 180
cüz'î 42, 45, 46, 53, 55, 61, 68, 73, 100,

101, 107, 108, 109, 110, 117, 124, 136, 137, 139, 140
cüz'iyyât 51, 108, 122, 155

D

dâll 48, 55, 66, 77, 86, 105, 109, 114, 137, 162, 178
darb 63, 105, 106, 108, 136, 153
da'vâ 43, 45, 49, 57, 59, 60, 61, 64, 65, 68, 69, 70, 74, 75, 80, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 110, 116, 118, 120, 128, 135, 144, 148, 149, 158, 169, 174, 179, 180
delâ'il 45, 47, 63, 79, 80, 154, 163
delâlet 61, 86, 87, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 120, 128, 138, 168
delîl 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 48, 52, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 113, 116, 117, 124, 129, 130, 131, 132, 135, 138, 142, 143, 144, 145, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 167, 169, 171, 173, 174, 179, 180
delîl me'a'd-da'vâ 33
ders 44, 56, 124

E

eczâ 34, 38, 70, 74, 78, 81, 83, 84, 85, 98, 108, 112, 119, 120, 122, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 143, 144, 150, 158, 159, 164, 169
edât-ı terdîd 135, 136
edille 58, 59, 61, 62, 80, 159
efrâd 52, 93, 100, 101, 107, 108, 112, 114, 118, 119, 121, 130, 136, 137, 138, 139, 140, 141
ehass 42, 103, 110, 119, 123, 131
ehl-i hesâb 135
ehl-i ma'rifet 33
elfâz 77, 138
elsine 39, 52, 108, 169
emsile 45, 51, 52, 60, 61, 89, 92, 94, 95, 97, 100, 102, 103, 106, 120, 154, 169
Enverî 37, 84
eşkâl 72, 73, 76, 77, 142, 143, 144, 177
eşyâ 42, 48, 53, 93, 111, 127, 134
evsâf 44, 45, 127, 173
evsat 52, 56, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 82, 97, 98, 110, 114, 117, 118, 129, 143, 144, 165

F

fâ'ide 32, 33, 34, 39, 41, 46, 48, 54, 55, 60, 63, 64, 66, 76, 80, 81, 99, 112, 119, 123, 125, 126, 142, 171, 181
fâ'il 50, 73, 108, 109, 114, 140, 143, 146, 151
Fenârî 32, 76, 96, 103, 124, 151
fevâid 32, 46
fikr 36, 158, 174
fıkıh 36, 40, 41
fünûn 49

G

garaz 57, 64, 70
gâye 47, 54, 104

H

hadd 31, 34, 43, 48, 52, 56, 57, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 82, 85, 88, 93, 97, 98, 100, 103, 107, 110, 115, 117, 118, 125, 126, 129, 137, 143, 144
hadd-i evsat 72, 98, 144
hadîs 37, 58, 59, 60, 62, 170, 173
hads 108, 173
hakîkat 32, 33, 41, 53, 55, 63, 92, 105, 113, 114, 129, 140, 141, 145, 151, 157, 160, 165, 169, 180
hakîkî 35, 40, 41, 55, 60, 62, 63, 67, 93, 105, 122, 125, 136, 170
haml 34, 43, 58, 59, 60, 65, 75, 76, 97, 111, 112, 114, 119, 125, 129, 131, 132, 135, 136, 137, 143, 145, 151, 152, 153, 154
hamlî 74, 76, 145, 146, 151, 152
hamliyye 43, 71, 73, 77, 78, 89, 91, 98, 99, 131, 132, 136, 142, 143, 144, 148, 167, 168, 169
hasm 75
hasr 36, 45, 61, 65, 79, 87, 88, 89, 92, 99, 119, 121, 135, 149, 157, 163
havâşi 31, 32, 34, 41, 43, 46, 55, 176
havâss 40, 79, 162, 163, 173
Hayâlî 35, 37, 67, 79
hekîm 48, 63, 67
hey'et 33, 39, 69, 71, 76, 84, 112, 118, 123, 126, 154, 159, 161, 164, 168, 172
hukemâ 39, 175
hükm 35, 41, 50, 59, 94, 108, 116, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 168
hulfî 95, 98, 99, 102, 110

I-İ

ibârât 32, 33, 55, 77
ibâre 32, 33, 38, 39, 40, 44, 55, 59, 66, 68, 77, 78, 81, 82, 87, 89, 106, 120, 130, 150, 152, 157, 167, 168, 179
İbn Hacer el-Askalânî 37
İbn Sînâ 49
ibtâl 80, 157, 158
îcâb 177
icâbe 42
icâzetnâme 35, 55
icmâlî 38, 114, 157, 179
icrâ 31, 34, 39, 41, 44, 54, 55, 58, 64, 65, 67, 76, 81, 82, 87, 89, 92, 93, 96, 99, 106, 116, 120, 135, 158, 167, 176, 179, 180
ictimâ'-ı nakîzeyn 120
iddi'â 96, 102, 114, 148, 157, 162, 169
iddiâ'î 50
ifâza 34, 55
ifhâm 49, 155, 158
ihbârî 65, 74
ihtilâf 177
İhtilâf-ı keyf 177
ihzâr-ı delîl 79
iknâ' 39, 49, 67, 80, 85, 144, 155, 158, 169
iktirânî 43, 59, 60, 65, 69, 70, 71, 74, 76, 78, 82, 90, 91, 98, 99, 117, 142, 144, 149, 161, 162, 166, 168, 169
i'lâl 44
illet 34, 45, 57, 58, 63, 64, 65, 67, 68, 87, 125, 138, 147, 155, 160
illet-i fâ'iliyye 65
illet-i gâ'iyye 57, 58
ilm 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,

44, 48, 49, 50, 54, 55, 58, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 101, 109, 119, 122, 124, 125, 127, 128, 141, 154, 156, 157, 158, 159, 162, 164, 165, 170, 174, 176, 180
ilm-i akâ'id 41
ilm-i gayb 36
ilm-i hikmet 36
ilm-i mantık 35, 41
ilm-i nazarî 37
ilm-i sarf 44
ilm-i zarûrî 79
iltizâm 35, 86
iltizâmî 94, 101, 103, 105, 117, 128, 129
ilzâm 49, 173
îmân-ı icmâlî 38
imtiyâz 76, 162
inâd 37, 121, 132, 142
inâdiyye 83
infikâk 69
îrâs-ı ilm 70
Îsâgûcî 32, 83, 85, 91
îsâl 65, 83, 85, 98, 122
isbât 36, 39, 40, 42, 45, 52, 53, 58, 59, 61, 62, 64, 80, 89, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 100, 103, 106, 111, 112, 114, 116, 117, 124, 126, 127, 129, 132, 141, 149, 152, 154, 155, 158, 159, 163, 166, 169, 173
isnâd 41, 66, 160, 181
iştibâh 71, 91, 109, 123, 135, 141, 150, 161, 169, 172
istidlâl 31, 36, 43, 44, 47, 48, 57, 63, 64, 65, 68, 70, 80, 85, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 122, 126, 131, 132, 143, 145, 149, 157, 159, 163, 173, 174
istifâde 41, 86, 108
istifhâm 95, 179
istifhâm-ı inkârî 179
istifsâr 158, 179
istihsâl 40, 78
istikbâr 80
isti'mâl 75, 105, 136, 145
istinbât 60
istisnâ 37, 39, 43, 44, 59, 60, 65, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 110, 117, 119, 122, 128, 132, 133, 134, 135, 142, 144, 145, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 170, 174, 175
istisnâ'î 43, 59, 60, 65, 70, 71, 74, 76, 82, 90, 91, 142, 161, 162, 168, 170
istıtrâdî 86
i'tibâr 43, 45, 64, 65, 67, 70, 76, 80, 92, 93, 94, 96, 100, 102, 110, 118, 134, 139, 141, 144, 158, 162, 164, 168, 173, 174, 175, 179, 180
i'tikâd 147, 175
i'tirâz 70, 174, 179
ittifâkiyye 148
izâfet 108, 139, 140
izâfî 60
izâle-i cehl 70, 77
ıstılâh 50, 69, 73, 124, 132, 135, 141, 149, 165
ıstılâhî 50, 117
ıttılâ' 34, 35, 44, 163
ıttırâd 60, 146, 152, 156

K

Kâfîye 52, 89
kâʻide-i külliyye 50, 59, 60
kâʻide 44, 48, 49, 50, 52, 53, 59, 117, 118, 138, 145, 165, 171
kâʻide-i külliyye 52
kavâʻid 46, 47, 49, 52, 88, 119, 170, 171
kavl-i şârih 38, 98, 107, 122, 123
kazâyâ 35, 42, 45, 46, 53, 54, 57, 69, 78, 83, 85, 88, 89, 118, 119, 123, 128, 130, 131, 136, 144, 152, 153, 165, 169, 172, 173
kaziyye 20, 23, 33, 50, 60, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 79, 85, 88, 90, 91, 93, 94, 98, 102, 108, 109, 110, 113, 116, 117, 118, 122, 130, 131, 136, 138, 140, 141, 144, 145, 146, 152, 153, 154, 158, 159, 172
kaziyye-i şartiyye 74
kelâm 35, 38, 39, 49, 56, 57, 78, 81, 87, 88, 110, 116, 120, 165, 169, 173, 174
kelimât 44, 66, 85
kemâl 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 54, 61, 62, 63, 68, 76, 79, 87, 96, 99, 119, 125, 128, 143, 159, 162, 165, 175, 176
kesb-i ilm 128
kitâb 48, 50, 59, 60, 61, 181
kırâ'at 38, 39, 47, 51, 55, 159
kıyâs 18, 23, 25, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 51, 53, 54, 57, 59, 60, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 122, 123, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 144, 145, 149, 153, 154, 156, 158, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173
kıyâsî 48, 76
kübrâ 52, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 71, 72, 77, 78, 84, 90, 91, 95, 96, 97, 99, 106, 110, 111, 116, 123, 125, 126, 129, 133, 136, 138, 144, 149, 150, 153, 154, 165, 166, 168, 169, 172, 176, 177, 178
küll 49, 80, 81, 83, 84, 123, 126, 137, 138, 139, 140, 157
küllî 35, 39, 40, 42, 45, 49, 51, 52, 59, 60, 61, 84, 92, 94, 101, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 119, 123, 132, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 145, 152, 155, 156, 171
küllî-yi müşekkek 35
külliyyât 83, 114, 123, 128
külliyyât-ı hams 114, 123
külliyye 46, 48, 49, 51, 52, 53, 59, 60, 83, 84, 88, 93, 102, 103, 105, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 124, 126, 129, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 152, 153, 165, 167, 178
külliyyet 177
kütüb 31, 38, 41, 85, 168

L

lafız 71, 86, 91, 106, 107, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 123
lâzım 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 79,

80, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 98, 103, 107, 108, 111, 113, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 127, 132, 137, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 163, 164, 166, 171, 172, 173, 175, 180
lisân 38, 39, 41, 78, 79, 86, 87, 94, 113, 122, 165, 181
lügat 38, 67, 105, 122
lüzûm 39, 43, 50, 58, 61, 68, 71, 74, 85, 104, 117, 120, 121, 124, 132, 142, 145, 156, 175
lüzûmiyye 74, 83, 117, 148
lüzûm-ı örfî 50

M

mâdde 33, 34, 50, 82, 83, 116, 118, 122, 123, 131, 139, 149, 150, 152, 156, 157, 160, 171, 172
ma'dûle 94, 141
ma'dûm 34, 42, 146
mâhiyet 115, 121, 127, 136, 137
mahmûl 52, 59, 60, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 82, 89, 91, 92, 96, 97, 101, 102, 106, 121, 130, 132, 134, 136, 141, 143, 144, 145, 153, 166, 171
mahsûre 177
mahsûs 83, 108, 126, 143, 180
mahz-ı akıl 40
makbûl 33, 40, 43, 58, 68, 93, 94, 125, 133, 149, 155, 156, 173
maksad-ı aksâ 34, 156
maksim 87, 88, 89, 103, 135
ma'lûl 65, 160
ma'lûm 32, 33, 44, 45, 63, 64, 68, 71, 77, 78, 85, 86, 108, 109, 117, 143, 150, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 171, 173, 176, 179, 180
ma'nâ 42, 43, 57, 60, 82, 87, 104, 105, 107, 108, 118, 123, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 148, 151, 170, 176, 180, 181
mâni'atü'l-cem' 133
mâni'atü'l-huluv 133
mantık 31, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 46, 49, 50, 54, 55, 77, 79, 80, 83, 85, 86, 121, 128, 158, 159, 169, 175, 176
ma'rifet 31, 62, 120
ma'rûz 116, 118
masnû'ât 39
Matba'a-i Âmire 47
matlab-ı a'lâ 34, 156
matlûb 24, 34, 38, 69, 75, 80, 81, 85, 90, 98, 99, 108, 109, 110, 111, 113, 116, 121, 126, 129, 156, 161, 162, 163, 165, 172, 174
matlûb-ı mechûl 38
matlûb-ı tasavvurî 38
mâ-vuzi'a leh 100, 105
me'âniyyûn 39
mecâz 105, 107, 157, 180, 181
mechûl 45, 68, 69, 77, 85, 121, 159, 161
mechûl-i tasdîkî 77
medlûl 46, 58, 86
medlûlât 42, 43
mefhûm 39, 60, 107, 109, 115, 129, 130, 137, 138, 140, 141, 148
mefhûmât-ı lugaviyye 43
me'haz-ı iştikâk 41
meleke 37, 176
melhûz 42, 43, 44, 46, 89, 93, 94, 116,

135, 136, 145, 148, 149, 150, 153, 154, 157, 166, 175
melzûm 69, 75, 85, 89, 108, 120, 121, 124, 132, 156
men‘ 40, 157, 179
mesâ’il 35, 37, 54, 77, 78, 79, 83, 88, 128, 130, 137, 160
mes’ele 49, 50, 52, 79, 132, 160
meslek 32, 42, 46, 54, 55, 65, 66, 68, 104, 117, 158, 171
meşrût 142, 146, 147, 148
metâlib 32, 40, 45, 54, 117, 128, 156, 163
mevâdd 33, 34, 118, 172
mevâdd-ı akyise 33
mevcûd 36, 42, 43, 45, 63, 100, 107, 122, 137, 147, 153, 154, 171
mevrid 179
mevzû‘ 60, 64, 71, 72, 73, 82, 86, 92, 96, 97, 102, 103, 105, 108, 114, 115, 130, 132, 134, 137, 140, 143, 144, 145, 153, 169
mîzân 51, 66, 70, 110, 116, 134, 135, 161, 162, 167
mu‘allil 61, 158
mu‘ânid 43, 49, 144
mu‘âraza 61, 157, 158, 179
mu‘arref 67, 85, 122, 127, 129, 137, 145, 159
mukaddime-i istisnâ’iyye 71, 167
mübâhase 155
mübâyenet 42, 45, 88, 96, 100, 101, 121, 133
mübâyin 92, 94, 121, 133, 134, 168
müberhen 35
mübeyyin 37, 79, 117, 128, 136, 140, 159
mübhem 44
mübtedî 39, 46, 48, 51, 60, 123, 166
müceddid 47, 160, 176
mücerred 33, 34, 35, 40, 57, 63, 70, 79, 80, 81, 85, 88, 92, 93, 94, 99, 105, 115, 122, 124, 128, 129, 130, 131, 141, 147, 150, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 170, 173, 175, 176, 179
mûcibe-i cüz’iyye 104, 125, 130, 137, 139, 142, 153, 154, 178
mûcibe-i külliyye 49, 88, 103, 139, 148, 152, 178
müderris 47
müfârık 116, 117
müfessirîn 54
müfred 38, 45, 69, 78, 85, 87, 97, 98, 105, 106, 108, 110, 114, 122, 124, 126, 128, 131, 159, 164, 169, 179
müfredât 38, 42, 77, 78, 85
mugâlata 166, 171, 173
muğâyeret 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102
muğâyir 71, 92, 94, 96, 100, 112, 127
muhaddisîn 54, 80
muhakkik 33, 35, 39, 79, 128, 130
muhâl 49, 50, 52, 58, 68, 69, 78, 79, 81, 100, 102, 104, 109, 115, 120, 121, 127, 132, 152
muhâlif 44, 50, 75, 87, 94, 107, 121, 126
muhaşşî 36, 160
muhâtab 66, 69, 85, 88, 104, 180
muhâverât 78
mühmele 50, 84, 121, 123, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143
muhtelitât 46
mükâbir 85
mukaddem 47, 54, 60, 65, 70, 71, 73,

74, 75, 77, 81, 85, 99, 103, 110, 113, 121, 129, 130, 132, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 160, 165, 166, 168
mukaddime 36, 59, 61, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 80, 81, 84, 87, 90, 91, 92, 97, 98, 99, 106, 111, 112, 113, 114, 117, 128, 132, 133, 142, 157, 158, 159, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 170, 175, 179
mukaddime-i nazariyye 117
mukaddime-i şartiyye 84, 99
mukallid 34, 36, 39
mükerrer 68, 71, 100, 112, 131, 133, 146
muktezî 42, 88
mülâhaza 34, 44, 45, 57, 61, 65, 81, 97, 107, 108, 145
mülâzeme 75, 149, 175
mümteni‘ 49, 156
munfasıla 74, 75, 78, 89, 91, 117, 118, 133, 134, 135, 144, 150, 170
münkeşif 35, 44
müntehî 46, 48, 176
müntic 42
müreddide 166, 169, 170
mürekkeb 45, 53, 71, 74, 83, 85, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 98, 99, 102, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 122, 126, 142, 145, 149, 162, 164, 165, 168, 169, 173
müşâhede 37, 39, 44, 46, 48, 54, 56, 65, 78, 84, 123, 128, 144, 173
musannif 39, 86, 160
müsâvât 51, 88, 93, 94, 101, 106, 111, 112, 113, 114, 121, 129, 148, 154, 168
müsbit 58
müsellem 16, 49, 180
mûsil 37, 38, 83, 85, 109, 122, 128, 156, 163
müstedil 39, 159, 160
müşterek 114, 115, 121, 127, 144
mutâbakat 86, 105
mutâbıkî 94, 96, 100, 101, 102, 103, 105, 128
mutâva‘at 66
muttali‘ 31, 40, 41, 44, 48, 104
muttarid 46, 49, 50, 60, 69, 70, 104, 118, 139, 141, 142, 146, 151, 152, 154, 156, 171, 178, 179
muttaride 47, 49, 59, 75, 165
muttasıla 73, 74, 132, 133, 136, 144
muvazzıh 68, 128
müzâkere 32, 44, 46, 54, 65, 66, 68, 80, 81, 124, 166, 169, 170

N

nahviyyûn 134
nakîz 121, 142, 145, 146, 149, 152, 155
naklî 35, 38, 40, 62, 131, 142, 162
nakz 49, 60, 131, 150, 157, 171, 179
nakz-ı icmâlî 157
nazar 34, 37, 38, 39, 40, 43, 48, 59, 70, 79, 80, 83, 84, 92, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 109, 113, 114, 118, 124, 129, 131, 150, 160, 163, 165, 166, 169, 172, 174
nefsü’l-emr 107, 115, 116
nefsü’l-emrî 50, 88, 117
netîce 45, 46, 48, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 61, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 80, 82, 85, 89, 90, 91, 92, 96, 98, 99, 103, 106, 108, 110, 112,

113, 116, 117, 118, 119, 125, 126, 128, 132, 133, 134, 135, 138, 142, 153, 154, 156, 158, 159, 161, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 175, 178, 179
nev‘ 46, 51, 54, 114, 115, 121, 123, 127
nev‘-i küllî 51
nisbet 31, 35, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 55, 56, 62, 65, 66, 74, 86, 91, 93, 100, 103, 106, 110, 111, 115, 116, 120, 122, 131, 155, 159, 172
nisbet-i kâmile 35
niseb-i erba‘a 42
Nuhbe 37, 79
nükte 62, 74, 86, 126, 127

Ö

önerme 177
örfî 50, 60, 88, 117
örf-i-âmm 58

R

Rûhî 47

S-Ş

sâbit 35, 39, 42, 49, 52, 58, 61, 62, 64, 80, 94, 97, 103, 104, 110, 115, 119, 128, 130, 137, 141, 143, 146, 152, 153, 154, 155, 158, 163
sâdık 51, 53, 54, 80, 84, 88, 101, 103, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 116, 118, 121, 122, 123, 129, 130, 131, 137, 139, 140, 141, 146, 148, 152, 153, 156, 162, 163, 173, 175
sahîh delîl 39
şahsiyye 84, 87, 113, 118, 119, 124, 125, 136, 140, 142, 153
sâlibe-i külliyye 45, 49, 93, 103, 121, 131, 136, 139, 140, 142, 178
şârih 38, 124, 160, 169, 173
şartî 78, 91, 144, 168
şartiyye 43, 50, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 98, 99, 117, 131, 132, 133, 142, 144, 145, 148, 149, 165, 167, 168, 170, 175
sebeb 41, 46, 47, 52, 58, 63, 64, 65, 125, 128, 138, 147, 162, 164, 176
sehletü'l-husûl 55
sehletü'l-icrâ 67
selb 42, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 129, 130, 131, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 148
semâ‘î 67
sened 157, 166, 179
Şerh-i Akâ'id 36
Şerh-i Makâsıd 38
Seyyid Şerîf 36, 54, 128, 151
Şifâ 49
sıdk 36, 43, 99, 109, 111, 115, 116, 129, 130, 131, 137, 152
sıhhat 158
su'âl 44, 53, 54, 56, 90, 93, 112, 114, 115, 119, 121, 142, 151, 155, 157, 158, 167, 179, 180
su'âl-i istifsârî 179
sübût 49
suğrâ 54, 56, 57, 58, 71, 72, 77, 78, 84,

90, 91, 95, 96, 97, 99, 102, 106, 110, 116, 125, 136, 137, 141, 144, 153, 154, 165, 166, 167, 168, 169, 177, 178
Sultân Abdülazîz Han 31
sûr 50, 88, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143
sûret-i akyise 33
sûrî 74, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 137, 139, 140, 143
şurû‘ 34, 75, 89, 90, 105, 117, 123
şurût 142, 147, 152

T

ta‘alluk 66, 87, 97, 120, 140, 175
tabî‘iyye 112, 123, 129, 135, 137, 138, 141, 142
ta‘bîr 37, 39, 42, 43, 51, 52, 71, 72, 73, 78, 83, 94, 96, 97, 103, 105, 110, 115, 124, 126, 131, 136, 140, 143, 144, 146, 148, 156, 160, 162, 169, 173
tafsîl 38, 39, 57, 132, 141, 166
tafsîlî 38
tahakkuk 36, 41, 43, 54, 69, 105, 120, 121, 124, 133, 136, 146, 147, 148, 149, 155, 179
tahkîk 32, 33, 34, 35, 39, 41, 48, 53, 63, 66, 67, 70, 77, 82, 88, 106, 111, 112, 128, 146, 166, 172
tahsîl 35, 36, 38, 40, 45, 47, 48, 56, 64, 78, 80, 104, 114, 127, 130, 155, 176
tahsil-i mechûlât 36
tahsîs 121, 128
takarur 46
taklîd 77, 79, 144
takrîr 34, 45, 59, 80, 82, 89, 90, 91, 106, 117, 118, 120, 122, 127, 135, 141, 144, 148, 149, 152, 154, 159, 168, 176
taksîm 79, 86, 87, 88, 92, 93, 99, 105, 106, 107, 110, 114, 116, 117, 118, 122, 129, 135, 136, 156, 157, 180
taksîmât 49, 118, 122
tâlî 73, 74, 75, 77, 78, 81, 98, 99, 103, 110, 130, 132, 143, 144, 148, 149, 165
tâlib 33, 46, 47, 48, 54, 55, 56, 61, 65, 67, 75, 104, 124, 149, 171
ta‘lîm 33, 34, 48, 54, 56, 65, 66, 67, 86, 124, 159, 164, 170
tard 137
ta‘rîf 38, 42, 48, 49, 52, 60, 64, 67, 73, 77, 78, 83, 85, 86, 88, 89, 95, 97, 100, 101, 102, 103, 106, 109, 110, 114, 116, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 131, 135, 136, 137, 145, 157, 158, 159, 162, 164, 168, 179, 180
ta‘rîfât 47, 49, 89, 100, 103, 114, 159
tarîk 177
tasavvur 38, 60, 83, 86, 88, 97, 99, 108, 127, 135
tasdîk 35, 37, 38, 39, 40, 47, 50, 78, 79, 83, 86, 88, 97, 98, 108, 123, 128, 131, 135, 144, 164, 170
Tasdîkât Hâşiyesi 47, 60, 64
tashîh 82
tasnîf 47
tasrîh 31, 35, 36, 37, 38, 40, 47, 79, 80,

84, 97, 117, 118, 121, 125, 126, 139, 151, 160, 169, 172, 173
tazammun 86
tazammunî 94, 96, 100, 101, 102, 103, 105, 128, 129
te'allüm 35, 54, 55, 86, 104, 158
tedkîkât 44
tedvîn-i ulûm 41
tefhîm 41, 48, 66, 67, 80, 127
tefsîr 36, 64, 68, 71, 124, 129
tehallüf 49, 50, 60, 70, 114, 120, 139, 145
Tehzîb 44, 84, 96, 126, 130
Tehzîb Hâşiyesi 44
tekerrür 106, 112, 116, 118, 132
teksîr 41
te'lîf 31, 47, 61
temyîz 33, 38, 67, 70, 115, 158, 161, 171, 172, 174
tertîb 32, 33, 34, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 54, 55, 63, 64, 68, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 84, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 103, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 119, 122, 123, 126, 127, 144, 158, 159, 162, 165, 166, 168, 172, 174, 177, 180, 181
tertîb-i akyise 46, 54
teşbîhât 53
Türkî 31, 38, 39, 181
turuk 37, 67, 76

U-Ü

ulemâ 31, 36, 38, 46, 47, 54, 56, 59, 62, 65, 66, 69, 79, 129, 165, 169, 170, 173, 181
ulûm 32, 35, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 77, 86, 124, 127, 176
ulûm-ı bâtına 35
umûm 42, 78, 88, 93, 102, 103, 109, 111, 121
üstâd 46, 47, 55, 56, 65, 67, 122, 125, 175
usûl 31, 32, 34, 41, 42, 45, 46, 52, 53, 65, 79, 89, 92, 120
usûl-i cedîde 31, 32, 42, 65
usûl-i hadîs 37

V

vâcib 31, 36, 42, 59, 62, 128, 143, 161, 164, 174
vâki' 37, 40, 64, 65, 75, 80, 116, 137, 139, 142, 144, 168, 173
vâsıta 51, 111, 112, 161, 176
vâz' 49, 53, 143, 153
vâzı' 105
vâzıh 43, 46, 49, 52, 53, 58, 66, 76, 80, 117, 118, 119, 123, 124, 127, 142, 145, 148, 149, 159, 162, 165, 168, 169, 173, 174, 176
vehbî 37, 55, 65, 174
vehm 114, 125, 144, 148, 165, 173
Velediyye 36, 128
vücûb 39, 61, 64, 77, 161
vücûd 31, 35, 42, 46, 47, 64, 107, 148, 163, 174
vukû' 160

Y

yakîn 38, 39, 40, 47, 57, 61, 63, 67, 68, 78, 79, 113, 130, 164, 172, 173, 174, 175
yakîniyyât 172, 173

Z

zabt-ı mesâ'il 54
zabt-ı ulûm 54
zarûret 50, 56, 78, 88, 126
zarûrî 42
zarûriyye 49, 57, 86, 87, 88
zât 39, 61, 62, 85, 92, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 115, 118, 127, 128, 138, 145, 146, 151, 152, 153
zâtiyyât 116
zihn 44, 59, 99